HRVATSKA AKADEMIJA
ZNANOSTI I UMJETNOSTI

UDK 3
DOI: 10.21857/ydkx2c3jq9

ISSN 1848-7904 (Online)
ISSN 1330-0768 (Tisak)

RAD

545

RAZRED ZA DRUŠTVENE ZNANOSTI
KNJIGA 55

ZAGREB, 2021.

RAD HRVATSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI
KNJIGA 545

RAD HRVATSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI
RAZRED ZA DRUŠTVENE ZNANOSTI

*Uredni*čki odbor

akademik Nenad CAMBI
akademik Branko DESPOT
akademik Dragutin FELETAR
akademik Nikša STANČIĆ
akademkinja Alica WERTHEIMER-BALETIĆ

Glavni i odgovorni urednik

akademik Dragutin FELETAR
meridijani@meridijani.com

Adresa uredništva

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Trg Nikole Šubića Zrinskog 11, 10000 Zagreb
tel. 01/48 95 170

UDK 3

ISSN 1848-7904 (Online)
ISSN 1330-0768 (Tisak)
DOI: 10.21857/ydkx2c3jq9

R A D

RAD HRVATSKE AKADEMIJE
ZNANOSTI I UMJETNOSTI

545

RAZRED ZA DRUŠTVENE ZNANOSTI

KNJIGA 55

ZAGREB, 2021.

SADRŽAJ / CONTENTS

Krešimir Ivanda, Anđelko Akrap

Stanovništvo grada Zagreba neposredno prije i nakon Drugoga svjetskog rata prema potrošačkim prijavnicama 1-29

The Population of the City of Zagreb Immediately Before and After World War II According to Consumer Registration Forms

Mira Kolar-Dimitrijević

Popis obrtnika na području današnje Koprivničko-križevačke županije 1890. godine 31-102

List of Artisans in the Territory of the Present Koprivnica-Križevci County in 1890

Hrvoje Petrić

O trgovini hrvatskih slobodnih kraljevskih gradova u 17. stoljeću 103-130

Trade in the Croatian Royal Free Cities in the 17th Century

Željko Tomičić

Prostor od Alpa i Jadrana do Dunava i Neretve u svjetlu materijalnih tragova inzularne umjetnosti karolinškog doba 131-162

The Area from the Alps and the Adriatic to the Rivers Danube and Neretva in the Light of Material Traces of the Carolingian Insular Art

Ante Uglešić

Nalazi kamenog crkvenog namještaja iz crkve Sv. Stefana u Golubiću kod Knina 163-177

Finds of Stone Church Furniture from the Church of St. Stephan in Golubić near Knin

Robert Matijašić

Pulski egzil Rasparagana, kralja sarmatskih Roksolana 179-194

The Pula Exile of Rasparaganus, King of the Sarmatian Roxolani

PRIKAZI I OCJENE

Pedeset i pet knjiga edicije *Modernizacija prava* - doprinos Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti razvoju pravne teorije i prakse u Republici Hrvatskoj, Zagreb, 2006. – 2020. (Arsen Bačić) 197

Željko Tomičić. *Bjelobrdski kulturni krug, groblja od 9. do 13. stoljeća u međurječju Mure, Drave, Dunava i Save*. Zavod za znanstveni i umjetnički rad HAZU u Požegi, Zagreb – Požega, 2020., 644 str. (Ante Uglešić) 205

Vlado Šakić, Ljiljana Dobrovšak (ur.). *Leksikon hrvatskog iseljeništva i manjina*, Institut društvenih znanosti *Ivo Pilar* i Hrvatska matica iseljenika, Zagreb, 2020., 1096 str. (Dragutin Feletar) 209

Autori članaka 213

Upute autorima 214

Impressum 218

Krešimir Ivanda
Anđelko Akrap

Izvorni znanstveni članak
Rukopis je prihvaćen za tisak: 1. listopada 2020.
DOI: 10.21857/9e31lhv0pm

STANOVNIŠTVO GRADA ZAGREBA NEPOSREDNO PRIJE I NAKON DRUGOGA SVJETSKOG RATA PREMA POTROŠAČKIM PRIJAVNICAMA

U radu se iznose procjene ukupnog broja stanovnika, dobno-spolnog sastava, struktura obitelji i kućanstva te strukture stanovništva prema ekonomskoj aktivnosti Grada Zagreba, sa stanjem u ožujku 1941. i u listopadu 1945. godine. Treba imati u vidu da 1941. godine nije bilo popisa stanovništva, pa je jedan od značajnijih istraživačkih rezultata ovog rada, uz ostale, i procjena ukupnog broja stanovnika i ekonomsko-socijalnih struktura u Gradu Zagrebu netom pred početak Drugoga svjetskog rata. Procjene su napravljene na osnovi izvornog arhivskog gradiva, koje obuhvaća oko 515 tisuća potrošačkih prijavnica (tzv. potrošačkih kartica) pohranjenih u Državnom arhivu u Zagrebu. Za 1941. godinu procjene se temelje na potrošačkim prijavnicama za kućanstva, u kojima se nalazi popis svih članova kućanstva s osnovnim demografskim i ekonomsko-socijalnim obilježjima (oko 272 tisuće prijavnica). Procjena tematiziranih veličina u listopadu 1945. godine polazi od potrošačkih prijavnica za svaku osobu (oko 243 poimenične prijavnice), dakle ne više za kućanstva. Uz ostalo, dobno-spolnim sastavom predočena je jednostavna, vrlo jasna i sažeta demografska slika Grada Zagreba zabilježena na gotovo samom kraju Drugoga svjetskog rata.

Ključne riječi: stanovništvo Grada Zagreba; ekonomsko-socijalna struktura; struktura obitelji i kućanstava; ratom uvjetovana dobno-spolna struktura.

Ovaj je rad nastao kao dio istraživanja u sklopu znanstvenoistraživačkog projekta *Kretanje broja stanovnika i promjene ekonomsko-socijalne strukture Zagreba prema potrošačkim karticama*[1] *od 1939. do 1947. godine* (Ekonomski fakultet – Zagreb, voditelj istraživanja Anđelko Akrap).[2] Rezultati dijela istraživanja bili su podloga za izradu doktorske disertacije Krešimira Ivande pod mentorstvom

[1] U ovom se radu kao sinonim za potrošačke kartice pojavljuje i naziv potrošačke prijavnice.

[2] Digitalizaciju arhivske građe iz Državnog arhiva u Zagrebu i prijepis dijela digitalizirane građe financijski su pomogli Grad Zagreb, Sveučilište u Zagrebu i Zaklada Adris.

Anđelka Akrapa na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.[3] Prije svega, treba ukratko iznijeti cilj istraživanja u radu. U Hrvatskoj nakon popisa stanovništva 1931. godine nije bilo popisa sve do 1948. godine. Zbog Drugoga svjetskog rata, izostao je očekivani popis 1941. godine. Općepoznata je činjenica da je spomenuti rat nanio velike izravne i neizravne demografske gubitke. Isto je tako poznato kako za Grad Zagreb nisu raspoložive znanstveno utemeljene procjene, kako ni za onovremeni tako ni za sadašnji prostorni obuhvat, ukupnog broja stanovnika – ni za 1941. ni za 1945. godinu. S promjenom političko-gospodarskog sustava neposredno nakon spomenutog rata uslijedile su i značajne promjene u ekonomsko-socijalnim strukturama stanovništva, stoga je od posebnog interesa istražiti/procijeniti ne samo ukupni broj stanovnika već i osnovne ekonomsko-socijalne strukture stanovništva neposredno pred početak Drugoga svjetskog rata. Zato je cilj ovog rada napraviti znanstveno utemeljenu procjenu ukupnoga broja stanovnika Grada Zagreba za 1941. i 1945. godinu te procjenu ekonomsko-socijalnih struktura. Kao metodološki utemeljen, pouzdan i sveobuhvatan izvor podataka za tematizirane procjene poslužile su potrošačke kartice (prijavnice) za Grad Zagreb u razdoblju 1939. – 1947. godine. O arhivskim izvorima i strukturi podataka obuhvaćenih potrošačkim karticama, kao i o metodologiji, opširnije će biti riječi u dijelu ovog rada pod naslovom *Podaci i metodologija*. No na samom početku navest ćemo zbog čega držimo spomenuti izvor podataka za procjene vrlo pouzdanim. U tom je pogledu najbitniji obuhvat stanovništva potrošačkim karticama. One su bile gotove u ožujku 1941., dakle prije početka rata, stoga nisu postojali politički razlozi za izbjegavanje te vrste evidencije. U tim je karticama svakom kućanstvu određena konkretna trgovačka radnja kao mjesto opskrbe osnovnim živežnim namirnicama. Razložno je pretpostaviti da je to jednostavno poticalo na prijavljivanje radi dobivanja isprave koja će omogućiti prehranu. To isto vrijedi i za potrošačke kartice iz listopada 1945. godine. Kartice iz ožujka 1941. evidentirale su „glavu kućanstva" i sve članove kućanstva s osnovnim demografskim i socioekonomskim podatcima. Potrošačke kartice iz razdoblja 1945. – 1947. godine nisu se izdavale na razini kućanstava nego su bile poimenične. S određenom dozom opreza može se pretpostaviti da je, u odnosu na obuhvat u popisima stanovništva, obuhvat stanovništva potrošačkim karticama čak i veći zbog životno-egzistencijalne prinude u ratnim vremenima i u vremenima neposredno nakon rata zbog nestašice.

[3] Doktorski rad obranjen je u svibnju 2020. godine, a svi podaci korišteni u ovom radu rezultati su dijela istraživanja iz navedenog doktorskog rada.

UVOD

Razvoj stanovništva nekog područja rezultanta je dugoročnih društvenih procesa i zbog toga je nužno zaći u analizu povijesnih okolnosti koje su prethodile razdoblju koje se istražuje u ovom radu. Suvremene karakteristike razvoja stanovništva ne mogu se razumjeti izvan konteksta povijesno-političkih, gospodarskih i demografskih međusobno povezanih procesa i zbivanja (Wertheimer-Baletić, 1993: 20). Zbog navedenog, opisat će se ključne povijesnodemografske prilike, promjene i okolnosti te će se dati kratak pregled povijesti Zagreba, s naglaskom na razdoblju od druge polovice 19. stoljeća do Drugoga svjetskog rata. U literaturi povijest Zagreba najčešće započinje činom osnutka biskupije (kraj 11. stoljeća) i nešto kasnijim stjecanjem naziva „slobodni kraljevski grad Zagreb" na temelju Zlatne bule (1242.).[4] Od samih početaka Zagreb privlači brojne doseljenike (najviše Nijemce i Talijane) te se u 15. stoljeću, u povoljnim razvojnim uvjetima, doseljavanje i intenzivira (Horvat, 1942; Krivošić, 1981). Međutim, nakon nekoliko stoljeća relativno stabilnog rasta, razvojni se trend mijenja i slijede gotovo dva stoljeća stagnacije, kako u demografskom, tako i u gospodarskom smislu. U 17. i 18. stoljeću ne bilježi se gotovo nikakav napredak u demografskom i gospodarskom smislu. Primjerice, sredinom 15. stoljeća Kaptol i Gradec zajedno su imali oko 4.500 stanovnika, dok je sredinom stoljeća na području povijesne jezgre današnjeg Zagreba bilo tek oko 3.600 stanovnika (Krivošić, 1981). Kako je od samih početaka Zagreb grad izrazito doseljeničkog karaktera, tako se demografski razvoj u 17. i 18. stoljeću veže uz prestanak doseljavanja ili čak i iseljavanje. Navedeno je glavni razlog demografskog zaostajanja jer je stanovništvo Zagreba u velikom dijelu srednjeg vijeka bilježilo prirodni pad i bilo je nužno održati kontinuitet doseljavanja kako bi se održao ukupni broj stanovnika u gradu (Krivošić, 1981). Ne samo da srednjovjekovni gradovi nisu bili samoreproducirajući entiteti – nego to zapravo do potkraj 19. stoljeća nije bio nijedan grad. Stope smrtnosti u urbanim središtima premašivale su natalitet, mortalitet novorođenčadi i siromašnih bio je osobito visok, pa su gradovi uvijek trebali migrante iz okolice (De Landa, 2002: 171). Naravno, prestanak doseljavanja treba promatrati u širem

[4] Već sama činjenica da je Zagreb bio sjedište katoličke biskupije davala mu je važnost još u doba srednjeg vijeka, kad je središte Hrvatskoga Kraljevstva bilo više na jugu i bliže moru. Uslijed čestih napada Mlečana i Turaka, centar Hrvatske tijekom povijesti se pomicao prema sjeveru i Zagreb je uslijed toga postajao sve više političkim centrom. Na Saboru koji se održao 7. 3. 1557. Zagreb se naziva metropolom Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. U Zagrebu se vrlo često okupljaju Hrvatsko-slavonski sabor i Konferencija kraljevstva. Kad je Marija Terezija osnovala prvu Zemaljsku vladu kao kraljevsko vijeće, ona je poslije požara u Varaždinu 1. 7. 1776. prenesena u Zagreb, gdje je ostala do ukinuća 1779. (Peršić, 1935: 21). Centralne političke institucije tadašnje Hrvatske imale su kraće vrijeme sjedište u Varaždinu, prvenstveno zbog blizine nadređenom Beču, a i Požunu (Bratislavi), odnosno Budimu (Žuljić, 1981: 25).

kontekstu povijesnih okolnosti na širem području i u drugim državama iz kojih su doseljenici dolazili. Osmanska osvajanja, ekonomske krize, zarazne bolesti i drugi nepovoljni faktori utjecali su na smanjenje broja doseljenika u Zagreb u navedenom razdoblju. Zbog svega navedenog, Hrvatska već od 15. stoljeća ne prati populacijske trendove u ostatku (razvijenijih) dijelova Europe (Akrap, 2012). Vrlo slično, Grad Zagreb od 16. stoljeća ne prati populacijske trendove kakve bilježe gradovi u ostatku (razvijenijih) dijelova Europe (Chandler, 1987; Krivošić, 1981; Mols, 1972). Neka istraživanja povezuju to razdoblje stagnacije i kaskanja kao glavni razlog „zakašnjelog razvoja kapitalizma", koji je potom uzrok razvojnog kaskanja Zagreba i Hrvatske u cjelini za Europom (Bašić, 1994). Novi razvojni zamah Zagreb dobiva tek krajem 18. stoljeća, i to kombinacijom gospodarskog, demografskog i političkog razvoja (1776. postaje sjedištem hrvatske Vlade). To razdoblje opet karakterizira snažno doseljavanje iz inozemstva, pa je primjerice u drugom dijelu 18. stoljeća oko 31% stanovništva bilo doseljeno iz inozemstva, i to pretežno iz srednje Europe: Nijemci, Talijani, Mađari, Česi, Austrijanci, Štajerci, Kranjci, Bavarci, Grci, Tirolci i ostali (Dobronić, 1972; Krivošić, 1981).

Razvoj Zagreba kao snažnog industrijskog centra i središnjega grada za ekonomski i društveni razvoj Hrvatske započinje u punoj mjeri sredinom 19. stoljeća, a često se simbolično označava ujedinjenjem Zagreba (Bašić, 1994; Krivošić, 1981; Nejašmić, 1994). Pod ujedinjenjem Zagreba smatra se čin spajanja triju općina 1850. godine: Gradeca, Kaptola i Vlaške Vesi – u literaturi je uvriježeno navoditi samo spajanje Gradeca i Kaptola, no i Vlaška je Ves od 1478. godine samostalna općina, ali pod utjecajem biskupa – iako su stanovnici sve tri općine i prije ujedinjenja nazivali Zagrebom (Peršić, 1935).

Druga polovica 19. stoljeća razdoblje je brze i sveobuhvatne industrijalizacije dotadašnje uglavnom manufakturne i obrtničke ekonomije u Zagrebu. Više je razloga zbog kojih je Zagreb postao središte industrijskog razvoja, od onih koji su šireg značaja, poput geografskog (prometnog) položaja ili političkog statusa, do onih koji su bliži praktičnim ekonomskim činiteljima razvoja, poput financijske snage. Naime, Zagreb je u drugoj polovici 19. stoljeća bio izrazito atraktivan poduzetnicima i industrijalcima zbog jednostavnog i stabilnog administrativnog i pravnog okvira osnivanja dioničkih društava te postojanja privatnog financiranja na području grada (Zagreb je bio „centar privatnog novčarstva" (Peršić, 1935)). Gospodarskom i demografskom usponu Zagreba pridonijelo je i razvojačenje Vojne krajine, koje je počelo 1872. godine, i smještanje administracije Zemaljske vlade u Zagrebu (Kolar-Dimitrijević, 1973: 12). Zagreb izgradnjom Zagorske željeznice 1886. godine dobiva bogat izvor jeftine radne snage za razvoj zanatstva i industrije. Usto, infrastruktura je bila na zadovoljavajućoj razini

(dostupna i jeftina električna energija). Uz navedeno, ponuda radne snage i njezina struktura bila je ključna za gospodarski i industrijski razvoj. Naime, treba imati u vidu da je upravo to vrijeme početka demografske tranzicije u Hrvatskoj i zamjetnog porasta broja živorođenih, te iz godine u godinu sve većeg priljeva radne snage (Gelo, 1987). Osim toga, brza transformacija stanovništva po pitanju pismenosti u drugoj polovici 19. stoljeća[5] pozitivno je djelovala na industrijalizaciju Zagreba (Peršić, 1935; Stipetić, 2013). Demografski pritisak iz okruženja i brz razvoj gospodarstva intenzivirao je doseljavanje u Zagreb; prema popisima stanovništva 1890., 1900. i 1910. godine, od ukupnoga broja stanovnika Zagreba oko 30% rođeno je u Zagrebu, dok, prema popisu, 1931. godine taj udio pada na samo 25,3% (Statistički godišnjak Zagreba, 1955). Brojna današnja poduzeća, raznih gospodarskih djelatnosti, osnovana su u razdoblju prvotne industrijalizacije u Zagrebu[6], u 19. i na početku 20. stoljeća. Analitičke studije dijele razvojni put Zagreba na manufakturno-industrijsku fazu (drugi dio 19. stoljeća) i industrijsku fazu (od 1918. godine) (Majetić, 2015), a prateći popisne pokazatelje, može se smatrati kako od popisa 1931. industrija dominira u strukturi zanimanja stanovništva Grada Zagreba. Usporavanje u razvoju dolazi naglo u 1929. godini u povodu svjetske gospodarske krize, a i zbog izražene političke nestabilnosti u Kraljevini Jugoslaviji. Oporavak slijedi nekoliko godina kasnije, u drugom dijelu 1930-ih, ali naglo ga prekida početak Drugoga svjetskog rata (Bićanić, 1957; Majetić, 2015). Prema popisu iz 1857., Zagreb je u tadašnjem teritorijalnom obuhvatu imao 16.657 stanovnika. U današnjem teritorijalnom obuhvatu Grad Zagreb 1857. godine imao je 48.226 stanovnika ili 2,2% od ukupnoga broja stanovnika Hrvatske. Spomenute je godine (1857.) Grad Zagreb imao, skupa s Požeško-slavonskom županijom, u odnosu na sve druge županije (u današnjem teritorijalnom obuhvatu), najmanji udio u ukupnom stanovništvu Hrvatske (Akrap, 2012). Do 1931. godine broj je stanovnika Grada Zagreba porastao na 356.529, a udjel u ukupnom broju stanovnika Hrvatske porastao je na 6,8%.

Teritorijalni obuhvat u istraživanju važan je dio svake analize, a pogotovo je bitan za Grad Zagreb, koji je često mijenjao upravno-teritorijalni ustroj. Tijekom 19. i 20. stoljeća mijenjao je svoj upravno-teritorijalni obuhvat zbog širenja na nekada rubna područja, ali i zbog promjena upravno-teritorijalnog ustrojstva države. Nasuprot tome, administrativna promjena koja je posljedica brojnih reformi i upravno-teritorijalnih ustrojstava u vladama i državama koje su funkcionirale u 19. i 20.

[5] Na razini Hrvatske i Slavonije (po tadašnjem teritorijalnom obuhvatu) u 30-ak godina razina nepismenosti smanjena je za gotovo 30 postotnih bodova (sa 77,9% nepismenih 1880. na 48,8% 1910.).

[6] O tome vidjeti detaljno istraživanju u: Ivanda (2020), Promjene u socioekonomskim obilježjima stanovništva Grada Zagreba, Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet, doktorska disertacija.

stoljeću uglavnom nije odražavala bitne promjene u demografskom razvoju koje bi zahtijevale širenje grada. Kao ilustraciju čestih promjena u upravno-teritorijalnom obuhvatu u 20. stoljeću valja istaknuti kako se obuhvat nije mijenjao samo između popisa 1900. – 1931. te između popisa 2001. – 2011. godine. Za potrebe ovog rada, važan je teritorijalni obuhvat 1931. – 1948. godine. U razdoblju 1900. – 1931. Grad Zagreb imao je površinu 64,37 , a 1948. godine 74,99 . Analize u ovom istraživanju koje se temelje na podacima s početka 1941. odgovaraju po obuhvatu popisu stanovništva iz 1931., odnosno obuhvaćaju površinu grada od 64,37 . Analize koje se temelje na podacima iz 1945. godine odgovaraju obuhvatu s popisa stanovništva 1948., odnosno površini od 74,99 . Glavna je razlika u proširenju grada koje je napravljeno u ljeto 1945. godine (14. 7. 1945.), kada su u obuhvat Grada Zagreba uključeni Bukovački breg i Kustošija te je grad u upravno-teritorijalnom smislu obuhvaćen nižim predstavničkim cjelinama naziva „narodni odbor", odnosno u teritorijalnom smislu podijeljen je na rajone (Ivanda, 2020).

Podaci i metodologija

Demografi se u svojim istraživanjima koriste brojim izvorima podataka, ali većinu informacija o populacijskim promjenama na lokalnoj razini te migracijama, u nedostatku popisnih podataka, daju administrativni i arhivski izvori podataka (Weeks, 2015). Popisi stanovništva u Hrvatskoj ustalili su se na desetogodišnjoj razini, ali u razdobljima političke i društvene nestabilnosti oko Drugoga svjetskog rata oni se nisu održali u „uobičajenim" intervalima. Kako je već istaknuto, posljednji popis prije Drugoga svjetskog rata proveden je 1931. godine, a prvi nakon njega 1948. godine. Taj popis 1948. godine bio je po opsegu popisnih pitanja, odnosno obilježja bitno kraći, odnosno jednostavniji, pa je prvi sljedeći, sveobuhvatniji popis proveden tek pet godina nakon njega, 1953. godine. U politički krajnje kriznom vremenu neposredno prije Drugoga svjetskog rata, kad je planiran, popis stanovništva nije proveden, stoga smo za razumijevanje društvenih i demografskih kretanja tog razdoblja posegnuli za drugim izvorima podataka.

U tu je svrhu digitalizirana (skeniranjem) arhivska građa tzv. potrošačke prijavnice (dalje u tekstu potrošačke prijavnice ili prijavnice). Potrošačke su prijavnice dokumenti (isprave) korišteni neposredno prije, tijekom i nakon Drugoga svjetskog rata u Zagrebu. Te su prijavnice pravno utemeljene u „Naredbi o raspodjeli (racioniranju) životnih namirnica" koju je 27. siječnja 1941. izdala vlast Banovine Hrvatske.[7] Za provedbu „Naredbe" bilo je zaduženo tijelo naziva

[7] Naredba o raspodjeli (racioniranju) životnih namirnica od 27. siječnja 1941. od vlasti Banovine Hrvatske, otisnuta je na poleđini svake potrošačke prijavnice.

„Ured za opskrbu Banovine Hrvatske". Pozadina stvaranja i izvršenja takvog pravnog akta bila je kontrola potrošnje osnovnih životnih namirnica zbog društvene i ekonomske nestabilnosti i nesigurnosti pred početak Drugoga svjetskog rata na području Hrvatske. U literaturi se takva kontrola potrošnje naziva racionalizacija, odnosno racionalizirana potrošnja, a podrazumijeva kontroliranu distribuciju ograničenih resursa, proizvoda i usluga. To se najčešće odnosi na hranu, tekstil, gorivo, sirovine, lijekove, liječničku skrb i ostalo (Cox, 2013). Racionalizacijom se minimizira rizik od nestašice hrane koji je jedan od snažnih okidača socijalnih nemira, ali se postiže i optimalnija distribucija resursa između vojnog i civilnog sektora u ratnim uvjetima (Theien, 2009). Racionalizacija je u tom razdoblju bila prisutna u brojnim zemljama. Sjedinjene Američke Države i gotovo cijela Europa koristile su snažnu racionalizaciju čak i u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata (Cox, 2013).

Potrošačke prijavnice bile su jedan od glavnih elemenata racionalizirane potrošnje u Gradu Zagrebu. One zbog navedenog predstavljaju dobar izvor podataka koji ima obuhvat gotovo kao i popis stanovništva. Naime, potrošačke prijavnice bile su obavezne za čitavo civilno stanovništvo i dio vojnog stanovništva (one koji su živjeli u civilnim kućanstvima). Također, potrošačka prijavnica dolazila je s potrošačkim kuponima koji su bili nužni za kupovinu proizvoda koji su bili na listi za racionalizaciju (hrana, lijekovi i slično). Prema „Naredbi", kućanstva su bila dužna prijaviti sve promjene u kućanstvu (povećanje i smanjenje broja članova i slično) u roku od tri dana.

Zbog svega navedenog, potrošačke prijavnice koristile su tri državne, odnosno gradske uprave u Gradu Zagrebu: Banovina Hrvatska, NDH i Federalna Država Hrvatska (Narodna Republika Hrvatska od 1946. godine), i to bez promjene formulara do kolovoza/rujna 1946. Nakon toga korišten je drugi tip prijavnice, u kojoj su ponešto izmijenjene varijable. Bitna je razlika u tome što se prijavnica izdaje za pojedinca, a ne za kućanstvo. Prijavnice sadrže osnovne demografske i socioekonomske pokazatelje na razini pojedinca i/ili kućanstva. Osim toga, moguće je izvesti i neke varijable koje izvorno nisu navedene (primjerice varijable *obrazovanje* ili *socioekonomski status* iz postojeće varijable *zanimanje*).

Izvorno arhivsko gradivo, potrošačke prijavnice (tzv. potrošačke kartice), pohranjene su u Državnom arhivu u Zagrebu, a obrađene su, odnosno digitalizirane u sljedećem obujmu:

- 271.551 skenirana isprava iz serije „Opskrbni odsjek", tzv. potrošačke kartice za stanovnike Grada Zagreba 1941. – 1945. pohranjene u 621 (62,1 d/m) kutiji;

- 243.199 skeniranih isprava iz serije HR – DAZG - 37.14.4.3. (37. Narodni odbor grada Zagreba, 14. Odjel za trgovinu i opskrbu, 4. Sektor opskrbe, 3. Evi-

dencija izdanih potrošačkih karata i iskaznica za opskrbu) ukupne količine 144 kutije (od red. br. 226 do red. br. 369) tzv. potrošačke karte od 1945. nadalje.

Iz navedenog je jasno kako se radi o dvije različite vrste arhivske građe, odnosno dva tipa potrošačkih prijavnica. Naime, prvi tip potrošačkih prijavnica koristio se od siječnja 1941. godine do kolovoza/rujna 1945. godine. Drugi tip potrošačkih prijavnica koristio se od kolovoza/rujna 1945. nadalje. U kolovozu i rujnu 1945. godine preklapalo se korištenje obaju tipova potrošačkih prijavnica.

Do provedbe u uvodnom dijelu spomenutog projekta potrošačke prijavnice nisu bile digitalizirane.

Iako su sada sve potrošačke prijavnice digitalizirane, samo je dio njih prepisan u bazu podataka. Naime, potrebna su značajna financijska sredstva kako bi se digitalizirana građa prepisala u bazu podataka. Potrošačke prijavnice popunjavane su ručno, pisanim slovima i sadrže relativno brojne pogreške. Razni načini strojnog čitanja rezultirali su neuporabljivim bazama podataka zbog velikog broja pogrešaka. Ručno asistiranje strojnom čitanju, odnosno korigiranje pogrešaka iziskivalo bi dosta vremena i k tomu bi dalo upitne rezultate jer se pri čitanju potrošačkih prijavnica potrebno osloniti na vizualnu inspekciju svakoga pojedinog elementa prijavnice. Zbog navedenog, stvaranje baze podataka napravljeno je ručno, prijepisom podataka u računalo.

Korišten je slučajni uzorak od 79,72% svih potrošačkih prijavnica prvog tipa te obuhvaća 320.402 osobe. Također, korišten je i slučajni uzorak od 6,1% potrošačkih prijavnica drugog tipa, odnosno 14.778 osoba. Varijable od interesa koje sadrži prvi tip prijavnice jesu: dob, spol, srodstvo unutar obitelji i kućanstva, zanimanje, vlasništvo nekretnine, broj djece u kućanstvu, živorođena djeca u kućanstvu za razdoblje u kojem prijavnica važi, povećanje i smanjenje broja članova kućanstva. Kod smanjenja broja članova kućanstva nije moguće razlučiti radi li se o smrti osobe ili selidbi jer na prijavnici nije zabilježena takva informacija već samo datum od kada navedena osoba više nije član kućanstva. Međutim, prijavnica sadrži datume prirasta, odnosno smanjenja broja članova kućanstva, što će biti važan dio kasnije analize i procjene ukupnog broja stanovnika.

Varijable od interesa koje sadrži drugi tip prijavnice jesu: dob, spol, mjesto rođenja, datum doseljenja u Zagreb, državljanstvo, narodnost, vjeroispovijest, zanimanje, poslodavac, mjesečni prihod (renta, plaća), bračno stanje. Većina varijabli odnosi se na pojedinca, ali nekoliko varijabli odnosi se na razinu kućanstva, pogotovo u prvom tipu prijavnica, a navedeno će se naglasiti u dijelu rada u kojem se analiziraju rezultati istraživanja.

Teritorijalni obuhvat u radu sveden je na obuhvat usporediv s današnjim, u dijelu rada u kojem se procjenjuje ukupni broj stanovnika. U ostalim analizama koristi se teritorijalni obuhvat koji je važio u razdoblju na koji se analiza odnosi.

Stanovništvo Grada Zagreba neposredno prije i nakon Drugoga svjetskog rata

Prvo ćemo napraviti procjenu ukupnog broja stanovnika u Gradu Zagrebu neposredno prije i nakon Drugoga svjetskog rata. Suvremeni popisi stanovništva kao i drugi izvori podataka u demografiji često se temelje na konceptu kritičnog trenutka, odnosno nekog referentnog perioda za koji dane informacije vrijede. U tom kontekstu procjena ukupnog broja stanovnika u Gradu Zagrebu također je dana za dva kritična trenutka, odnosno datuma. Za spomenute potrošačke prijavnice prvog tipa kritični je trenutak 1. ožujka 1941. Za potrošačke prijavnice drugog tipa kritični je trenutak 1. listopada 1945. Nijedan od ta dva datuma nije odabran proizvoljno već su rezultat analize dinamike izdavanja novih potrošačkih prijavnica. Početak racionalizirane potrošnje u Zagrebu započinje 27. siječnja 1941., kada je donesen pravni okvir, a samo izdavanje potrošačkih prijavnica započelo je odmah, i to masovno, tako da su sva ili gotovo sva kućanstva imala potrošačku prijavnicu tijekom veljače 1941. godine. Sljedeći grafikon prikazuje dinamiku izdavanja novih potrošačkih prijavnica po mjesecima od siječnja 1941. do rujna 1945. godine (odnosi se samo na prijavnice prvog tipa).

Grafikon 1. Dinamika novoizdanih potrošačkih prijavnica po mjesecima u Gradu Zagrebu od siječnja 1941. do siječnja 1946.

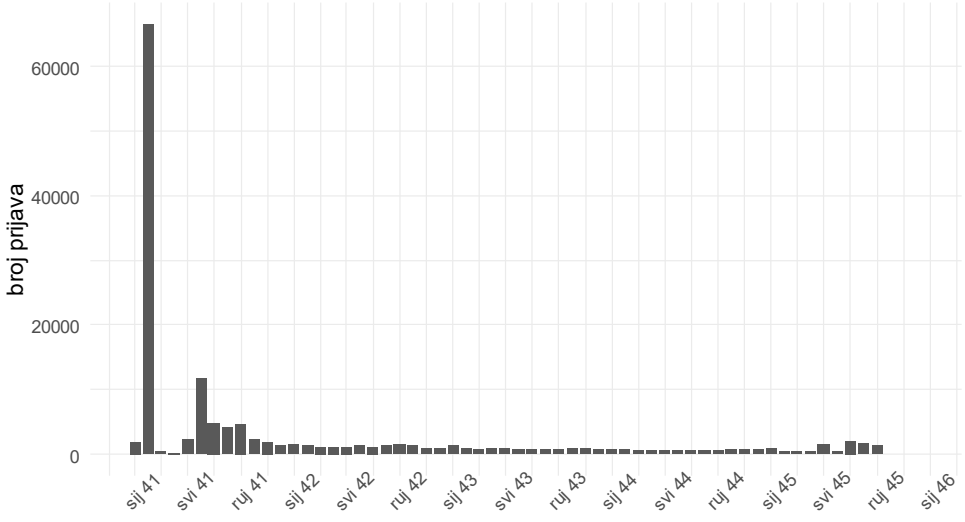

Izvor: obrada prema Ivanda (2020), potrošačke prijavnice prvog tipa

U ožujku 1941. godine gotovo da i nema novoizdanih potrošačkih prijavnica, pa se pretpostavlja da su sva kućanstva dobila prijavnice u veljači 1941. godine. Zbog navedene dinamike izdavanja potrošačkih prijavnica, kao kritični trenutak za procjenu ukupnog broja stanovnika u Zagrebu iz prijavnica prvog tipa odabran je datum 1. ožujka 1941.

Tablica 1 daje procjenu broja stanovnika za oba kritična trenutka, odnosno oba tipa potrošačkih prijavnica, prema upravno-teritorijalnom obuhvatu u analiziranom razdoblju i onom koji vrijedi danas.

Tablica 1. Procjena ukupnog broja stanovnika u Gradu Zagrebu neposredno prije i nakon Drugoga svjetskog rata

Kritični trenutak / teritorijalni obuhvat	Tadašnji obuhvat	Današnji obuhvat
1. ožujka 1941.	224.550	312.200
1. listopada 1945.	243.100	310.100

Izvor: obrada prema Ivanda (2020), potrošačke prijavnice prvog tipa

Prema potrošačkim prijavnicama prvog tipa, u kritičnom trenutku 1. ožujka 1941. procijenjeno je da je u Zagrebu živjelo oko 224.500 stanovnika, prema teritorijalnom obuhvatu koji je važio na taj datum. Procjena ukupnog broja stanovnika na dan 1. ožujka 1941. prema današnjem teritorijalnom obuhvatu iznosi 312.200 stanovnika. Procjena koja se odnosi na današnji teritorijalni obuhvat napravljena je množenjem koeficijenta, odnosa broja stanovnika tadašnjeg i sadašnjeg obuhvata prema popisu 1931. godine, s obzirom na to da je teritorijalni obuhvat 1. ožujka 1941. bio isti kao i u popisu stanovništva 1931. godine. Prema potrošačkim prijavnicama drugog tipa, na kritični trenutak 1. listopada 1945. procijenjeno je da je u Zagrebu živjelo oko 243.100 stanovnika prema teritorijalnom obuhvatu koji je važio na taj datum (on je u odnosu na obuhvat 1941. uvećan za područja Bukovački breg i Kustošiju, stoga nije izravno usporediv s procjenom broja stanovnika za 1941. godinu). Procjena ukupnog broja stanovnika na dan 1. listopada 1945. prema današnjem teritorijalnom obuhvatu iznosi oko 310.100 stanovnika.

Osim procjene broja stanovnika, napravljena je i analiza dobno-spolne strukture prema oba tipa prijavnica, odnosno u oba kritična trenutka. Sljedeći grafikon prikazuje dobno-spolnu strukturu na dan 1. ožujka 1941.

Grafikon 2. Dobno-spolna struktura Grada Zagreba prema potrošačkim prijavnicama prvog tipa, 1. ožujka 1941.

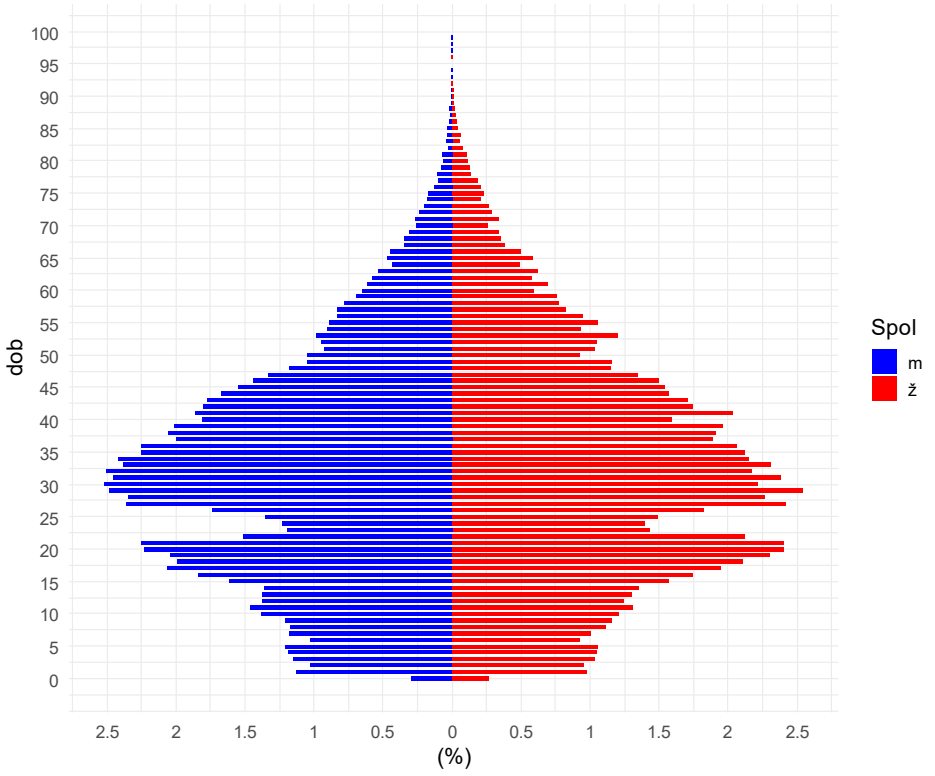

Izvor: obrada prema Ivanda (2020), potrošačke prijavnice prvog tipa

Dobno-spolna struktura Grada Zagreba 1. ožujka 1941., procijenjena na temelju potrošačkih prijavnica, pripada regresivnom tipu dobne strukture. Kada ne bismo poznavali činitelje koji su pridonijeli tako modificiranoj dobnoj strukturi, mogli bismo donijeti krivi zaključak kako je glavni razlog tome ubrzani pad nataliteta. Međutim, u ovom se slučaju radi o modificiranom tipu dobne strukture pod utjecajem migracije (Wertheimer-Baletić, 1999: 353). U dobnoj strukturi jasno se uočava jak utjecaj imigracije. Razvoj industrijskog sektora gospodarstva privukao je brojne useljenike. Vidljiva je i malobrojnija, tzv. krnja, generacija u dobi 20 – 25 godina, rođena tijekom Prvoga svjetskog rata. Uzimajući u obzir onovremene relativno visoke stope mortaliteta u svim dobnim skupinama, osobito muškaraca iznad 50 godina života, zbog jakih imigracija osoba u dobi iz-

među 20 i 40 godina života u Grad Zagreb, apsolutno je i relativno mali udjel starijeg stanovništva. Prosječna dob u kritičnom trenutku 1. ožujka 1941. bila je 32,2, a medijalna 31 godinu. Žene su bile iznadprosječno zastupljene s oko 53,3% u ukupnom stanovništvu (muškarci 46,7%), što je novi fenomen. Do popisa 1931. godine muškarci su činili većinu u stanovništvu Zagreba, jer su među doseljenicima u Grad Zagreb na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće uglavnom prevladavali muškarci. U međuratnom razdoblju, a pogotovo i nakon 1931. godine, započinje masovnije doseljavanje mladih žena u Zagreb, uglavnom iz zagrebačkog okruženja (Ivanda, 2020). Omjer između broja muškaraca i žena po petogodišnjim dobnim skupinama koristan je pokazatelj – on, između ostalog, pokazuje i masovno doseljavanje žena u Grad Zagreb. Tablica 2 pokazuje predratni omjer muškaraca i žena u Zagrebu (na dan 1. ožujka 1941.)

Tablica 2. Omjer muškaraca i žena u Gradu Zagrebu 1. ožujka 1941.

Dobna skupina	**Muškarci (%)**	**Žene (%)**
0 – 4	49,6	50,4
5 – 9	49,1	50,9
10 – 14	48,7	51,3
15 – 19	46,4	53,6
20 – 24	43,1	56,9
25 – 29	46,1	53,9
30 – 34	49,0	51,0
35 – 39	48,2	51,8
40 – 44	47,5	52,5
45 – 49	46,2	53,8
50 – 54	45,2	54,8
55 – 59	44,9	55,1
60 – 64	45,3	54,7
65 – 69	44,0	56,0

70 – 74	42,5	57,5
75 – 79	36,9	63,1
80 – 84	35,3	64,7
85+	36,0	64,0

Izvor: obrada prema Ivanda (2020), potrošačke prijavnice prvog tipa

S obzirom na gospodarski razvoj Grada Zagreba od zadnjih desetljeća 19. stoljeća do 1941. godine, predočeni omjer muškaraca i žena po petogodišnjim dobnim skupinama očekivan je i odgovara glavnim obilježjima dobne strukture stanovništva tijekom velikih imigracija. U tumačenje dobno-spolne strukture stanovništva treba uključiti i očekivani duži životni vijek žena te višu smrtnost muškaraca u svim dobnim skupinama, osobito dojenčadi i onih u dobi iznad 50. godine života.

U nizu istraživačkih rezultata u ovom radu svakako je najzanimljivija dobno-spolna struktura Grada Zagreba na grafikonu 2 koja je formirana iz potrošačkih prijavnica drugog tipa na dan 1. listopada 1945. Ona pokazuje tipična obilježja dobne strukture nastale nakon velikih gubitaka stanovništva tijekom rata. Predočena je jednostavna, vrlo jasna i sažeta demografska slika Grada Zagreba zabilježena na samom kraju Drugoga svjetskog rata. Vide se dio izravnih i neizravnih demografskih gubitaka nastalih tijekom Drugoga svjetskog rata. Međutim, manji broj osoba u dobnoj skupini 20 – 24 godine može biti stoga što je iz te dobne skupine bilo najmasovnije vojačenje i neposredno nakon rata. Ipak, to ne može objasniti tako velik utor u toj dobnoj skupini. Rat sa svojim posljedicama izaziva ne samo velike kratkoročne gubitke već i dugoročne duboke poremećaje u svim komponentama razvoja stanovništva (Wertheimer-Baletić, 1993: 207). Općenito se u razmatranjima o demografskim gubitcima u Hrvatskoj nastalim tijekom Drugoga svjetskog rata i u neposrednom poraću susrećemo s jednom od najkontroverznijih tema. Potpuniji osvrt na tu vrlo osjetljivu i složenu temu prelazi okvire ovog rada.

Grafikon 2a. Dobno-spolna struktura Grada Zagreba prema potrošačkim prijavnicama prvog tipa, 1. listopada 1945.

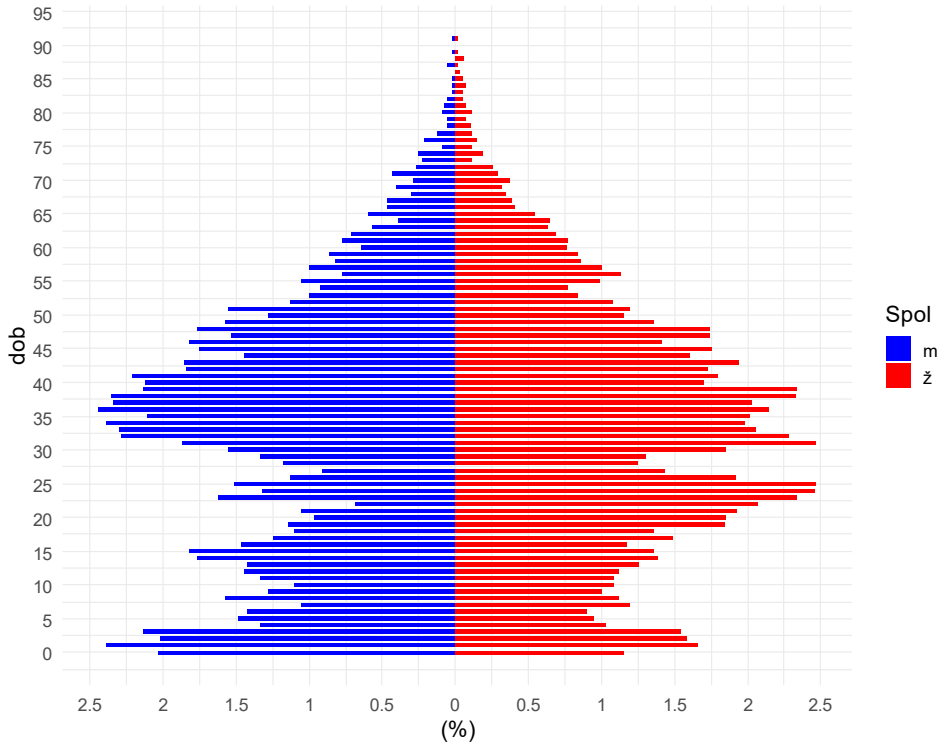

Izvor: obrada prema Ivanda (2020), potrošačke prijavnice drugog tipa

Disbalans između petogodišnjih dobnih skupina po spolu pokazuje i tablica 2. Krnje generacije (malobrojne generacije koje značajno odstupaju u veličini u odnosu na susjedne kohorte po dobi) jasna su posljedica Drugoga svjetskog rata, i to posebno kod muškaraca u mlađoj dobi (20. – 30. godine života). Dobno-spolna struktura prikazuje i jednu neočekivanu izdvojenicu, a to je značajno veći broj muške djece u prve dvije godine života (bitno viši od biološki uvjetovanog većeg broja živorođene muške djece). Moglo bi se pretpostaviti da je ta razlika nastala zbog eventualne sistemske pogreške pri upisivanju spola živorođenih, ali tako brojne greške gotovo su nemoguće. Tumačenje te pojave moglo bi se povezati s tradicijom osiguravanja obiteljske loze po muškom djetetu. Stoga se osobito u uvjetima nestašice i u životno neizvjesnim vremenima veća skrb vodila o muškoj djeci. Iako nije provedeno sustavno istraživanje, možemo, s dozom

opreza, dati objašnjenje toj pojavi na temelju razgovora s 10-ak osoba rođenih u Gradu Zagrebu 1930-ih godina. Prema njihovim izjavama, nije bila masovna, ali ni rijetka pojava da Zagrepčani koji su imali veći broj djece smjeste žensku djecu k roditeljima ili bliskoj rodbini u selima u širem zagrebačkom okruženju.

Tablica 3. Omjer muškaraca i žena u Gradu Zagrebu 1. listopada 1945.

Dobna skupina	**Muškarci (%)**	**Žene (%)**
0 – 4	53,3	46,7
5 – 9	51,4	48,6
10 – 14	48,9	51,1
15 – 19	42,9	57,1
20 – 24	29,8	70,2
25 – 29	36,8	63,2
30 – 34	43,9	56,1
35 – 39	45,6	54,4
40 – 44	46,4	53,6
45 – 49	45,7	54,3
50 – 54	48,3	51,7
55 – 59	42,8	57,2
60 – 64	41,5	58,5
65 – 69	47,3	52,7
70 – 74	49,1	50,9
75 – 79	44,1	55,9
80 – 84	36,8	63,2
85+	30	70

Izvor: obrada prema Ivanda (2020), potrošačke prijavnice drugog tipa

Ključno je istaknuti činjenicu prema kojoj je predratni omjer muškaraca i žena bio na strani većeg udjela ženskog stanovništva u svim dobnim skupinama. No neposredno nakon Drugoga svjetskog rata omjer jasno pokazuje značajan gubitak muškog stanovništva u mlađim dobnim skupinama. Tako je primjerice udio muškaraca u čitavoj dobnoj skupini 20 – 24 manji od 30%. To je važno istaknuti jer to pokazuje razmjere stradavanja najvitalnijeg muškog stanovništva. Već smo naveli, dio objašnjenja može se naći i u činjenici da je iz te dobne skupine i nakon rata bilo najviše uvojačenih.

Neravnoteža u dobnim skupinama između broja muškaraca i žena u središnjoj ženidbeno-udadbenoj dobi, pa i u preostalim mlađim dobnim skupinama, utjecala je na manji broj brakova i, u skladu s time, rezultirala i manjim natalitetom. Neravnoteža u omjeru muškaraca i žena vidljiva je u cijelom kontingentu u dobi 15 – 45 godina. Ratna stradanja vojnog i civilnog osoblja te iseljavanja i progoni u bitnome su pojačali postojeću predratnu neravnotežu muškog i ženskog stanovništva.

Struktura obitelji i kućanstava

Struktura obitelji i kućanstava povezana je s društvenim i ekonomskim razvojem Grada Zagreba. Intenzivno doseljavanje u Grad Zagreb kroz cijelu prvu polovicu 20. stoljeća odrazilo se i na demografske pokazatelje i proces formiranja obitelji i kućanstava. Jedan od glavnih pokazatelja utjecaja doseljavanja u Zagreb jest distribucija broja članova po kućanstvu prikazana u grafikonu 3.

Grafikon 3. Broj članova po kućanstvu u Gradu Zagrebu 1. ožujka 1941.

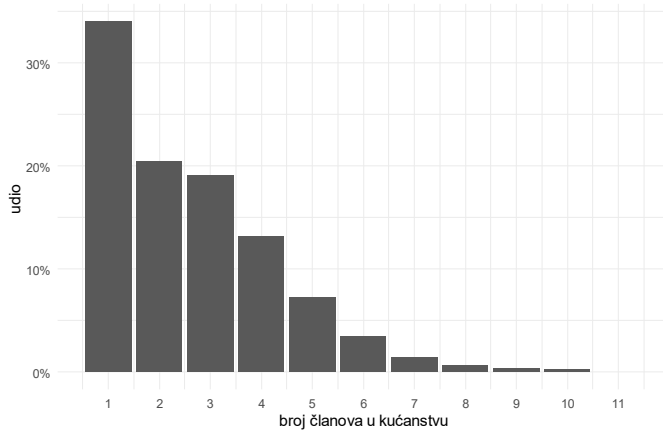

Izvor: obrada prema Ivanda (2020), potrošačke prijavnice prvog tipa

Cjelokupna distribucija prema broju članova u kućanstvima u predratnom Zagrebu jasno upućuje na relativno malu veličinu prosječnog kućanstava u tadašnjem razdoblju – prosječno kućanstvo brojilo je tek 2,63 člana. Zagreb u predratnom razdoblju (ožujak 1941.) bilježi relativno visok udio samačkih kućanstava, oko 34%, što je dijelom posljedica snažnog doseljavanja u dvadesetim i tridesetim godinama 20. stoljeća. Tada je većina doseljenika bila iz neposredne okolice Zagreba u mlađoj životnoj dobi te uglavnom još nisu formirali vlastite obitelji u Zagrebu. Ujedno je to razdoblje u kojem se ubrzano širi industrijska mreža i povećava broj zaposlenih u industriji, što je povezano s promjenama u obiteljskim strukturama u smjeru kasnijeg zasnivanja obitelji i kućanstvima s manjim brojem članova. Samačka kućanstva relativno su nova pojava koja je pratila industrijalizaciju, a neki su od glavnih činitelja porasta samačkih kućanstava, između ostalog, rast očekivanog trajanja života, kasnija dob ulaska u prvi brak, prihvaćanje samostalnog života žena, kvalitetnija briga i zdravstveni uvjeti starijeg stanovništva, bolji financijski položaj, odnosno ekonomsko blagostanje starijeg stanovništva (Kreider i Vespa, 2014).

Na temelju popisa stanovništva iz 1931. može se izračunati da je prosječna veličina kućanstva u Gradu Zagrebu iznosila 4,2 člana, a prema popisu iz 1948. godine 2,5 članova (Ivanda, 2020). Značajan pad prosječne veličine kućanstva zbio se već prije Drugoga svjetskog rata, kad je pala na 2,63 člana početkom 1941. godine. U razdoblju 1953. – 2001. godine prosječna veličina kućanstva stagnira i kreće se u rasponu 2,8 – 2,9 članova da bi prema popisu iz 2011. godine pala na 2,6 članova po kućanstvu. Kolebanja u prosječnoj veličini kućanstava u Gradu Zagrebu, osim s transformacijama u obiteljskim strukturama, treba povezati i s većim ili manjim priljevom doseljenika, što je uvjetovano ritmovima društveno-gospodarskog razvoja. Uočava se i razlika po spolu, žene u prosjeku žive u većim kućanstvima u odnosu na muškarce. Dodatno, udio muškaraca koji žive u samačkim kućanstvima iznosio je oko 16%, a udio žena koje žive u samačkim kućanstvima oko 10%. Takav obrazac većeg udjela samačkih kućanstava među muškarcima iščezao je do popisa 1991. godine, kada većinu samačkih kućanstava čine žene, za što je uglavnom zaslužno duže očekivano trajanje života, pa je veći udio samačkih kućanstva kod starijeg ženskog stanovništva. Kada obiteljska kućanstva definiramo kao kućanstva koja mogu uključivati samo djecu, roditelje i praroditelje te isključimo samačka kućanstva, tada u Gradu Zagrebu na početku 1941. godine bilježimo oko 56,2% obiteljskih i 43,8% neobiteljskih kućanstava (Ivanda, 2020).

Potrošačke prijavnice drugog tipa (listopad 1945.) sadrže podatke o bračnom stanju pojedinca. S obzirom na visok mortalitet osoba starih 65 i više godina i

prosječnu dob ulaska u brak mlađih osoba, ovdje je analiza svedena na dobnu skupinu 20 – 64 godine. U tom kontekstu grafikon 4 predočava distribuciju četiriju glavnih tipova bračnog stanja definiranih kao u prijavnicama. Nepoznata opažanja izuzeta su iz analize, a u najmlađim analiziranim dobnim skupinama (20 – 24 i 25 – 29) ona su bila značajna (11,3% i 5,5%). U preostalim dobnim skupinama zanemariv je udio nepoznatih opažanja. Vjerojatni razlog navedenom jest ostavljanje prazne rubrike kod mlađih, što je pretpostavljalo da „nije u braku", ali oni se u analizi nisu pribrojili toj kategoriji već su isključeni iz analize.

Grafikon 4. Bračno stanje u Gradu Zagrebu po petogodišnjim dobnim skupinama, listopad 1945.

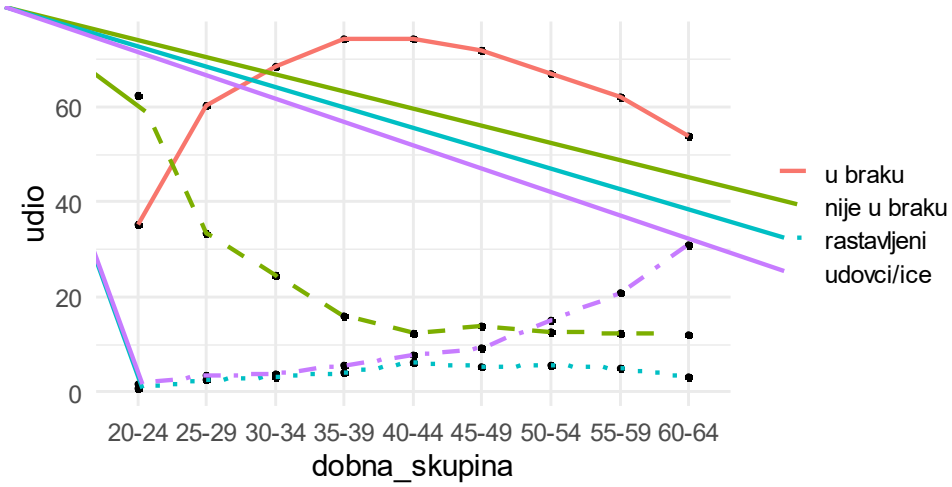

Izvor: obrada prema Ivanda (2020), potrošačke prijavnice drugog tipa

Prema petogodišnjim dobnim skupinama, jasno se očituje nekoliko trendova, a sve krivulje imaju očekivani oblik: rast broja udovaca(ica) u starijim dobnim skupinama i rast broja onih u braku u kasnim dvadesetim i ranim tridesetim godinama. Brak je dominantan oblik obiteljskog aranžmana, a najveći udio ima u dobnoj skupini 35 – 39 godina, gdje je 74,3% svih osoba poznatog bračnog stanja bilo u braku. Kod najmlađe analizirane dobne skupine oko 35% stanovnika jest u braku, a 62,5% nije u braku. Udio rastavljenih (6,1%) najviši je u dobnoj skupini 40 – 44 godine. Udio osoba u braku i rastavljenih pada od dobne skupine 45 – 49 godina zbog rasta udjela udovica ili udovaca, a takvih je u dobnoj skupini 60 – 64 godine oko 31%.

Zaključno, brak postaje dominantan oblik „bračnog stanja", odnosno obiteljskog aranžmana od dobne skupine 25 – 29 godina i nadalje. Udio udovica/udovaca ima snažnu pozitivnu korelaciju s dobi, dok udio rastavljenih prati oblik krivulje onih u braku, ali s nižim vrijednostima. Pomnija analiza distribucije stanovništva Grada Zagreba prema bračnom stanju, zabilježena neposredno nakon Drugoga svjetskog rata, razvidno pokazuje posljedice rata: za ono je vrijeme relativno velik udio neoženjenih/neudanih u dobnim skupinama do 35 godina te razmjerno značajan broj udovica u mlađim dobnim skupinama. I ovdje se, dakle, očituju ratom uvjetovani poremećaji u sastavu stanovništva Grada Zagreba prema bračnom stanju.

Struktura stanovništva Grada Zagreba prema ekonomskoj aktivnosti 1941. i 1945. godine

Cjelokupni društveni život, od biološke reprodukcije do proizvodnje i najsloženijih socijalnih procesa i transformacija, umnogome je uvjetovan ekonomsko-socijalnim strukturama stanovništva (Wertheimer-Baletić, 1978: 21). Shodno tomu, razmotrit ćemo i strukturu stanovništva prema ekonomskoj aktivnosti. Na samom početku razmatranja o aktivnosti treba imati u vidu da je nemoguće oblikovati usporedivu dugu vremensku seriju podataka o ekonomskoj aktivnosti, posebno prema zanimanjima. Što je postignuti stupanj gospodarskog razvoja viši, to su i ekonomsko-socijalne strukture složenije jer se širi broj zanimanja i djelatnosti. Stoga je i usporedivost podataka u vremenskom kontekstu ograničena. Izravne usporedbe podataka dobivenih u popisima od druge polovice 20. stoljeća do danas nisu moguće i zbog potpuno različite popisne metodologije i definicija pojedinih pojmova. Prema tome, čak i u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata, u kojem je postignuto više desetljeća kontinuiteta u kontekstu vlasti i sustava, nije ostvaren kontinuitet u usporedivosti podataka zbog čestih izmjena administrativno-teritorijalnog ustrojstva države, promjena u popisnoj metodologiji, definiciji ekonomske aktivnosti, klasifikaciji zanimanja i ostalim činiteljima koji smanjuju ili onemogućuju usporedivost podataka i rezultata istraživanja. U tom kontekstu rezultate ovog istraživanja treba promatrati u okviru razdoblja koje se istražuje i izbjegavati usporedbu s drugim vremenskim serijama ili današnjom perspektivom. Uz sva navedena ograničenja, ekonomska aktivnost i zanimanja često su najbolji pokazatelj razine ljudskog kapitala na nekom području, pogotovo u povijesnim retrospektivama. Primjer je otežane ili gotovo nemoguće usporedivosti podataka s drugim vremenskim serijama informacija o zanimanjima na temelju potrošačkih prijavnica. U potrošačkim prijavnicama prvog tipa (onima iz 1941.) zabilježena su čak 14.864 različita (je-

dinstvena) zanimanja.[8] Naravno, u stvarnosti nije postojala takva diversifikacija rada već je uzrok navedenog činjenica da su osobe, najčešće glave kućanstva, upisivale vrstu zanimanja po vlastitom nahođenju. Tako je primjerice zanimanje „domar" pisano još i kao „kućepazitelj", „podvornik" i brojnim drugim nazivima (neka raširena zanimanja imala su i po 20-ak različitih naziva). U takvom slučaju nužna je klasifikacija zanimanja prema većim skupinama te je ona i provedena na način da su vrlo slična i srodna zanimanja svedena pod isti naziv. Standardna klasifikacija koja se koristi u literaturi je ISCO klasifikacija zanimanja. Za istraživanja povijesnih populacija često se koristi derivacija ISCO klasifikacije zanimanja naziva HISCO, koja sadrži 1.881 kategoriju zanimanja koja su postojala u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća (Maas *i sur.*, 2002).

Glavni čimbenik otežane usporedivosti ekonomske aktivnosti u istraživanjima koja se bave razdobljem prije Drugoga svjetskog rata, a ponekad i u onima do 1960-ih, jest poljoprivredno stanovništvo. Naime, poljoprivredno stanovništvo u popisima stanovništva i u drugim izvorima podataka često je arbitrarno popisivano od strane samih popisivača ili stanovništva (Wertheimer-Baletić, 1978). Tako primjerice ekonomska aktivnost u razdoblju između 1870. i 1910. ima raspon od čak 16 postotnih bodova među popisima. U stvarnosti su takve varijacije nemoguće jer nije bilo tako snažnih promjena u strukturi zaposlenosti. Općenito su u Hrvatskoj sve donedavno posebno mjesto u problematici klasifikacije poljoprivrednog stanovništva imale žene (Akrap, 1996). Naime, definicija poljoprivrednog stanovništva nije bila jednoznačna te su često popisivač ili popisivana osoba procjenjivali pripada li aktivnom poljoprivrednom kontingentu, a to se ponajviše ogleda kod žena u ruralnim područjima koje su dio dana bile kućanice, a dio dana pomažući članovi u poljoprivrednim gospodarstvima. U takvim okvirima popisivanje je provođeno arbitrarno, odnosno prisutna je snažna subjektivnost popisivača pri ocjeni je li žena pretežno kućanica ili aktivan radnik u poljoprivredi. Zbog svega navedenog, rezultati između ranijih popisa stanovništva po pitanju ekonomske aktivnosti, bez dodatnih svođenja na razinu usporedivosti, gotovo su potpuno neusporedivi (Ivanda, 2020; Stipetić, 2013; Wertheimer-Baletić, 1978; 1999). Popis stanovništva iz 1931. godine također daje relativno oskudne i neusporedive pokazatelje ekonomske aktivnosti. Zbog navedenog, ekonomsku aktivnost prikazujemo iz potrošačkih prijavnica. Čak i u ovom slučaju, prijavnice iz 1941. i one iz 1945. nisu potpuno usporedive ponajviše zbog šireg obuhvata neaktivnog stanovništva 1945. Ipak, usporedivost je donekle moguća s obzirom na to da je provedena klasifikacija zanimanja na

[8] S obzirom na to da je obrađen, tj. digitaliziran uzorak od 79,72% svih prijavnica prvog tipa, ukupni skup potrošačkih prijavnica iz 1941. godine sadrži i veći broj jedinstvenih zanimanja.

veće skupine zanimanja te se mlado i staro stanovništvo relativno jednostavno identificira iz podataka u potrošačkim prijavnicama. Tablica 4 prikazuje sastav stanovništva Grada Zagreba prema ekonomskoj aktivnosti neposredno prije i po završetku Drugoga svjetskog rata.

Tablica 4. Stanovništva Grada Zagreba prema ekonomskoj aktivnosti 1941. i 1945. godine

Kategorija aktivnosti	Udio u ukupnom stanovništvu (%) 1. ožujka 1941.	Udio u ukupnom stanovništvu (%) 1. listopada /10/1945.
Mladi (15 i manje)	16,61	20,38
Nezaposleni	4,64	3,82
Zaposleni	49,52	41,63
Neaktivni	24,68	29,81
Stari (65+)	4,55	4,36

Izvor: obrada prema Ivanda (2020), potrošačke prijavnice prvog i drugog tipa

U oba promatrana razdoblja udio starijih, u dobi 65 i više godina, nizak je (manji od 5%), a udio mladih relativno je visok. Udio neaktivnih (prema pretpostavkama analize, to su svi oni koji nisu zaposleni ni eksplicitno nezaposleni, ali su u dobi 15 – 64) jest visok u oba analizirana razdoblja, dok je udio nezaposlenih nizak. Ipak, navedene kategorije ne možemo uspoređivati s današnjim definicijama nezaposlenih i neaktivnih osoba.

Jasan je vidljiv rast udjela stanovništva mlađeg od 15 godina. Razlog tome nije značajan rast broja rođenih ili doseljavanje izbjegle djece tijekom rata već pad apsolutnog i relativnog broja stanovništva u dobi 20 – 30 godina koje predstavlja dobnu skupinu najviše pogođenu ratnim stradanjima.

Dodatno je razmotrena ekonomska aktivnost i prema dobi i spolu, s obzirom na to da su izračunate specifične stope ekonomske prema spomenutim obilježjima. Grafikon 3 predočava specifične stope ekonomske aktivnosti po dobi i spolu za stanovništvo Zagreba u ožujku 1941. godine.

Grafikon 5. Specifične stope ekonomske aktivnosti po dobi i spolu u Gradu Zagrebu, ožujak 1941.

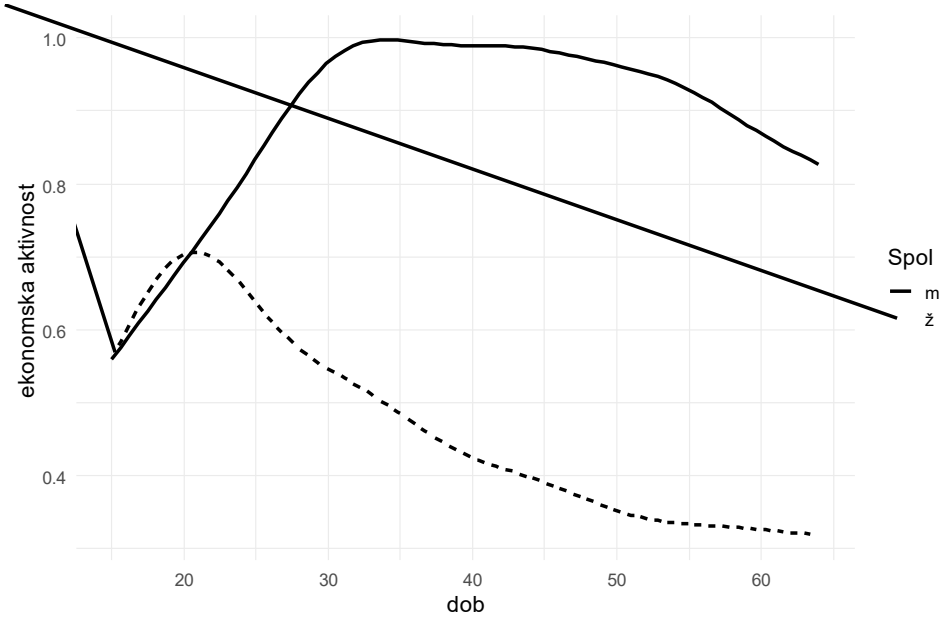

Izvor: obrada prema Ivanda (2020), potrošačke prijavnice prvog i drugog tipa

Specifične stope aktivnosti po dobi i spolu daju jasan deskriptivni uvid u razliku između ekonomske aktivnosti žena i muškaraca u predratnom Gradu Zagrebu. Sama razlika u aktivnosti prema dobi i spolu daje i jednostavniji uvid u strukturu gospodarstva i distribuciju zanimanja u stanovništvu. Specifična stopa aktivnosti za muškarce ima očekivanu krivulju – visoke razine aktivnosti u središnjem dijelu radnoaktivne dobi, odnosno 30. – 50. godine koji prati postupan pad. Vrijednosti specifičnih stopa aktivnosti za muškarce u dobi 30 – 50 godina izrazito su visoke, u rasponu 90 – 9.[9] Nasuprot tome, specifične stope aktivnosti žena razmjerno su niske u svim dobnim skupinama osim kod onih mlađih od 20 godina koje su usporedive ili čak i više nego kod muškaraca. Vjerojatni razlog tomu jest rano zapošljavanje mladih žena kao kućnih pomoćnica, što je bio rasprostranjen oblik osamostaljivanja mladih žena u predratnom Zagrebu.

[9] Takve su razine aktivnosti uobičajene za to doba i očekivane. Stope aktivnosti i u 21. su stoljeću u Zagrebu za tu dob jednako visoke, a ukupna stopa ekonomske aktivnosti prelazi 85% (Ivanda, 2020.).

Naime, doseljavanje u Zagreb, pogotovo mladih žena iz neposredne okolice, bilo je dosta raširenо u međuratnom razdoblju.

Grafikon 6. Ekonomska aktivnost stanovništva Grada Zagreba po spolu i po rajonima, listopad 1945.

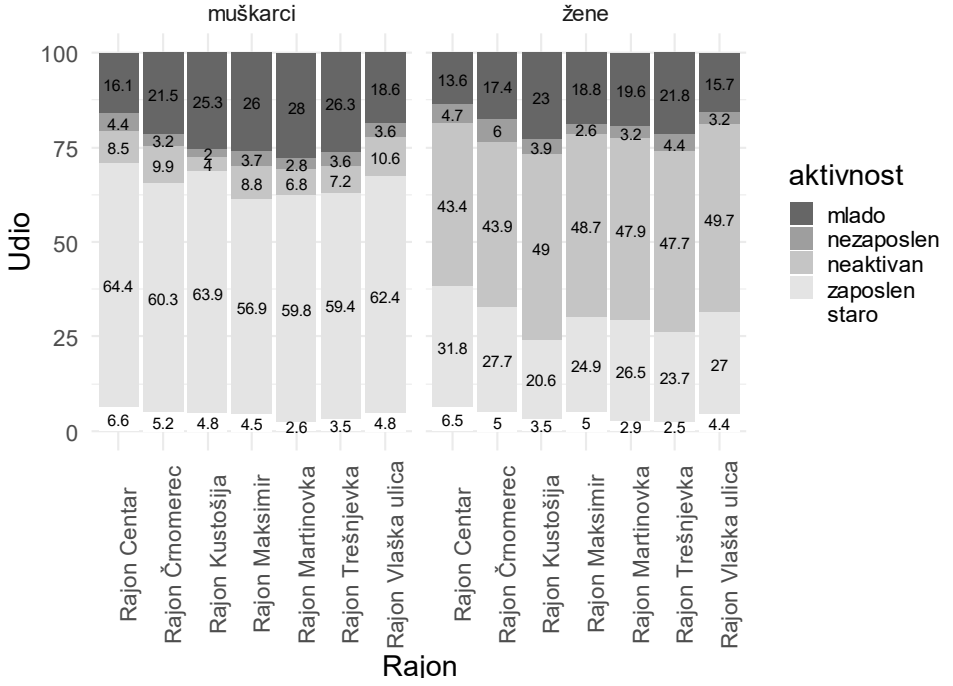

Izvor: obrada prema Ivanda (2020), potrošačke prijavnice drugog tipa

Postupno slabljenje poljoprivrede kao glavne gospodarske grane u zagrebačkom okruženju stvorilo je „višak" žena koje nisu lako nalazile poslove u industriji i manufakturnom sektoru gospodarstva. U takvim prilikama značajan je broj mladih žena našao posao kao kućne pomoćnice. Navedeno nije specifičnost Zagreba već i ostalih europskih gradova (Čapo-Žmegač, 1996; Ivanda, 2020; Szabo, 1984). Čak i uz rašireni model kućanske pomoćnice, nezaposlenost žena na početku 20. stoljeća bila je visoka (Szabo, 1984). Kroz cijelo 20. stoljeće ekonomska je aktivnost žena rasla, pa je i očekivano da mlađe kohorte žena imaju više razine ekonomske aktivnosti od starijih kohorti. Iako je nezaposlenost i neaktivnost žena relativno visoka, valja napomenuti kako je u analiziranom razdoblju još uvijek prevladavao model muškog hranitelja. Iako je krivulja izglađena u

odnosu na izvorne podatke, nije bilo naglog izlaska s tržišta rada nakon 50. ili 55. godine života radi prijevremenog umirovljenja, što se prakticiralo od 1960-ih sve do danas (Akrap i sur., 2018; Družić, 1989). Grafikon 6 pokazuje detaljnu distribuciju ekonomske aktivnosti po spolu u čitavom Gradu Zagrebu i po nižim administrativnim jedinicama tog doba – rajonima (listopad 1945.). Razlike u ekonomskoj aktivnosti između muškaraca i žena prisutne su i nakon rata. Takav prikaz još bolje pokazuje u kojem se kontingentu nalazi manjak aktivnih žena – u skupini ekonomski neaktivnih. Naime, većina neaktivnih žena navela je zanimanje kao kućanice. Razlike između nižih administrativnih jedinica također su prisutne. Primjerice, kod muškaraca raspon stope zaposlenosti relativno je visokih 7,5 postotnih bodova, a kod žena 11,2 postotnih bodova između rajona. Pri tumačenju diferenciranih značajki stopa ekonomske aktivnosti treba uzeti u obzir i, iz grafikona 6, očiglednu razliku u dobnim strukturama stanovništva između onovremenih administrativnih jedinica – rajona.

Zaključno, ekonomska aktivnost stanovništva Grada Zagreba u razdoblju oko Drugoga svjetskog rata relativno je visoka, ali sa značajnom varijacijom po spolu: muškarci bilježe vrlo visoke stope aktivnosti, i to u čitavoj radnoaktivnoj dobi, dok je kod žena ekonomska aktivnost razmjerno niska u cijeloj radnoaktivnoj dobi, osim kod najmlađe kohorte žena, one u dobi 15 – 20 godina života.

Umjesto zaključka

Prva polovica 20. stoljeća posebno je važna u razvoju stanovništva Grada Zagreba. Na početku 20. stoljeća grad je prolazio kroz snažnu industrijalizaciju i transformaciju gospodarstva. Razvoj industrije i popratni modernizacijski procesi u samom gradu, ali i u ostatku Hrvatske, odigrali su ključnu ulogu u promjenama socioekonomskih obilježja stanovništva. Industrijalizacija je, prema istraživačkim rezultatima ovog rada, u bitnome utjecala na demografske procese. Intenzivno doseljavanje iz neposrednog okruženja Grada Zagreba na početku 20. stoljeća rezultiralo je brzim promjenama ekonomske aktivnosti stanovništva po zanimanjima i promjenama u strukturama obitelji i kućanstava. Mali gradovi u okruženju Grada Zagreba samo su manjim dijelom mogli prihvatiti radnu snagu koja se odlijevala iz agrarnog sektora gospodarstva. U takvim se uvjetima u Grad Zagreb slijevalo obilje radne snage. Doseljavanje žena iz okolice Zagreba, koje su u poljoprivrednim i ruralnim sredinama uslijed industrijalizacije i modernizacije postale „višak" na lokalnom tržištu rada, utjecalo je na povećanje dostupne radne snage u Zagrebu u vrlo kratkom periodu. Uz navedeno, intenzivno doseljavanje rezultiralo je rastom udjela mladog stanovništva u Zagrebu, a time i porastom broja samačkih kućanstava – uz „očekivani" udio

samačkih kućanstava, on se povećao i s mladim doseljenicima koji još nisu formirali svoje obitelji i kućanstva. Osim navedenog, mlade žene koje su se doseljavale u Zagreb u velikom su broju pronalazile i ekonomsku neovisnost, odnosno prvi posao kao kućne pomoćnice. Tadašnji Zagreb, jednako kao i drugi gradovi u Europi, imao je raširenu pojavu „kućnih pomoćnica", što je predstavljalo uobičajeni model ekonomskog osamostaljivanja mladih žena. Potrošačke prijavnice koje su korištene u radu kao glavni izvor podataka vrlo su vrijedan arhivski izvor podataka. Takvi izvori podataka predstavljaju vrijedne i, nerijetko, jedine izvore podataka. S obzirom na turbulentnu povijest vezanu uz razdoblje Drugoga svjetskog rata i neprovođenje očekivanog popisa stanovništva u ustaljenom desetogodišnjem razdoblju (1941.), potrošačke prijavnice važan su i jedini izvor podataka te daju informacije na individualnoj razini za gotovo cijelo stanovništvo Grada Zagreba. Tako su nam prijavnice, među ostalim, omogućile procjenu ukupnog broja stanovnika u Zagrebu za kritični trenutak 1. ožujka 1941. (224.500 po tadašnjem teritorijalnom obuhvatu) i 1. listopada 1945. (243.100 po tadašnjem teritorijalnom obuhvatu). Dobno-spolna struktura stanovništva Grada Zagreba u predratnom Zagrebu već pokazuje znakove sužavanja baze, iako je udio starih nizak (ispod 5%). Doseljavanje je povećalo udio mladih, ali demografski su trendovi bili jasni: pad broja živorođenih, smanjenje veličine kućanstava i općenito povećanje svih indikatora demografskog starenja. Ratna zbivanja jasno se ogledaju u dobno-spolnoj strukturi stanovništva Grada Zagreba – posebno je narušen odnos muškaraca i žena u mlađim dobnim skupinama (20 – 34) kao i apsolutni i relativni gubitak stanovništva u toj dobi. Opet treba imati u vidu da je dio iz prethodno spomenute dobne skupine uvojačen u poraću. Pokazatelji obiteljskih aranžmana, poput udjela osoba u braku, izvan braka, razvedenih i udovaca/ica daju očekivane rezultate – brak je najvažniji oblik obiteljskog aranžmana i prikazuje očekivanu krivulju po dobnim skupinama isto kao i udio rastavljenih, ali s nižim apsolutnim vrijednostima. Udovci/ice snažno su pozitivno korelirani s dobi, što je i očekivano, čak i uz utjecaj Drugoga svjetskog rata. Naime, stanovništvo koje je najviše zahvaćeno ratnim stradanjima jest mlado stanovništvo u dobi 20 – 34 godine, pa se zato iz te dobne skupine bilježi mali udio u bračnom statusu. Posljedica navedenog jest i mali udio udovaca/ica u toj dobnoj skupini. Ekonomska aktivnost bila je relativno visoka, ali je prisutna jasna diskrepancija po spolu – žene su imale nisku ekonomsku aktivnost u svim dobnim skupinama, s izuzetkom najmlađe analizirane dobne skupine, za koju je karakterističan već spomenuti model kućne pomoćnice.

Konačno, analizirano razdoblje predstavlja vrlo dinamičan dio povijesti Grada Zagreba. Za potrebe ovog rada iskorišten je samo dio podataka/informacija

izvornog arhivskog gradiva koji se može dobiti iz potrošačkih prijavnica. Procijenjene su demografske i ekonomsko-socijalne strukture stanovništva Grada Zagreba na izvorima podataka dobivenim iz potrošačkih kartica iz 1941. i 1945. godine. Buduća istraživanja ove teme mogu nadograditi istraživačke rezultate ovog rada detaljnijim analizama; ponajprije naglašeno specifičnih političkih, društvenih, gospodarskih i demografskih čimbenika u Gradu Zagrebu u razdoblju neposredno prije, tijekom i nakon Drugoga svjetskog rata. Dobno-spolnim sastavom predočena je jednostavna, vrlo jasna i sažeta demografska slika Grada Zagreba zabilježena na samom kraju Drugoga svjetskog rata. Vidi se dio izravnih i neizravnih demografskih gubitaka nastalih tijekom Drugoga svjetskog rata. Jedna od budućih vrlo zanimljivih istraživačkih tema, na temelju potrošačkih prijavnica 1941. – 1945., jest analiza utjecaja migracije na demografske promjene u Gradu Zagreba tijekom Drugoga svjetskog rata i u neposrednom poraću. Zabilježene migracije u potrošačkim karticama osvjetljavaju migracijska strujanja bitna ne samo za Grad Zagreb već i za čitavu Hrvatsku i države u okruženju.

Literatura

Akrap, A. (1996), Determinante regionalnih promjena ekonomski aktivnog stanovništva Republike Hrvatske (upravno-teritorijalna podjela po županijama). Doktorska disertacija. Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet.

Akrap, A. (2012), Demografska putanja u Hrvatskoj, Hrvatska revija, (1-2): 4-25.

Akrap, A., Strmota, M., i Ivanda, K. (2018), Ekonomska aktivnost stanovništva u Hrvatskoj u dobi od 55 do 64 godine i potencijalne rezerve radne snage, U: EFZG Occasional Publications (Katedra za makroekonomiju). Ekonomski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, str. 3-22.

Bašić, K. (1994), Socijalno-prostorna segregacija stanovništva Zagreba, Geografski horizont, 40(2), str. 73–78.

Bićanić, R. (1957), Razvoj industrije u Zagrebu, u: Iz starog i novog Zagreba. Zagreb: Izdanja muzeja grada Zagreba (1), str. 266-277.

Čapo-Žmegač, J. (1996), Konstrukcija modela obitelji u Europi i povijest obitelji u Hrvatskoj, Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku, 33(2), str. 179-196.

Chandler, T. (1987), Four Thousand Years of Urban Growth: An Historical Census. Revised edition. Lewiston, N.Y., U.S.A: Edwin Mellen Pr.

Cox, S. (2013), Any Way You Slice It: The Past, Present, and Future of Rationing. New York: The New Press.

De Landa, M. (2002), Tisuću godina nelinearne povijesti. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Dobronić, L. (1972), Zagrebački građani prije dvije stotina godina, Kaj: časopis za kulturu i prosvjetu, V(7-8), str. 3-13.

Družić, I. (1989), Interakcija ekonomskog sistema i sistema mirovinskog osiguranja, U: Suvremeni ekonomski problemi. Zagreb: JAZU i Informator, str. 123-159.

Gelo, J. (1987), Demografske promjene u Hrvatskoj u razdoblju od 1780. do 1981. godine. Zagreb: Globus.

Horvat, R. (1942), Zagreb: povijest hrvatskoga glavnog grada. Zagreb: Hrvatsko književno društvo Sv. Jeronima.

Ivanda, K. (2020), Promjene u socioekonomskim obilježjima stanovništva Grada Zagreba. Doktorska disertacija. Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet.

Kolar-Dimitrijević, M. (1973), Radni slojevi Zagreba od 1918 – 1931. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske.

Kreider, R., i Vespa, J. (2014), The Historic Rise of One-Person Households: 1850-2010, U: SEHSD Working Paper No. 2014-19. Population Association of America annual meeting.

Krivošić, S. (1981), Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX. stoljeća. Zagreb: JAZU (Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knjiga 19).

Maas, I., i sur. (2002), HISCO: Historical International Standard Classification of Occupations. 1st edn. Leuven, Belgija: Leuven University Press.

Majetić, F. (2015), Zagreb u postindustrijsko doba. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Mols, R. (1972) ,Population in Europe, 1500-1700. London: HarperCollins Distribution Services.

Nejašmić, I. (1994), Doseljavanje u Zagreb, Geografski horizont, 40(2), str. 61-72.

Peršić, N. (1935), Prirast i kretanje gradskog stanovništva s naročitim obzirom na Grad Zagreb. Zagreb: Tisak i naklada knjižare St.Kugli.

Statistički godišnjak Zagreba (1955), Zagreb: Grad Zagreb.

Stipetić, V. (2013), Povijest hrvatske ekonomske misli: (1848.-1968.) : knjiga druga. Zagreb: Ekonomski fakultet Zagreb.

Szabo, A. (1984), Regionalno porijeklo i socijalna struktura stanovništva grada Zagreba između 1880–1910. godine, Radovi : Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 17(1), str. 101-120.

Theien, I. (2009), Food rationing during World War two: a special case of sustainable consumption?, Anthropology of food, S5.

Weeks, J. R. (2015), Population: An Introduction to Concepts and Issues. 12 edition. Boston, MA: Wadsworth Publishing.

Wertheimer-Baletić, A. (1996), Specifičnosti demografskog razvitka u Hrvatskoj i njegove socio-ekonomske implikacije. Revija za socijalnu politiku (3-4), str. 251-258.

Wertheimer-Baletić, A. (1978), Ekonomska aktivnost stanovništva – demografski aspekti. Zagreb: Školska knjiga.

Wertheimer-Baletić, A. (1993), Stanovništvo Vukovara i vukovarskoga kraja. Zagreb: Globus.

Wertheimer-Baletić, A. (1999), Stanovništvo i razvoj. Zagreb: Mate.

Žuljić, S. (1981) Razvoj sistema centara na prostoru SR Hrvatske. U: Prilozi izgradnji naše prostorne teorije, II. (ur. Ivan Krešić, Juraj Padjen i Stanko Žuljić). Zagreb: Ekonomski institut – Zagreb.

Summary

The Population of the City of Zagreb Immediately Before and After World War II According to Consumer Registration Forms

The population of the City of Zagreb faced significant changes in major economic, political and social processes in the first part of the 20th century. The changes taking place in this period, with the pinnacle around World War II, changed the fundamental economic and social paradigm, thus affecting many aspects of demographic behaviour. The objective of this paper is to study major demographic and socioeconomic changes having affected the population of the City of Zagreb in the period between 1931 and immediately after World War II, with respect to the earlier historical circumstances. We have based our analysis on the historical source named *Consumer Registration Forms*. Consumer Registration Forms were an official document used with the purpose of rationalising consumption in the turbulent times around World War II. They contain information on individual level and in part on household level, depending on the type of registration form. There are two types of these forms: one that began to be distributed in January 1941, and another that began to be distributed in late August 1945. With due respect, no significant political connotations were reported in the first phase of distribution in January 1941; the forms were used for the purchase of basic products, such as food, medicines, energy, etc. We may therefore assume that the coverage of the population with Consumer Registration Forms is comparable with the census. Furthermore, the sheer volume of the Consumer Registration Forms suggests high coverage.

The analysis consists of several descriptive findings since, despite of our best knowledge and effort, we have found no comparable research on this topic. We began with estimating the total population of the City of Zagreb in the months preceding World War II, and in the months following it. We furthermore estimated other basic demographic indicators, including age-and-sex structure, mean age, sex ratio, and others. The analysis showed major imbalance in the age-and-sex structure in the young population as an aftermath of the war.

Our results suggest that there exist major gender differences in the analysed variables. Clear gender distinction exists in the indicators on economic activity – women tend to have significantly lower activity in all age groups, excluding the youngest one analysed. The specific background explains this exception – young women used the model of home servants as one of the main pathways in obtaining economic and social independence. The majority of these women arrived in the years preceding, as immigrants from the neighbouring counties due to having become excess workforce in disintegrated agrarian economies. Such model of home servants was common across Europe in the period between the 17th and the 20th centuries. Family and household structure showed a rather heterogeneous distribution. A relatively high share of single households is expected due to continuous and high immigration in the previous decade. Heterogeneous population structure in pre-war Zagreb presents a scientifically interesting period and object of interest. We suggest several ideas for further research of this topic.

Keywords: population of the City of Zagreb; socio-economic structure; family and household structure; war-conditioned age-and-sex structure.

Mira Kolar-Dimitrijević

Izvorni znanstveni članak
Rukopis je prihvaćen za tisak: 10. listopada 2020.
DOI: 10.21857/mzvkptqvv9

POPIS OBRTNIKA NA PODRUČJU DANAŠNJE KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKE ŽUPANIJE 1890. GODINE

Koprivnički, Križevački i Đurđevački kotar, formirani 1886. godine, danas su glavni dijelovi današnjeg područja Koprivničko-križevačke županije. Kao Križevačka i Đurđevačka pukovnija taj je kraj ušao u proces razvojačenja Vojne krajine spajajući se s Banskom Hrvatskom, i to u vremenu kada je željeznička pruga Nagykanizsa – Koprivnica – Zagreb – Rijeka 1873. postala glavna prometna poveznica Mađarske i Rijeke kao njezine jedine morske luke i vrata u svijet. Zahvaljujući prometnoj povezanosti, to je bilo perspektivno razvojno područje u koje su nagrnuli strani obrtnici i trgovci. Razvoj ne zahvaća samo poljoprivredu već i obrt i trgovinu te utječe na mijenjanje struktura zaposlenih i imigracije brojnih stranaca u to područje. Nažalost, između 1857. i 1890., dakle u vrijeme restrukturiranja Monarhije, na tom području izostaju statistički popisi, pa su imena obrtnika i trgovaca objavljena u *Adresaru obrtnog i poslovnog svieta u Hrvatskoj 1891. godine* po nalogu bana Khuen-Héderváryja uoči obilježavanja 40. godišnjice osnutka Zagrebačke trgovinske komore 1891. – riječ je o važnoj monografiji, potpuno zanemarenoj *u našoj povijesnoj literaturi*. *Adresar* ukazuje na činjenicu da ni urbanizacija ni industrijalizacija nisu još 1890. uzele maha, ali da je obrtnika bilo mnogo, i to više na selu nego u kotarskim središtima. No čitavo područje bilo je spremno za ulazak u proces modernizacije i industrijalizacije na osnovi iskorištavanja vlastitih sirovina i velikog broja kvalificiranih radnika koje je pripremilo obrtništvo.

Ključne riječi: obrtništvo; Koprivnički kotar; Križevački kotar; Đurđevački kotar; 1890. godina.

1. Uvod

Područje današnje Koprivničko-križevačke županije obuhvaća tri kotara nakon 1886. godine, tj. Koprivnički, Križevački i Đurđevački, pa očito i danas postoje razlozi koji ih povezuju. Godine 1886. to je bilo područje Vojne krajine koje se 1872. počelo razvojačivati i vezati s Banskom Hrvatskom, a gradovi Koprivnica i Križevci bili su već 1870. povezani s Mađarskom na sjeveru i Zagrebom na jugu, od 1873. i s Jadranom i Rijekom. Razvojačenje tog područja trebalo je biti uzor

drugim područjima koja ulaze u taj proces deset godina kasnije, tj. 1882. godine. Mađari su bili jako zainteresirani da taj proces prođe mirno i uredno, pa su prvih godina dopuštali i na onim područjima slobode i postupke koje su kasnije zabranjivali. Takvo tretiranje Hrvatske poslije sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe ponukalo je brojne nezadovoljne obrtnike i trgovce iz drugih dijelova Austro-Ugarske Monarhije da na tom području potraže svoj novi dom koristeći se svojim znanjima koja su stekli u gospodarski razvijenijim dijelovima Monarhije.

Do 1872. na području sjeverne Hrvatske proizvodnju i prodaju drže još uvijek cehovi u gradovima i trgovištima. Novo građansko društvo u formiranju počelo je cehove smatrati kočnicom novoga gospodarskog razvoja koji se zasnivao na znanju, konkurenciji i kapitalu. Već za banovanja Josipa Jelačića počeo je proces njihova zabranjivanja i otvaranja proizvodnih i trgovačkih poslova za obrtnike i trgovce koji su za obavljanje tih poslova stekli određene uvjete.

No reformiranje gospodarstva istovremeno s provođenjem razvojačenja Vojne krajine i njezina spajanja s Banskom Hrvatskom nije bilo jednostavan posao i otpor pogođenih društvenih slojeva bio je još dugo prisutan, pa se razvojačenju prišlo uključivanjem krajišnika – uglavnom Srba – u upravu, a kod cehova se čekalo da nove obrtničke radionice i trgovine postupno zamijene stare, nemoderne cehovske radionice. Austrijski Zakon o obrtima iz 1871. nije bio dobro primljen u području koje je Austro-ugarskom nagodbom potpalo pod ugarski dio Monarhije, pa su Mađari izradili i 1884. izdali novi Zakon o radnjama za obrt i trgovinu na osnovi potreba svojih obrtnika, trgovaca i tvorničara. Taj je zakon bio prihvaćen i u Hrvatskom saboru kao zakon, ali nije uvažavao posebnosti Hrvatske, što je izazvalo mnogo neprilika u radu obrtnika i trgovaca. Zemaljska vlada u Zagrebu imala je autonomiju samo u poslovima uprave, obrazovanja, bogoslovlja i sudstva, ali ne i u gospodarstvu i financijama. Ban Ivan Mažuranić izradio je zakone i uredbe za poslove koji su pripadali Zemaljskoj vladi, ali su mnogi od tih akata za vrijeme bana Khuen-Héderváryja izmijenjeni. Promijenjen je Zakon o školstvu i Zakon o ustrojstvu uprave. Tako su i podžupanije koprivnička i križevačka te razvojačene pukovnije križevačka i đurđevačka ušle u sastav Križevačke županije, da bi onda 1886. bile spojene s Bjelovarskom županijom, te se od tada vode kao Bjelovarsko-križevačka županija. Danas se pak sva tri spomenuta kotara nalaze gotovo cijela u sastavu Koprivničko-križevačke županije, te nas je to i ponukalo da donesemo prvi poimenični popis obrtnika na tom području 1890. godine. Smatrajući Austro-ugarsku nagodbu definitivnom podjelom Habsburške Monarhije na dva dijela, Mađari su područja koja su došla pod njihovu upravu smatrali svojim teritorijem te su kroz pola stoljeća Nagodbe činili sve da ta područja što više mađariziraju negirajući postojanje Pragmatičke sankcije iz 1712. koja je Hrvatskoj osiguravala posebnu autonomiju

i zaštitu Bečkog dvora. Mađari su mađarizaciju provodili preko gospodarstva i financija te željeznica, koje su sada svoje polazište imale u Budimpešti, a ne više u Beču, a na kojima je službeni jezik bio isključivo mađarski. Željeznička pruga Nagykanizsa – Koprivnica – Zagreb – Karlovac – Rijeka izgrađena je u rekordnom roku do 1873. godine te je na te poslove privukla mnoštvo tehničkog službenog osoblja, uglavnom Mađare i Kranjce, ali i Moravce i osobito Čehe. Tako je počela velika imigracija stručnjaka raznih vrsta na područje Koprivnice i Križevaca, koji su gradovi imali stanicu ne samo za prijam putnika već i za ukrcaj i iskrcaj raznih roba. Najkraći put iz srednje Europe prema moru bio je sada otvoren preko Koprivnice i njime su krenuli obrtnici i trgovci prema jugu otvarajući obrtne i trgovačke radnje gdje je god za to bilo mogućnosti i potrebe. Neke željezničke stanice, kao Gradec i Mučna Reka, podignute su tek kasnije ne samo zbog ukrcaja ljudi već i zbog apatovačke vode te mesnih proizvoda, drva, ugljena i brašna, što se sve slalo u Rijeku, jer se pokazalo da su i ti krajevi proizvodnog karaktera. Radi opskrbe željeznice ugljenom, otvara se i nekoliko rudnika između Koprivnice i Križevaca, a rudari svojom zaradom utječu na otvaranje trgovinica i krčmi.[1] Upravo zbog svojeg trgovačkog karaktera, Rijeka je i uvrštena u *Adresar*, iako je bila grad pod direktnom upravom Ugarske. Stanica Dugo Selo otvorena je tek 1897. preusmjerivši promet s pruge *Južnih željeznica* Zagreb – Sisak – Novska. Na prugu Koprivnica – Križevci priključuje se 1894. i pruga Križevci – Bjelovar, kao vicinalna pruga, dajući veću važnost zbližavanju Bjelovara s Mađarskom preko Koprivnice nego sa Zagrebom, iako je Zagreb već bio kulturni, prometni, obrazovni, crkveni i upravni centar Hrvatske.[2]

Do Zakona o radnjama 1884. obrtne i trgovačke radnje otvarale su se stihijski, bez ikakve provjere, te je vladao veliki nered jer su radnje osnivane bez kontrole zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore. Bilo je dovoljno skupiti potrebni kapital. Veću ulogu imao je samo Obrtni zbor u Koprivnici i Križevcima u kojem su novi obrtnici polagali ispite za zvanja za koja je bio potreban ispit. Počele su se osnivati i prve šegrtske škole, ali je i dalje bio u prednosti obrtnik, odnosno kalfa, koji je svoje naukovanje izučio kraćim ili duljim usavršavanjem u inozemstvu ili je bio strani imigrant koji je taj kraj odabrao za svoje stalno mjesto boravka i rada.[3]

Popis koji objavljujemo za područje današnje Koprivničko-križevačke županije odnosi se na vrijeme kad se uprava počela bolje sređivati te su županije,

---

1 Vladimir MILIVOJEVIĆ, *Reka: povijest, priče, ljudi,* Koprivnica, 2018., 140-141.

2 Branko VUJASINOVIĆ, *Upravno i poslovno osoblje na željeznicama u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji do 1918.,* Zagreb, 2007., 386 i 391.

3 Ružica MEDVARIĆ-BRAČKO, Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Šegrtska škola u Koprivnici od 1886. do 1900 godine, *Podravski zbornik,* 42, Koprivnica, 2017., 101-122.

gradske općine i škole morale podnositi redovne izvještaje. Ban Khuen-Héderváry, sklon brojčanom iskazivanju stanja, nastojao je brojnošću obrtnika i trgovaca u Hrvatskoj opovrgnuti tvrdnju hrvatskih političara da Hrvatska zaostaje za Mađarskom na gospodarskom planu. Dakako da je tome pogodovao i potres u Zagrebu 1880., koji je privukao pažnju velikog broja obrtnika iz čitave Monarhije na područje Zagreba i okolice, kamo se lagano i brzo stizalo novoizgrađenom željezničkom prugom.

Popis obrtnika i trgovaca iz 1890. jedini je poimenični popis koji imamo u drugoj polovici 19. stoljeća za sjevernu Hrvatsku, odnosno područje zagrebačke Trgovačke i obrtničke komore i Rijeku, ali u ovom radu donosimo samo popis za tri kotara: Koprivnički, Križevački i Đurđevački, razdvajajući obrtnike iz središta kotara od obrtnika po selima i manjim mjestima.

2. O *Adresaru obrtnog i poslovnog svieta u Hrvatskoj g. 1890.*

Gjuro (Georgius) Justić i Ljudevit (Ludwig) Strohmayer, činovnici Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu, osnovane 1852. godine, sastavili su 1890. i objavili 1891. prvi *Adresar obrtnog i poslovnog svieta u Hrvatskoj g. 1890.* na hrvatskom i njemačkom jeziku po nalogu bana Khuen-Héderváryja. Treba upozoriti da, iako je sastavljen 1890. po službenim izvorima i po nalogu vlade, brzina kojom su ga izradila svega dva stručnjaka odražava se u njegovoj kvaliteti, to jest u nepažljivu pisanju prezimena, čestom ispuštanju pisanja punih imena obrtnika i trgovaca, pa ne znamo radi li se o muškoj ili ženskoj osobi, a vjerojatno i utvrđivanju lokacije rada. *Adresar* obuhvaća samo prostor zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore, pa, kada bismo i evidentirali sve obrtnike na području zagrebačke Trgovačke i obrtničke komore, ne bismo mogli izvršiti usporedbu s prostorom osječke Komore, čija je struktura obrtnika i trgovaca, zbog različitosti kupaca, bila znatno drugačija. Naime budimpeštanska vlada drugačije se odnosila prema Slavoniji i Srijemu, a njezine tri županije Mađari su tretirali kao dio svojeg užeg teritorija koji se nalazi u procesu pojačane mađarizacije, koja je u mnogo slabijoj mjeri zahvatila područje zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore. Tu je bilo mnogo malih gradova s još više malih sela i zaselaka nastanjenih seljacima s malim zemljišnim posjedima (*Grundherschaft*) koji su tek koje desetljeće prije izašli iz statusa kmetova ili krajišnika. U Slavoniji nalazimo pak velike posjede u rukama stranog plemstva (*Gutsherschaft*), kupljene ili dobivene za ratne i upravne zasluge Bečkom dvoru u doba apsolutizma, koji su tijekom krize započete 1873. sve više prelazili u ruke stranih modernih gospodarstvenika koji podižu tvornice na bazi iskorištavanja domaćih sirovina, plodne zemlje i jeftine radne snage nadničara.

O cehovima imamo dosta brojnu literaturu koja je nastajala tijekom 20. stoljeća iz pera povjesničara, geografa i ekonomista te istraživača lokalne povijesti. No radovi o obrtima i obrtnicima malobrojniji su i uglavnom su rezultati istraživanja ubačenih u lokalne monografije, kojih je do danas izašlo vrlo mnogo. Za područje kojim se bavi ovaj rad najrelevantniji primjer takvog odnosa jest monografija *Podravina* akademika Dragutina Feletara (Koprivnica, 1973.), koji u tom radu navodi autore koji su pisali o gospodarstvu prije njega.[4] Međutim invenziviranje povijesno-ekonomskih istraživanja na području sjeverozapadne Hrvatske poslije toga proširilo je naše spoznaje i danas već rijetko možemo naći neki dio ekonomske povijesti današnje Koprivničko-križevačke županije koji nema svojeg istraživača, ali je i taj proces još u tijeku, pa nam nedostaje prostora da nabrojimo relevantne pisce o razvoju gospodarstva. Obrtnici su preuzeli ulogu čuvara proizvodne tradicije, ali su bili i pokretači napretka i danas ne možemo zamisliti razvoj nekog kraja bez njihova udjela.

3. Teritorij i struktura Koprivničkog, Križevačkog i Đurđevačkog kotara 1903. godine.

Adresar obrtnog i poslovnog svieta u Hrvatskoj iz 1891. obuhvaća područje tadašnje Varaždinske, Bjelovarsko-križevačke, Zagrebačke, Modruško-riječke i Ličko-krbavske županije te Rijeke, dakle i područje senjske Trgovačko-obrtničke komore, a objavljen je na hrvatskom i njemačkom jeziku. U predgovoru *Adresara J.Z.G.* njegovo objavljivanje uoči *Milenijske izložbe* 1891. ukazuje na razloge njegova izdavanja, tj. ukazivanje posjetiteljima u Zagrebu na činjenicu da naše područje, a osobito Zagreb, ima ne samo vrlo povoljan zemljopisno-trgovački položaj koji, s obzirom na mirno stanje u zemlji, mora utjecati na razvoj obrta i trgovine. Da bi to dokazao, poslije predgovora nakladnika iz svibnja 1892. neki J.Z.G. piše u *Adresaru* detaljno o gradu Zagrebu i njegovoj okolici, ali, nažalost, nema takvog osvrta za kotare. *Adresar* je nastao u kratkom vremenu od studenoga 1890., kada je oglasom pozvan obrtno-trgovački svijet da se prijavi za *Adresar,* a već u svibnju 1891. *Adresar* je bio pripremljen za tisak.U *Adresaru* je najavljena i stalna evidencija obrtnika i trgovaca vođenjem posebnih knjiga, ali na osnovi svojih istraživanja znam da su te knjige vođene vrlo neuredno i nisu siguran pokazatelj početka rada, a još više završetka djelatnosti obrtnika i trgovaca. Privredni registri na okružnim sudovima nešto su točniji, ali mnogi obrtnici rade ilegalno te se, kao seljaci, ne prijavljuju

[4] Dragutin FELETAR, Hrvoje PETRIĆ, *Bibliographia Podraviana: izbor literature o Podravini,* knjiga I, izd. Hrvatski zemljopis i Naklada dr. Feletar, Koprivnica, 2001., D. FELETAR, *Podravina. Prinos poznavanju gospodarskog razvoja sjeverozapadne Hrvatske,* Koprivnica, 1973.

kao obrtnici, pa nam *Adresar,* koji je trebao biti reklamiran na *Izložbi* 1893., pruža prvi – vjerojatno najobuhvatniji – popis obrtnog i trgovačkog svijeta na području zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore. U ovom radu iskazani su samo obrtnici iz Koprivničkog, Križevačkog i Đurđevačkog kotara, koji većim dijelom danas pripadaju Koprivničko-križevačkoj županiji.

Područje Koprivničkog, Križevačkog i Đurđevačkog kotara opstojalo je 1886. – 1924. u Bjelovarsko-križevačkoj županiji, nakon čega se osnivaju oblasti; danas pripada Koprivničko-križevačkoj županiji. Na tom je području u razdoblju 16. – 18. stoljeća pripremana i vođena obrana od Osmanlija, ali su se i prije i kasnije osjećali utjecaji i istoka i zapada, stoga su tamošnje stanovništvo i jezik bili podvrgnuti dugotrajnom stranom utjecaju. Dio tog teritorija bio je pod vojnom upravom Štajerske u Grazu, a onda Varaždinskoga generalata, ali su stari gradovi Koprivnica i Križevci zadržali i dio svojega posebnog statusa slobodnoga grada. U njima su cehovi predstavljali glavni oblik opskrbe stanovništva, uz proizvode koje su donosili u grad seljaci, koji su se od vremena Josipa II. mogli slobodno kretati, pa i učiti neke obrte, iako ni Koprivnica ni Križevci nisu nikada imali status komuniteta. Sposobnost stanovništva da samo pokriva svoje lokalne potrebe utjecala je na početak osnivanja brojnih malih obrtničkih radionica vrlo brzo nakon završetka razvojačenja, a dolaskom židovskih trgovaca nastaju u mnogim mjestima i male trgovine. Burna povijest ostavila je snažan trag na tom području, na kojem su se vodili ratovi, ali čiji su stanovnici bili tijekom 18. i 19. stoljeća uključeni u ratove koje je Habsburška Monarhija vodila sa svojim susjedima.

Vrijeme kada je objavljen *Adresar* bilo je vrijeme mira koje je tijekom pola stoljeća omogućilo relativno miran razvoj, ali su zbivanja na gospodarskom planu bila itekako vehementna dovodeći do brzih promjena i česte izmjene gospodarskih subjekata. Sastav *Adresara* pada u vrijeme završetka krize koju je uzrokovao financijski slom na bečkoj burzi. Posljedica toga bilo je nepovjerenje u rad dioničkih društava, uzrokovano slomom mnogih plemićkih posjeda, jer su ta društva sredstva dobivena odštetom za urbarsku zemlju uložila u neprovjerene dionice. Sve je to dovelo do velikih promjena te je područje naših triju kotara postalo privlačno za imigraciju stranih obrtnika i trgovaca, ali i nastavak procesa podjele društva na osnovi imovinskog statusa, koji je bio presudan kao i nesmiljena konkurencija, ali i za uključivanje i u sve razvijeniji politički i stranački život.

Na području Zagrebačke trgovačko-obrtničke komore stranci su primani srdačno i bez većih otpora; to je podržavala i Zemaljska vlada u Zagrebu, ali i ministarstva u Budimpešti koja su bila zadužena za gospodarstvo, financije i promet. Preko službenog jezika na željezničkoj pruzi Mađarska – Rijeka Mađari su jačali svoj utjecaj, koji se sudarao s austrijskim, odnosno kranjskim utjecajem,

koji je dolazio preko *Južnih željeznica* na trasi Budimpešta – Trst. Nalazeći se u tom procijepu, naša tri kotara bila su konačni cilj mnogih obrtnika i trgovaca, koji su svojim znanjima i spoznajama pridonijeli da se taj kraj počeo ubrajati među najnaprednije dijelove tadašnje Hrvatske i Slavonije, koje je područje tek 1902./3., zahvaljujući braći Radić, izrazilo svoje nezadovoljstvo vladom u rukama Mađara. Na proces modernizacije blagonaklono su gledali i Beč i Pešta nastojeći se rasteretiti viška svojeg židovskog stanovništva, ali i zauzeti dominantne pozicije na željezničkoj pruzi prema Rijeci, koja se razvijala kao glavna i velika mađarska luka. U taj proces vrlo su se uspješno uključili i Kranjci – Slovenci zahvaljujući srodnosti slovenskog jezika s kajkavskim jezičnim izrazom.

Prema *Statističkom godišnjaku* I, Zagreb, 1905., u **Koprivničkom kotaru** živjelo je 1890. godine 28.067 stanovnika, a u gradu Koprivnici 6.512; u razdoblju 1869. – 1890. broj stanovnika u kotaru povećao se za 6.816 osoba, a u gradu za 839 osoba. Treba upozoriti da su podaci za 1869. godinu izračunati računski, jer te godine nije rađen popis stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji te nam je to vrijeme do 1880., odnosno 1890., statistički najslabije popisano.[5]

U tom razdoblju izvršene su znatne promjene upravnog ustroja. Koprivnička podžupanija, koja se prije nalazila u Križevačkoj županiji, sada je podijeljena na kotare Koprivnicu i Đurđevac, koji su ušli u Bjelovarsku županiju, oformljenu 1886. godine, a nakon spajanja s Križevačkom u Križevačko-bjelovarsku županiju sa središtem u Bjelovaru. Zbog izoliranosti Bjelovara od željeznice sve do 1894. godine, Koprivnica je – kao prvo mjesto na desnoj obali Drave s jedinim mostom nakon što se most kod Osijeka srušio zajedno s vlakom – postala glavna veza Zagreba s Mađarskom, ali i s Rijekom. Jačaju njezine trgovačke i gospodarske funkcije. Koprivnica dobiva zadaće koje joj uvećavaju gospodarsku vrijednost. U kotar su ušla i neka mjesta ranije Križevačke i Đurđevačke pukovnije nakon razvojačenja, a trgovci i obrtnici s tog područja, pa i iz Prigorja, počinju Koprivnicu smatrati svojim gravitacijskim središtem zbog željezničke stanice. Drnje i Legrad, gdje su se u vrijeme Vojne krajine nastanili mnogi židovski trgovci, sada su se – zbog izjednačenja materijalnih prava s ostalim stanovništvom 1873. – počeli preseljavati u Koprivnicu i tamo svojim kapitalom poticati razvoj trgovine i ugostiteljstva.

Prema statistici 1769. – 1869., grad Koprivnica ubrzano se širio i broj stanovnika povećao se s 2.589 na 5.684, s time da je u tom vremenu u gradu nestalo 92% prijašnjih prezimena, a novih je bilo 91%, što znači da je došlo do velikog useljavanja novog stanovništva sa svih strana.[6]

---

[5] *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I, Zagreb, 1905., dzt. 4 i 30.

[6] Hrvoje PETRIĆ, *Koprivnica na razmeđi epoha (1765-1870),* Izd. kuća Feletar i Zavod za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest FF u Zagrebu, Koprivnica – Zagreb, 2000., 82.

Statistički ured u Zagrebu objavio je 1905. godine povećanje broja stanovništva 1869. – 1890. na području Hrvatske i Slavonije. Prema tom izboru, stanovništvo Kotara Koprivnice poraslo je u tom vremenu od 21.251 na 28.067, a grada od 5.683 na 6.513, stanovništvo Križevačkog kotara od 34.444 na 36.449, a grada od 3.229 na 3.665, dok je stanovništvo Kotara Đurđevca poraslo od 34.439 na 55.769 stanovnika.[7]

Popisi stanovništva u drugoj polovici 19. stoljeća obavljali su se neredovito i neuredno, pa je popis koji je slijedio nakon onog 1857., u vremenu bana Josipa Jelačića, proveden na terenu tek 1880.; no kako je vođen po drugim kriterijima, nije moguće napraviti komparaciju za obrtnike i trgovce. Stanovništvo Hrvatske i Slavonije činilo je 1880. godine 75,6% stanovništva koje je obitavalo na području Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Istre, te je na tom području stanovništvo raslo nešto brže nego na području Dalmacije i Istre. Jakov Gelo zaključuje da je to posljedica ne samo prirodnog rasta već još više pojačane imigracije, koja se nastavila i sljedećih godina.[8] Podatke o proizvodnim zanimanjima zanemaruje prvi moderni građanski popis iz 1857., kao što to vidimo iz monografije dr. Petra Korunića, koji je godinama radio na popisima stanovništva uočivši nedorečenost dotadašnjih istraživanja.[9] Razloge tome treba tražiti u podređenosti Hrvatske Beču, problematičnom statusu Hrvatske, koja se stalno dijelila i komadala i kojoj se negirala sposobnost da i nakon spajanja svih djelova bude samoodrživa zemlja, pa je 1868. dobila podređeni položaj u ugarskom dijelu Monarhije. To su osjećali i ondašnji gospodarstvenici, pa je u Beču pokrenut dugovječni *Compas*, a u Pešti istovrsni informator; izlazili su do 1943., ali su podaci za Hrvatsku manjkavi.[10] Ni Trgovačko-obrtnička komora u Zagrebu, osnovana 1852., nije ispunila svoju zadaću zbog slabog financiranja, iako je tajnik komore Imbro Ignjatijević Tkalac sastavio nekoliko posebnih izvještaja o stanju gospodarstva, pa je onda nezadovoljan i napustio Hrvatsku.[11]

Ipak, na osnovi djelomičnih popisa možemo vidjeti da stanovništvo sva tri naša kotara pokazuje pozitivan rast – očito su postojali povoljni socijalni i gospodarski, ali i zdravstveni uvjeti. Pri tome grad Koprivica pokazuje veći rast nego grad Križevci, što je vjerojatno posljedica toga što je Koprivnica bila prvo mjesto za iskrcaj i utovar robe na željeznicu s desne strane Drave, odakle se pro-

[7] *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije,* I, Zagreb, 1905., str. 4.

[8] Ivan GELO, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. g.*, Globus, Zagreb, 1987., 101.

[9] Petar KORUNIĆ, *Naselja i stanovništvo hrvatskih pokrajina 1750.-1870.,* 1, Zagreb, 2019., 13 i 17.

[10] Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Ekonomski podaci o gospodarstvu Hrvatske do 1945. godine. (Compassi). *Acta historico-oeconomica*, sv. 22, 1995., 35-54.

[11] Imbro IGNJATIJEVIĆ TKALAC, *Hrvatsko gospodarstvo polovicom XIX. stoljeća. Izvještaji carsko-kraljevskom ministarstvu u Beču***,** Zagreb, 2004.

metovalo i prema Đurđevcu i Ludbregu. Križevci su željezički spoj s Bjelovarom dobili tek 1894., a s Varaždinom nikada, s time da su 1886. izgubili status županijskog središta. Godine 1895. i Koprivnica i Križevci izgubili su status povlaštenih kraljevskih gradova, što su na području Hrvatske i Slavonije zadržali samo Zagreb, Varaždin, Osijek i Zemun.

Svakako je zanmljiva upavna struktura naša tri kotara. Oni se znatno razlikuju, kako se to može iščitati iz tablica 1 – 3 koje je sastavio Zemaljski statistički ured u Zagrebu 1903. godine. Iako ima razlika u odnosu na *Adresar* iz 1890. godine, a još više u odnosu na područje današnje Koprivničko-križevačke županije, šteta je što nemamo katalog obrtnika i trgovaca kakav je sastavljen za kulturnu baštinu Podravine i Prigorja 2001. godine.[12]

Tablica 1. Upravna struktura Koprivničkog kotara 1903. godine*

Grad ili upravna općina	Km²	Broj stanovnika	Prebivalište				
			Gradovi	Sela	Majuri	Zaseoci	Ukupno
Grad Koprivnica	62	7.078	1	1	1	-	2
U. o. Drnje	45	3.586		2		4	6
U. o. Gola	62	5.112		3		5	9
U. o. Hlebine	46	3.017		2		11	13
U. o. Novi Grad Podravski	91	6.556		10		1	11
U. o. Peteranec	27	2.642		2			2
U. o. Sokolovac	199	8.650		35			35
Ukupno	**532**	**36.641**	**1**	**55**	**1**	**21**	**78**

* „Političko, sudbeno i financijalno razdieljenje i repertorij prebivališta Kraljevina Hrvatske i Slavonije po stanju 1. travnja 1903.“, *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije I.,* Zagreb, 1905., str. 2, i posebno izdanje Zagreb, 1903.

Iz tablice 1 vidimo da je grad Koprivnica bio središte velikog kotara, ali da ni po površini ni po broju stanovnika nije bio poseban te da ga je po broju stanovnika nadmašivala Upravna općina Sokolovac. Na temelju ispisa imena obrtnika iz *Adresara* iz 1891. saznajemo da je broj obrtnika u kotaru bio čak nešto veći nego u gradu Koprivnici te da su samo trgovci asortimanom roba kojima su trgovali nadmašivali trgovce iz grada. Željeznička pruga otvorena 1870. omogućila je Koprivnici brži razvitak, pogotovo stoga što se vlak nije zaustavljao u manjim

[12] *Podravina i Prigorje. Kulturna i prirodna baština*. Izd. Koprivničko-križevačke županije, Koprivnica, 2001., katalog na kraju knjige.

mjestima između Koprivnice i Križevaca, kao ni između Križevaca i Zagreba, pa se sav utovar teretne robe morao obavljati preko Koprivnice, uključivši i područje od Koprivnice prema Varaždinu, odnosno prema Đurđevcu, koji nisu bili vezani željeznicom. Uočava se dobra naseljenost Prekodravlja, koje je vezano na željezničku mrežu u Mađarskoj preko Gole u Prekodravlju i koje su područje Mađari smatrali svojim; to se osjetilo na benefitima koji su taj kraj učinili naprednim i relativno bogatim. Obrtnici su se teško organizirali nakon ukidanja cehova. Austrijski Obrtni zakon iz 1871. nije dobro prihvaćen, ali ni novi mađarski Zakon o radnjama iz 1884. nije zadovoljio naše trgovce i obrtnike, iako se primjenjivao sve do Zakona o radnjama iz 1931. Na poziv zagrebačke Trgovačko-obrtne komore održana je 1891. Druga obrtnička skupština u Zagrebu. Njoj su uime Trgovačkog zbora iz Koprivnice prisustvovali trgovci David Deutsch i Ignaz Schwarz, što pokazuje da su u Koprivnici židovski trgovci već imali veću važnost od obrtnika, koji nisu imali svojeg predstavnika, iako su bili brojniji. Stoga je 1903. i osnovan Savez hrvatskih obrtnika, koji je sve do Drugoga svjetskog rata imao važnu ulogu za rad domaćih obrtnika.

Prema *Adresaru*, Gola je pripadala Koprivničkom kotaru, Ždala je pak bila uvrštena u Đurđevački kotar. Možda su upravo tom politikom podjele Mađari poticali gravitiranje stanovništva na tom području prema gospodarski uređenijoj Mađarskoj, koja je poslije 1848. znatno unaprijedila svoje cjelokupno gospodarstvo, povrativši time svoju važnost i politički ugled od prije 1848. godine, što je i utjecalo na kralja Franju Josipa da poslije dva ratna poraza pristane podijeliti s Mađarima carstvo. Za Prekodravlje, koje je nemirna Drava prebacila u prošlosti na lijevu obalu Drave, vodile su se dugo oštre polemike – ono je tek 1920., kao i Međimurje, dodijeljeno Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno monarhističkoj Jugoslaviji, na osnovi sastava stanovništva.[13] A bilo je to presudno i za Međimurje. Upravna općina Đelekovec i Legrad nisu 1891. pripadali Koprivničkom već Ludbreškom kotaru, čiji će popis obrtnika biti – kako se nadamo – objavljen u 39. broju časopisa *Podravina.*

Križevački kotar bio je teritorijem mnogo veći od Koprivničkog kotara i imao je mnogo rastresitiju strukturu, s više zaselaka smještenih na brdovitom terenu Prigorja, ali su tamo postojali i majuri u vlasništvu preživjelog plemstva ili crkve. Svakako je na strukturu stanovništva na tom području djelovalo to što je on bio do 1886. županijsko središte sa svim popratnim institucijama, uključivši posebno Ratarnicu i gospodarsko učilište, osnovano 1860., koje je do 1891. imalo i Šumarski odjel. Zbog svoje opozicijske politike, Križevci nisu bili u milosti bana Khuen-

[13] Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Ante Trumbić i borba za dravsku granicu na pariškoj mirovnoj konferenciji. Zbornik: *Život i djelo Ante Trumbića*, Zagreb, 1991., izd. JAZU, 91-103; Ivan VEČENAJ-TIŠLAROV, *Mojemu zavičaju. Prekodravlje u povijesti, legendi i priči.* IV, Gola, 1992., 9-121.

Héderváryja, pa se to odrazilo na svim područjima života, a osobito na zanemarivanju velikih upravnih općina u Vrbovcu i Gradecu, koji su malo-pomalo više gravitirali Zagrebu nego Križevcima te danas pripadaju Zagrebačkoj županiji, što se mora uzeti u obzir kod iščitavanja zaključaka ovog rada. Kao županijsko središte, Križevci su u odnosu na Koprivnicu bili bogatiji crkvenim i kulturnim ustanovama, na što svakako djeluju i ruševine kalničkoga grada, ali i Apatovačka voda; a tu se već razvio i turizam zahvaljujući planinarenju Križevčana i Zagrepčana, a Križevački štatuti njegovali su tradiciju kalničkih šljivara. Križevci su imali manufakture još u 18. stoljeću, a velik utjecaj imala je i Križevačka ratarica, odnosno gospodarska škola koju su vodili stručnjaci iz Moravske i Češke donoseći spoznaje iz tih najrazvijenijih slavenskih regija u srednjoj Europi. U tom je gradu djelovao i u to vrijeme ugledni dr. Franjo Marković. Križevci su imali i vrlo razvijeni muzički život zahvaljujući svojoj eliti, među kojom je bilo i više pjevača i glumaca svjetskoga glasa. U Križevcima se njegovalo svilarstvo, a Grkokatolička biskupija dala im je značaj crkvenog središta. Tamo je svoju knjižaru otvorio već i Gustav Neuberg. Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu objavio je 1993. detaljnu umjetničku topografiju grada Križevaca i njegove okolice u kojoj najbolji stručnjaci opisuju ne samo crkvenu već i profanu arhitekturu u gradu i mnogim mjestima u kojima su živjeli obrtnici Križevačkoga kotara 1890. godine.[14]

Tablica 2. Upravna struktura Križevačkog kotara 1903. godine*

Grad ili upravna općina	**Km²**	**Broj stanovnika**	**Prebivalište**				
			Gradovi	**Sela**	**Majuri**	**Zaseoci**	**Ukupno**
Grad Križevci	38	4.408	1	4	-	-	5
U. o. Gradec	37	2.588	-	8	-	-	9
U. o. Raven	114	7.832	-	36	-	7	43
U. o. Sveti Ivan Žabno	122	7.336	-	22	3	-	25
U. o. Sveti Petar Orehovec	114	8.815	-	36	2	3	41
U. o. Vojakovec	191	10.510	-	24	-	18	42
U. o. Vrbovec	200	12.536	-	41	5	6	32
Ukupno	**816**	**54.025**	**1**	**171**	**10**	**34**	**216**

** Političko i sudbeno razdieljenje i repertorij prebivališta Kraljevina Hrvatske i Slavonije po stanju 1. travnja 1903.*, Zagreb 1903, str. XIV-XVI.

[14] *Križevci, grad i okolica,* Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu (ur. Žarko Domljan), Zagreb, 1993., 281-392. Vidjeti i topografsku kartu na str. 9.

Đurđevački kotar bio je veličine prva dva kotara. Imao je samo vojničku tradiciju kao sjedište Đurđevačke pukovnije, iako je, zbog praktičnosti, njezino središte bilo u Bjelovaru. Đurđevac nije bio grad već trgovište, a isti status imalo je i obližnje Virje. Ta dva mjesta dijelila su mnoge važne funkcije, od regulacije vodotokā pa do obrtnika, koji su, podijeljeni u tri skupine, zadovoljavali potrebe sveg stanovništva. Pritom je Virje, zahvaljujući ilircu Ferdi Rusanu, do 1871. imalo i svoju bratovštinu koja je njegovala važne poljoprivredne grane na temeljima dostignuća tadašnje poljodjelske struke, ne zanemarujući ni svilarstvo.

Tablica 3. Upravna struktura Đurđevačkog kotara 1903. godine*

Upravna općina	Km²	Broj stanovnika	Prebivalište					
			Gradovi	Trgovišta	Sela	Majuri	Zaseoci	Ukupno
Đurđevac	173	13.812	-	1	5		21	27
Ferdinandovac	35	2.339			1		16	17
Kloštar	78	5.903			6		1	7
Molve	45	3.836			1		6	7
Pitomača	121	9.100			7	2	9	18
Sesvete Podravske	29	2.760			1		3	4
Virje	125	11.937		1	5		14	20
Ukupno	**606**	**49.587**		**2**	**26**	**2**	**70**	**100**

* *Političko i sudbeno razdieljenje i repertorij prebivališta Kraljevina Hrvatske i Slavonije po stanju 1. travnja 1903.*, Zagreb, 1903., str. XIV-XV.

Iz tablica 1 – 3 vidimo da je Križevački kotar 1890. bio najveći – i po površini, i po broju stanovnika, i po broju naselja, što je rezultat toga što je do 1886. bio županijsko središte, ali i što je obuhvaćao mjesta koja su se već razvijala pod utjecajem Zagreba (Gradec, Vrbovec) te plodne, nikada plavljene krajeve na padinama Kalnika. Protežući se na 1.958 km², na tom su prostoru u 394 naseljena mjesta živjela 140.053 stanovnika. Najslabije naseljeni bio je Koprivnički kotar, ali je grad Koprivnica sa svojih 7.000 stanovnika pokazivao da preuzima vodeću ulogu u širem području, zahvaljujući željeznici, ali i tome što je bio cestovno raskrižje prema Varaždinu i Đurđevcu, preuzimajući dio poslova toga trgovišta.

4. Obrtnici u gradu Koprivnici 1890. godine.

O cehovima u Koprivnici imamo dosta brojnu literaturu koja je nastajala tijekom 20. stoljeća, ali je povijest obrta i trgovine u drugoj polovici 19. stoljeća još obrađena selektivno. U toj se literaturi tako navode pojedini gospodarstvenici koji su stekli kapital i donijeli odluku o iskorištavanju novoizgrađenih željezničkih pruga te osnovali svoje radnje iskoristivši i iskustvo već zamrlih cehova i vještih pojedinaca koji su se bavili obrtom po selima.

Tablica 4. Popis obrtnika u gradu Koprivnici 1890. te broj obrtnika i ukupno*

Obrtnici po vrstama	Ime i prezime	Broj obrtnika		
		Grad	Kotar	Ukupno
Bačvari	Branilović Blaž, Pizner Franjo, Samobor Ana, Turković Franjo, Turković Vjekoslav	5	4	9
Bravari	Brozović Franjo, Cibulić Ivan, Hunjak Miško, Ivančić Janko, Levanić Mio, Majdak Andro, Roščan Petar, Šavor Nikola	8	-	8
Brijači	Ester Franjo, Hranilović Nikola, Jagodić Maria, Peroković Ignac, Sabadi Valent, Štefanić Eduard	6	1	7
Brusari	Flossberger Ivan	1	-	1
Češljari	Pevalek Mirko	1	-	1
Čizmari	Andrašek Ivan, Antolković Adam, Antolković Mio, Čapo Josip, Čapo Pavao, Fištrović Imbro, Fištrović Josip, Gašparić Antun, Gutić Stjepan, Habunek Andro, Igrić Imbro, Igrić Stjepan, Ipša Stjepan, Kamenar Ignac, Kolarić Franjo, Kuzmić Vid, Marin Franjo, Medjeral Mio, Mikulčić Gjuro, Mikulec Stjepan, Petrinić Luka, Pišćak Ignac, Pišćak Tomo, Puškadija Andro, Sabolić Stevo, Savorić Josip, Šolčić Josip, Štefović Mato, Svastnik Antun, Tkalčec Joso, Toplak Josipa, Vati Stjepan, Vartić Vatroslav, Vidačić Bolto, Vlahinja Mato, Zaiček Stjepan	36	4	40
Čohaši	Jambrić Mato	1	-	1
Dimnjačari	Čuber Gašpar, Matijašić Marko	2	-	2
Gostioničari	Grünwald Beni, Hirschl Mavro, Komucki Josipa, Pichler Franjo, Šteiner Šandor	5	3	8
Klobučari – kapari	Ferenc Franjo, Lihman Blaž, Kolarić Franjo, Kolarić Valent, Kolarić Vilko, Kulinc Ignac, Zidarić Mirko	7	-	7

Tiskari	Kostinčer Tito	1	-	1
Kobasičari	Kunštek Josip	1	-	1
Kolari	Betlheim Ivan, Bukec Franjo, Mestrić Rudolf, Solar Andro, Solar Ivan	5	17	22
Kotlari	Strahinja Ivan	1	-	1
Kovači	Bocak Josip, Detelj Franjo, Karteš Josip, Kartis Josip, Klamer Ivan, Pazić Adolf, Potočnjak Imbro, Pročić Franjo, Radotović Lazo, Sokač Franjo, Solar Josip, Turković Ferdo, Župić Mavro	13	57	70
Kožari	Filipović Stanko, Filipović Stjepan, Vehovec Lovro	3	-	3
Krčmari	Antolković Mio, Ban Mato, Betlheim Ivan, Damović Josip, Dobranić Maria, Gjurin Tomo, Glogovski Gabro, Graf Lavoslav, Grdelac Marko, Garničec Petar, Han Aron, Hirschler Josip, Hocheger Josip, Horvat Andro, Janeš Stjepan, Jambrek Franjo, Kamasić Verona, Kamenar Ignac, Kanik Ivan, Kovač Ana, Kovač Marko, Košćak Gjuro, Lukinec Mirko, Mager Šimun, Manzer Josip, Milek Bara, Nebojčić Imbro, Nespor Antun, Ostrovski Jakov, Petričić Benko, Pevalek Josip, Pevalek Vjekoslav, Rogina Ivan, Senjan Mio, Seiwert Adolf, Schifkorn Ivan, Španić Rok, Solar Josip, Ugarković Maria, Vartić Vatroslav, Vidoš Mato, Vrbnjak Štefan, Weinberger Gjuro, Zrinšćak Ignac	44	60	104
Krojači	Bek Ignac, Beranek Petar, Biba Ignac, Cesarec Jakob, Ferček Janko, Fürst Fany, Gruntner Ferdo, Heinrich Netti, Hochegger Josip, Klluger Izrael, Kanašić Luka, Kosina Andro, Križan Mato, Lauš Mavro, Leipnik Albert, Loborec Gjuro, Loborec Josip, Lovreković Pavao, Lukman Martin, Mešnjak Stjepan, Neubert Ivan, Pergarić Franjo, Podneski Ivan, Prepelec Mato, Rižner Valent, Šmauc Jakob, Šavor Stjepan, Weiss Mavro	28	4	32
Krznari	Celak Mato, Kopija Antun, Korošec Adam, Križan Ivan, Tkalčec Ivan, Zidarić Andro	6	-	6
Limari – špengleri	Samek Makso	1	-	1
Ljekarnici	Smekal D., Zeiga F.	2	-	2

Lončari	Belaić Mio, Dobrovec Josip, Hardi Ivan, Haroš Bara, Kršan Stjepan, Pišćak Mirko, Posavec Lovro, Šimek Ivan, Viker Rudolf	9	5	14
Bojadisar tkanina	Gross Šandor	1	-	1
Medičari i voštari	Hadjak Josip, Kovačić Jula, Sulimanović Josip	3	-	3
Mesari	Fuchs Valent, Glass Franjo, Grasek Antun, Grubešić Josip, Hagen Josip, Hirschl Ignac, Hirschler Josip, Ivančić Gjuro, Jaklin Antun, Kovačić Ivan, Kristofić Vinko, Mališa Antun, Neufeld Roza, Petričić Petar, Pevalek Josip, Podunajec Tomo, Siletić Gjuro, Šimunković Josip, Singer Leopold	19	13	32
Mlinari	Butina Tomo, Dlaka Vinko u Bregima, Križek Martin, Kvakarić S., Pravdić Andro, Semeraj Gjuro, Šparholc Lavoslav, Vaš Stjepan	8	102	110
Nožari	Kolar Dragutin	1	-	1
Opančari	Hakman Valent, Ivanek Mirko, Ivković Stjepan, Košak Franjo, Kovačević Janko, Kovačević Kristina, Kovačević Janko, Miklučić Antun, Sakulja Gjuro, Satvari Cila, Šćetinec Ljudevit, Šimunović Andro, Uzvrc Dmitar, Vrban Imbro	14	6	20
Ciglana – opekarna	Općina Koprivnica	1	-	1
Pekari	Durlan Lacko, Mautner Vilim, Šagaršeg Gjuro, Toljan Milan, Urek Ivan	5	7	12
Poduzetnici	Sodić Martin	1	-	1
Postolari	Barković Franjo, Blagojna Martin, Furić Leopold, Habada Franjo, Horvat Kata, Hulina Mirko, Jambrec Grga, Jurić Mato, Klein Ferdo, Koćurko Franjo, Konjiček Šimun, Kopričanec Ferdo u Bregima, Kudelić Stjepan, Kvakarić Tomo, Lengyel Ludvig, Lončarić Josip, Malec Ivan, Malec Janko, Marenić Aleksa, Martinušić Ignac, Martinušić Martin, Orban Franjo, Spreiner Julio, Spielberger Josip, Steiner Filip, Tončić Ivan, Varović Jakob, Viker Vjekoslav, Vragović Ivan, Vukić Tomo, Zgorelec Ivan, Zidarić Josip, Zrnić Pavao	33	28	61
Sapunari	Sepić Franjo	1	1	2

Sedlari i remenari	Dretar Petar, Grbčić Mio, Ivanković Antun, Kristian Josip ml., Kristian Josip st., Miksovski Josip	6	-	6
Slikari soba	Anzel Lovro, Regina Josip	2	-	2
Sodari vode	Löfler Natan	1	-	1
Stolari	Cmrk Tomo u Bregima, Jakupek Josip, Kaučić Ivan, Kesternak Josip, Kolar Vid, Koščal Josip, Kosinja Rudolf, Kovačević Gjuro, Levi Ssmuel, Lipovec Franjo, Lovreković Antun, Peras Ignac u Bregima, Postružin Ivan, Sabadi Ferdo, Sefček Vaclav, Vettinger Josip, Žumbor Antun	18	12	29
Svratištari	Schlossberger Makso	1	-	1
Tesari	Bedenik Martin, Vajda Jakob	2	2	4
Tkalci	Bahunjak Stjepan, Brauneger Franjo, Capari Gjuro, Filipčić Marko, Gašparić Leopold, Gudić Rok, Jakupić Gjuro u Bregima, Jara Franjo, Knapić Pavao, Kropaj Josip, Lesobar Stjepan, Majcen Iva u Bregima. Mikulin Joso, Purgarić Ana, Sablić Ivan u Bregima, Salaj Mio u Bregima, Vandekar Antun u Bregima, Žižko Konstantin	18	2	20
Urari	Galduner Otto, Leitmeier Teodor	2	-	2
Užari	Jakčin Franjo, Grubešić Franjo, Kompari Stjepan, Mihalić Antun, Šćetinec Katarina	5	-	5
Zidari	Florjan Ivan, Kokolić Josip, Kralj Blaž, Reš Josip, Reš Vinko, Zidarić Josip	6	2	8
Ukupno		**324**	**332**	**656**

* G. JUSTUS, L. STROHMAYER, *Adresar obrtnog i poslovnog svieta u Hrvatskoj g. 1890,* Zagreb, 1891, str. 49-210. Podcrtana su ženska imena.

Tablica 4 ukazuje na struke obrtnika u gradu i kotaru te broj obrtnika u tim strukama. Poimence su navedeni imenom i prezimenom obrtnici i obrtnice grada Koprivnice, a zatim je u stupcu iza broja obrtnika u gradu naveden broj obrtnika iste struke u kotaru na osnovi tablice 5, čime je omogućena kvantifikacija obrtnika u gradu i izvan njega na području kotara. Na osnovi iskazanog zaključuje se da je broj obrtnika u kotaru bez grada bio veći od broja obrtnika u gradu, što ukazuje na jak gospodarski potencijal sela, odnosno agrarni karakter čitavog kraja kada urbanizacija i industrijalizacija još nisu uzele većeg maha.

Svi su obrti individualizirani, a samo je koprivnička ciglana u vlasništvu i pod upravom grada, pa to obilježava moderizaciju i gradnju kuća od cigle; kuće od drva prestaju se graditi, što je i posljedica velike sječe šuma.

U tablici su podcrtana imena žena obrtnica, ali – s obzirom na to da su kod nekih prezimena umjesto punog imena navedeni samo inicijali – moramo pretpostaviti da se i tu prikriva možda neka obrtnica. Ta primjedba vrijedi i za sve druge tablice u ovom radu.

U gradu Koprivnici radilo je 20 obrtnica, i to: Maria Jagodić imala je frizersku radnju, a Josipa Toplak čizmarsku radnju, krčmarice su bile Maria Dobranić, Verolna Komasić, Ana Kovač, Bara Milek i Maria Ugarković, krojačice su bile Fany Fürst i Natti Heinrich, a njihova imena ukazuju na to da su promicale modu srednje, a možda i zapadne Europe. Lončarstvom se bavila Bara Haroš. Medičarka i izrađivačica svijeća bila je Jula Kovačić, kao mesarica je radila Roza Neufeld; opančarke su bile Kristina Kovačević i Cila Satvari, postolarsku radionicu držala je Kata Horvat, a tkanjem se bavila Iva Majcen iz Koprivničkih Brega, koji su se smatrali sastavnim dijelom grada. Ana Purgarić i Katarina Šćetinec imale su užariju.

U tablicama su navedene samo gospodarski aktivne osobe, s time da je vjerojatno svaki obrtnik imao i obitelj, pa je od obrta u gradu i u kotaru živjelo više od tisuću osoba. U svakom slučaju, 324 obrtnika u gradu i 332 u kotaru, to jest 656 obrtnika i obrtnica velik je broj, a njihova raspodjela u 32 skupine zanimanja pokazuje bolju razgranatost nego što je bila prije kod cehova i kućnih zadruga, koje su već gotovo posve nestale na tom području.

Svakako je zanimljivo da je u kotaru bilo čak i malo više obrtnika negoli u gradu, što je posljedica nastojanja da svako selo ima krčmu i bačvara te svojeg kolara, stolara i kovača jer su kola tada bila najvažnije prijevozno sredstvo za ljude i robu s polja i iz šume. Stoga taj podatak ne iznenađuje, premda razloge možemo tražiti i u agrarnoj prenaseljenosti, uslijed čega se koristila svaka mogućnost zarade. Tako su obrtnici na selu imali većinom dva zanimanja, obrtničko i poljoprivredno, a spretan seljak popravljao je i izrađivao sve što je znao i mogao, pa su mnogi radili kao sezonski radnici u izvlačenju drva iz šuma zimi ili su se bavili rudarenjem u ono nekoliko lignitskih ugljenika za kojima je potreba željeznica i radionica bila velika; zbog nedostatka zrelih šuma, ugljenom su se namirivali i krajišnici u imovnim općinama.

Može se pretpostaviti da su obrtnici u Koprivnici raspolagali većim znanjem i da su imali bolju opremu nego obrtnici na selu, pa i da su došli u grad iz okolice radi lakšeg školovanja djece i većeg broja korisnika...

U Koprivnici su radila 44 krčmara, pet gostioničara i jedan svratištar, čime su bile zadovoljene sve potrebe građana, ali i gostiju koji su dolazili u grad i često nastavljali put do krajnjeg odredišta. To je vrijeme kada se počinje njegovati i noćni

život u krčmama oko željezničke stanice. No iznenađuje da je u kotaru radilo 60 krčmi i tri gostioničara, pa su očito gostionice bile mjesta sastanaka mještana gdje su se raspravljala važna pitanja, ali i gdje su trgovački putnici i prolaznici obavljali svoje poslove i dobivali potrebne informacije. Detaljnija analiza pokazuje da su krčmari često bili Židovi koji su svoje poslovanje vezali i uz trgovinu mješovitom robom ili sitničarenjem. I u gradu Koprivnici krčme su imale važnu društvenu ulogu, pa su upravo one među prvima regulirale svoje odnose posebnim pravilima. U krčmama se točilo i vino, ali i – s obzirom na vojničku tradiciju grada – i pivo, pa iznenađuje da Koprivnica nije imala u tom vremenu posebnu vinariju ili pivovaru. Uostalom, s Križevcima, gdje je Katz vario pivo, postojala je dobra željeznička povezanost. Mnogi krčmari i gostioničari bili su i gradski zastupnici. Tako posjedujemo dokument kojim poljodjelac, mesarski i krčmarski obrtnik i gradski zastupnik iz Koprivničkih Brega Tomo Podunajec podnosi *corpus separatum* protiv zaključka gradskog zastupstva od 15. ožujka 1893. žaleći se što je sječa gradske šume Lešce pokraj Brega posve uništila cestu izvozom drva, pa moli da se cesta umjesto s 200 hrpa pruća obloži s 300 hrpa kako bi se njome mogao lakše odvijati promet, a traži se i direktna cesta iz Sigeca do Brega.[15]

Struktura obrtnika ukazuje na to da je odjevna i obućarska proizvodnja još uvijek bila u rukama domaćih obrtnika koji su svoje proizvode prodavali i na sajmovima. Nema još ni Tivara ni Bate, pa se domaći tkalci bave izradom tkanina na tkalačkim strojevima, a isto to možemo pretpostaviti i kod izrade obuće raznih vrsta. U Koprivnici 36 čizmara svjedoči o tome da su se, zbog blatnjavih putova i poljoprivrednog rada, mnogo nosile čizme, a u Koprivnici nije još bilo nijedne asfaltirane ulice. Možemo zaključiti da je životom dominirala samodostatnost, ali i skromnost osobnih potreba. Mnogi su se nastojali opskrbiti kod domaćih obrtnika koji su bili i ugledne osobe u gradu i članovi mnogih odbora i društava. Zidara je bilo u gradu svega šest, a među njima i Josip i Vinko Reš, koji su gradili u Koprivnici gotovo pola stoljeća. Grad Koprivnica, zbog prometa na graničnom prijelazu, ušao je u razdoblje velikog poleta pridolaskom Židova koji su se bavili trgovinom, pa su se počele graditi prve privatne jednokatnice u historicističko-secesijskom stilu.[16] Obrtnici koji su kao naučnici proputovali Ugarskom i Austrijom stekli su tamo ne samo najnovija znanja o svojem poslu već su stekli i naviku jačanja društvene povezanosti, što se osjetilo u životu grada.

[15] Hrvatski državni arhiv, Upravni odjel Zemaljske vlade, kut. 928/ br. 1915. Podunajec je bio gradski zastupnik u vrijeme povjerenika Kolomana pl. Mattaschicha. U tom vremenu zastupnici su bili Arnold Betlheim, David Deutsch, Šandor Gross, Jacques Hirsler, Andro Horvat, Martin Krapec, Franjo Kušević, Benko Petričić, Martin Puhalo, Tomo Podunajec, Josip Reš, Josip Roga, Gjuro Vaić, Mato Vidoša, Mirko Kvakarić i dr. Matija Pavelić, Ivan Rogina i Ljubomir Živković.

[16] Draženka ERNEČIĆ, Vrijeme velikog poleta. Historicističko-secesijska izgradnja grada, u: *Koprivnica. Izabrane teme*, II. izdanje, Koprivnica, 1997., 91-101.

Analiza *Adresara* navodi nas na zaključak da se sve potrebno za tadašnji način života moglo nabaviti u gradu Koprivnici, ali da su neke struke vezane uz rad na zemlji bile jače zastupljene u malim mjestima na području kotara nego u gradu (tablica 4 i 5). U grad se dolazilo uglavnom radi sajmova, koji su bili tjedni, mjesečni i godišnji. Na njima su se, na Sajmišnom trgu, gdje je bila i vaga, prodavali stoka i žito, ali se počela kupovati i industrijska roba iz razvijenijih dijelova Monarhije. U to su vrijeme spretni židovski trgovci već preuzeli najbolje lokacije za trgovinu u gradu, iskoristivši rušenje starih gradskih bedema, te su tu sagradili i nove dobro građene zgrade, a domaći obrtnici i sitniji trgovci povukli su se na drugu liniju, na periferiju grada. Njihovi su lokali bili manji i sačuvali su nešto od cehovske tradicije, sudeći po izloženoj robi i posebnom mirisu male radnje, ali i susretljivosti obrtnika da raspravlja o lokalnim događajima. U obrtnim radnjama često je radila čitava obitelj zajedno s kalfama i šegrtima, koji su bili obavezni polaziti šegrtsku školu. Radnja je obično bila uz kuću, gdje je domaćica vezala jedan i drugi dio svojim zalaganjem i radom. Novo gradsko središte nastoji poništiti sjećanje na vrijeme kada je grad imao i vojnu funkciju, a formiranje gradskog perivoja na račun prodaje šuma u blizini grada znatno mijenja njegov izgled. Dio tvrđave ostao je samo u tragovima u tzv. Varoškoj grabi, gdje se danas održava barokna tradicija posvećena starim obrtima.

Što se događalo poslije 1891. godine s obrtnicima, možemo naslutiti iz *Spomenice Saveza hrvatskih obrtnika 1907. - 1935.* U njoj je 1904. u gradu Koprivnici iskazano 289 obrtnika, ali su to bili samo obrtnici katoličke vjere udruženi u Savez.[17] U svakom slučaju, udruživanje postaje važna karika društvenog života grada, ali ta podjela nije uvijek bila jako sretna. Društva su bila strukovne, vjerske i glazbene prirode i obično su bila čvrsta poveznica među članovima.

Po prezimenima možemo ipak zaključiti da je u Koprivnici bilo mnogo domaćih ljudi obrtnika koji su počeli poučavali buduće obrtnike kako bi položili stručne majstorske ispite pred Obrtnim zborom vezanim uz rad Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu, odakle su primali upute i savjete. Oko 1884. u Koprivnici je počela raditi šegrtska škola, te više nije bilo potrebno, kao u doba cehova, odlaziti na usavršavanje u druge dijelove Monarhije jer je starija generacija obrtnika znala prenositi svoja znanja mladima.[18] Zanimljivo je da među domaćim prezimenima obrtnika ima vrlo malo onih koji su posegnuli za podizanjem tvornica, ali njihove potomke nalazimo i danas u Koprivnici kao stanovnike grada koji rade razne poslove.

[17] *Spomenica Saveza hrvatskih obrtnika 1907.-1933,* Zagreb, 1934., str. 33.

[18] Ružica BRAČKO-MEDVARIĆ, Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Šegrtska škola u Koprivnici od 1886. do 1900 godine, *Podravski zbornik,* 42, Koprivnica, 2017., str. 101-122.

5. Obrtnici u Koprivničkom kotaru bez grada Koprivnice 1890.

Poimenični navod obrtnika u Koprivničkom kotaru ukazuje na velik broj obrtnika i obrtnica. To pokazuje na zatvorenost seoskih društava, koja imaju gotovo sve što im je potrebno za život i rad u svojem selu.

Kao što je gotovo svako selo dobilo svojeg trgovca, tako je sve do 1918. gotovo svako selo imalo i krčmu. Krčme su bile mjesta razmjene lokalnih vijesti, tamo se i slavilo i tugovalo, ali i dogovaralo u slučaju nevolja. Iako je za bana Khuen-Héderváryja uvođenjem visokog cenzusa smanjen broj birača, zanimanje za politiku uslijed nenarodne politike povećalo se, a i pojava sve većeg broja stranaka koje agitiraju uoči izbora, kada su i politički skupovi bili dozvoljeni, uvlači narod u politiku.

Loše i neuređene, a i malobrojne ceste ograničavale su zimi i tijekom proljetnih kiša kretanje stanovništva, ugrožavajući i rad obrtnika. Ceste su se dijelile na državne, županijske, kotarske, mjesne i seoske putove, a prohodne cijelu godinu bile su samo one ceste koje su se posipale kamenom tucanikom iz Moslavine ili iz šljunčare koja je otvorena kod Drnja prilikom gradnje željezničke pruge.

Tablica 5. Popis obrtnika u Koprivničkom kotaru bez grada Koprivnice, 1890. godine *

Vrsta obrta	Mjesto obrtovanja	Poštanski ured	Prezime i ime obrtnika
Bačvari	Gola	Gola	Kaučić Marko, Mörtel Ivan
	Hlebine	Drnje	Posavec Gjuro
	Novigrad	Novigrad	Ivanušec Tomo
Brijači	Novigrad	Novigrad	Koel Gjuro
Ciglari	Novigrad	Novigrad	Muženić Franjo, Rešen Petar
Čizmari	Peteranec	Drnje	Bugar Gjuro, Kacer Ivan, Znidarić Blaž ml., Zidarić Blaž st.
Gostioničari	Novigrad	Novigrad	Pevalek Franjo
	Peteranec	Drnje	Vaić Mio
	Sokolovac	Sokolovac	Toth Gašpar
Kolari	Đelekovec	Drnje	Madjar Mio, Željezak Blaž, Željezak Štefo
	Hlebine	Drnje	Janković Martin
	Novi grad	Novigrad	Imbri Gjuro, Ivanušec Ivo, Lovrićek Bolto, Posavac Šimunić Ana, Posavec Franjo
	Peteranec	Drnje	Belčić Martin, Gudek Tomo, Ornik Franjo

	Sigetec	Koprivnica	Juriša Ivan, Šemper Pavo
	Torčec-Gjelekovec	Drnje	Kosnica Imbro, Kovačević Martin, Sataić Joso
Kovači	Badtinovec	Sokolovac	Lovrenčić Andro
	Botovo	Drnje	Dombaj Mato
	Drnje	Drnje	Sočev N., Jelenko N.,
	Gjelekovec	Drnje	Omrok Tomo, Gažić Josip, Vuljak Imbro, Vuljak Tomo
	Gola	Gola	Butor Franjo, Kendjelić Ivo
	Gotalovo	Gola	Gjörgy Kiš, Premec Tomo
	Hampovica	Novigrad	Šabarić Dragutin, Šabarić Nikola, Vicenski Ivo
	Hlebine	Drnje	Družinić Josip, Filiipović Gjuro, Gabaj Mato, Generalić Franjo, Generalić Pavao, Imbriovčan Mato, Jankač Štef
	Kunovec	Rasinja	Jambrešić Gjuro, Sučić Ivan, Vinković G.
	Miholjanec	Novigrad	Dikon Gjuro, Kuštrak Jakob
	Mučna velika	Sokolovec	Gjurgjek N.
	Novigrad	Novigrad	Adaković Štefo, Fačeng Imbro, Gabo Josip, Helinger Dora, Maljak Franjo, Mićurin Mato, Mužinić Ivo, Peroš Franjo, Peroš Ivo, Peroš Martin, Šoštarić Jozo
	Peteranec	Drnje	Benotić Franjo, Blažek Tomo, Bukek Jakob, Gjurinec Vid, Horvat Franjo, Lukač Tomo, Pavuško Bolto, Samodji Franjo, Maurer Ante, Nemet Janoš, Vereš Stjepan
	Sigetec	Drnje	Berita Franjo, Eršeg Andro, Kanižanec Mato, Klobučarić Blaž, Vlahović Štefo
	Sokolovac	Sokolovac	Balaš Štefan
	Torčec	Drnje	Šatarić Ivo
Krčmari	Batinovec	Sokolovac	Gvozdanović Stevo, Ivanić Ivo, Toljan Maria, Weiss Aleksandar
	Botovo	Drnje	Kratohvil Ivan, Lang Viktor, Lakman Antun

	Drnje	Drnje	Hveh Josip, Hofman Jakob, Spitzer Filip, Štimac Josip, Vaić Mio, Volak Julius, Žagar Pavao
	Gjelekovec	Drnje	Horvat Luka
	Gola	Gola	Amzelberg David, Weiss Josiip
	Gotalovo	Gola	Grünbaum Vilim
	Grubičane veliko	Sokolovac	Fajtović Stevo, Jakčin Jakob, Lazarević Simo, Vrabčević Todor
	Hampovica	Novigrad	Hrga Rajmund
	Hlebine	Drnje	Culek N., Čarbo Bolto, Goldberger Josip, Mesaroš Josip, Schwarz Antun
	Imbrijovec – Gjelekovec	Legrad – Ugarska	Fischer David
	Ivanec – Gjelekovec	Koprivnica	Matica Mato, Rosenberg Mavro
	Jagnjedovac	Koprivnica	Löwy Johana, Turk Ivan
	Javorovac	Novigrad	Slandri Mara
	Kunovec	Rasinja	Kreutzer Samuel
	Ladislav – Laislav	Novigrad	Kalivoda Marija, Weiss Jakob
	Lepavina	Sokolovac	Samostan o. franjevaca
	Mučna mala	Sokolovac	Janić Rade
	Mučna velika	Sokolovac	Vukavić Mile, Žagar Tina
	Novigrad	Novigrad	Amselberger Albert, Deutsch Moses, Ivančić Gjuro, Matunci Mio
	Peteranec	Drnje	Eisenstedter Filip, Hofman Jakob, Machan Agneza, Zierer Samuel
	Plavšinac	Novigrad	Ljubešić Sofija, Matunci Mio, Mihalfi Josip
	Ruševac	Sokolovac	Crnčić Martin, Horvat Imbro, Horvat Manda
	Sigetec – Peteranec	Drnje	Grabarić Valent
	Sriem	Sokolovac	Bačlin Mato, Dolovčak Mato, Jamić Rade
	Torčec – Gjelekovec	Drnje	Ivko Adolf
Krojači	Novigrad	Novigrad	Pezak Franjo, Turinek Antun, Ubitil Vencl
	Sokolovac	Sokolovac	Fišer Simon

Lončari	Miholjanec	Novigrad	Kos Martin, Vicenski Mato
	Novigrad	Novigrad	Petrović Ivan, Sigmund Mijo
	Sokolovac	Sokolovac	Jaklin Martin
Mesari	Gjelekovec	Drnje	Šalamun Martin
	Gola	Gola	Husić Pavao
	Grabičani Veliki	Sokolovac	Bodin Todor, Marčinko Mirko
	Hlebine	Drnje	Goldberger Josip, Mesarić Josip, Schwart Anton
	Jagnjedovec	Koprivnica	Weiss Samuel
	Kunovec	Rasinja	Kreutzer Samuel
	Novigrad	Novigrad	Amelberg Albert, Pevalek Franjo, Bogari Ignac
	Sokolovac	Sokolovac	Sonenschein Adolf
Mlinari	Drnje	Drnje	Benotić Marija i Sablić, Dambaj Mijo, Kičinbači N., Kolarić Mato, Lendvaj i Peršić, Pavlović Bolto, Petrović Štefo, Stancar Gjuro, Sukman Antun, Šonac Mato, Tabuš i drug, Varavić Ana, Valaj Ivan.
	Gjelekovec	Drnje	Androlić Valent, Dolenec Pavao, Harmai Gjuro, Salamon Franjo, Samošćanec Stjepan
	Gola	Gola	Balaš Josip, Kušić Mijo, Lukačić Gjuro, Nemec Martin, Petanović Josip, Petljanović Joso, Palačnjak Franjo
	Gotalovo	Gola	Balog Josip, Curi Pavao, Imbro Andraš, Kolar Franjo, Kolar Janči, Marget Josip, Rozman Tomo, Sokač Janoš
	Grabičane Velike	Sokolovac	Bodin Todor, Klamer Franjo, Marčinko Mio, Paler Josip, Turk Josip
	Hampovica	Novigrad	Borko Ivo, Gluhak Valent, Pandur Štefo, Šabarić Blaž, Štefec Ivo, Štamec Bolto
	Hlebine	Drnje	Bok Gjuro, Jerebić Jakob, Kokar Josip, Magdić Mirko, Miholek Mio, Pakošin Jakob, Pokec Ferko
	Ivanec Gjelekovec	Koprivnica	Muger Gjuro

	Javorovac	Novigrad	Halapa Mato, Rozmarić Andra, Siandri Mara, Štefan Petar
	Kunovec	Rasinja	Edišar Jula, Podmajec Gjuro
	Lepavina	Sokolovac	Franjevački samostan
	Miholjanec	Novigrad	Antolaš Petar, Kos Stevo, Ledeš Gjuro, Martinić Stevo, Mihoković Valent, Patačko Petar, Suntić Karlo, Weiss Adolf
	Mučna Mala	Sokolovac	Fras-Magar Martin, Hanžeković Joso, Petanji Petar
	Mučne Velika	Sokolovac	Bakany Josip, Baranec Jakob, Baranić Ferdo, Baranić Franjo, Koprivec Stjepan, Trumbetaš Pavao
	Novigrad	Novigrad	Karjačić Mio, Kuzman Franjo, Molnar Gjuro, Pavelić Pavao, Poligač Viktor, Puškarić Franjo, Scandri Janko, Sebatian Alois
	Rieka – Sokolovac	Koprivnica	Benko Kalman, Grgelj Janoš, Milivojević Gjuro, Vandjjja Gjuro
	Ruševac	Sokolovac	Bajžar Tomo, Crnčić Imbro, Horvat Petar
	Sigetec – Peteranec	Drnje	Kolarić Andro, Korošec Mara, Nenadan Tomo, Penač Blaž, Šianec Jakob
	Sokolovac	Sokolovac	Janković Stevo, Ostoić Mile
	Torčec – Gjelekovec	Drnje	Lakuš Ivo, Vukovec Karlo, Vukovec Dragutin
Opančari	Hampovica	Novigrad	Hunjet Gjuro, Sabarić Stefo
	Mučna Mala	Sokolovac	Duda Franjo
	Novigrad	Novigrad	Forko Franjo, Mužinić Imbro, Rušak Imbro
Pekari	Drnje	Drnje	Janavić N.
	Gola	Gola	Gorčanec Lovro
	Novigrad	Novigrad	Plemenčić Ivan, Rozmarić Martin
	Sokolovac	Sokolovac	Glücksfeld Tereza, Kastelić Ana, Mlinarić Mirko
Postolari	Botovo	Drnje	Novak Mijo

	Drnje	Drnje	Ganzer Dragutin, Milek Gjuro, Mužinić Gjuro, Sović Gjuro
	Gjelekovec	Gjelekovec	Golubić Niko, Kedmenec Andro, Maltarić Andro, Šipek Viktor
	Gola	Gola	Šandin Mijo, Vrban Blaž
	Gotalovo	Gola	Cikač Blaž
	Hampovica	Novigrad	Šabarić Štefo
	Novigrad	Novigrad	Bukovčan Martin, Ljubić Ivan, Miler Ivan, Sabolić Bolto, Varjačić Miko, Vedriš Franjo
	Peteranec	Drnje	Jurašić Albert, Raufaj Filip
	Plavšinac	Novigrad	Prebješić Alois
	Rieka Gornja	Rieka Gornja	Kešek Aleks, Krofl Antun
	Sigetec- Peteranec	Drnje	Vrban Franjo
	Sokolovac	Sokolovac	Hranić Mato, Kubić Adam, Pintarić Ilija
Sapunari	Sokolovac	Sokolovac	Glükstahl Vilim
Stolari	Drnje	Drnje	Doktorić Martin, Mužinić Franjo
	Hampovica	Novigrad	Lander Mio, Lomber Mio
	Hlebine	Drnje	Hegedušić Ivo
	Kunovec – Rasinja	Rasinja	Kralj Gjuro
	Novigrad	Novigrad	Klanček Bara, udovca, Ligman Mio
	Peteranec	Drnje	Cesarec Gabriel, Kodmenec Ivo, Kodmenec Ivan
	Sigetec – Peteranec	Drnje	Barić Gjuro
Tesari	Gola	Gola	Nemet Šandor
	Sokolovac	Sokolovac	Kokolj Alois
Tkalci	Gola	Gola	Graf Imbro
	Sigetec – Peteranec	Drnje	Valent Tomo
Tokari	Novigrad	Novigrad	Fačeng Gjuro
Zidari	Drnje	Drnje	Augustinović Antun, Škripec N.,
Ukupno			**332**

* G. JUSTUS, L. STROHMAYER, *Adresar obrtnog i poslovnog svieta u Hrvatskoj g. 1890*, Zagreb, 1891., str. 49-211.

Tablica 5 sadrži popis obrtnika u Koprivničkom kotaru bez grada. Kod svakog mjesta određene struke iskazuje se i pošta kojom su se obrtnici služili, jer je to bilo jedini način izvanseoske komunikacije. Vidimo da se koriste poštanske usluge u Drnju, Novigradu Podravskom, Rasinji, Goli i Reki, a ponekad i u drugim poštanskim uredima. Neki Đelekovčani služili su se poštom u Drnju, pa su u *Adresaru* tako i iskazani i uvršteni u našu tablicu 5, iako po političkoj razdiobi oni spadaju u to vrijeme pod Kotar Ludbreg, odnosno Varaždinsku županiju. Mnoga od tih mjesta danas imaju svoje monografije.

Gotovo su svi obrti u rukama privatnika, osim krčme i mlina u Lepavini, koje je držao franjevački samostan u Koprivnici.

Na području kotara radilo je 18 žena u obrtu, dakle gotovo isto toliko koliko i u gradu, ali su one radile samostalno samo kao krčmarice, mlinarice i pekarice, dok su u tri struke – kolarskoj, kovačkoj i stolarskoj – vjerojatno radile uz pomoć pomoćnika naslijedivši obrt poslije smrti supruga. U gradu su njihova zanimanja raznovrsnija, a vjerojatno su bile i samostalnije nego na selu. Žene obrtnice u kotaru bile su: Ana Šimunić, koja je imala kolarsku radnju; Dora Helinger, koja je držala kovačnicu, vjerojatno uz pomoć pomoćnika nakon smrti muža; najviše je bilo krčmarica, i to čak osam: Marija Toljan, Jelena Löwy, Mara Slandrik, Maria Kalivoda i Tina Žagar; četiri su bile mlinarice u Drnju na Dravi, i to Marija Benotić i Bara Varović, Mara Sandri, Jule Edišar i Mara Korošec; Tezera Glücksfeld i Ana Kastelić držale su pekarnicu; udovica Bara Klanček držala je stolariju i jedino je kod nje bilo naznačeno da je udovica.

6. Obrtnici u gradu Križevcima.

Taj stari grad, kao što to dokazuje kalnička utvrda te podjela na Donji i Gornji grad – vojnički i građanski – imao je spomena vrijednu ulogu u hrvatskoj povijesti i kulturi. U njemu je bilo i nekoliko plemićkih obitelji koje su znatno utjecale na povijest grada, ali su one većinom napustile vođenje posjeda. Političar i književnik Franjo Marković te osnivač Novinarskog društva Grlović, kao i mnogi drugi uglednici, potječu iz toga grada i njegove blizine, a njegova Gospodarska škola i planinarski dom bili su pioniri na tom području na našim prostorima podržavajući do danas i vizualno sjećanje na slavnu i značajnu prošlost. Upornost stanovnika toga grada u održavanju njihovih tradicija višestruko je dokazana. Međutim grad je upravo zbog politike počao gubiti svoju snagu i počeo je zaostajati kada je domaće nebogato plemstvo bilo udaljeno od vlasti. Prema *Adresaru*, Križevci po broju obrtnika zaostaju za gradom Koprivnicom, što znači da je politika utjecala na kupovnu moć stanovništva, što su prvi osjetili obrtnici koji su živjeli od rada svojih ruku. Srećom, u Križevce su mnogi pridošli

iz Mađarske i Štajerske, te su u Križevcima počeli osnivati svoje radnje, pa i tvornice, a imali su posebnu ulogu u osnivanju štedionice. Upravnu funkciju gradu nadomješta gospodarstvo i osobito uslužne djelatnosti. Izuzetak čini obitelj Kiepach, koja se pojavljuje u Križevcima oko 1830. godine. Veleposjednik Josip Kiepach von Haselburg (1862. – 1940.), koji je oženjen barunicom Martom Locatelli od Schäönfelda, vodi veliko i uzorno gospodarstvo s četiri majura (Gregurovec, Dubovec, Među i Globočec), ciglanu u Gregurovcu te tri mlina i veliko lovište.[19] Prema *Adresaru*, Kiepach je držao 1890. i krčmu u Križevcima.

Imena obrtnika u gradu navedena su prema *Adresaru* u tablici 6; kao i kod tablice 4, navodi se iza broja obrtnika u gradu i broj obrtnika u kotaru te suma obje skupine po strukama.

Tablica 6. Brojno stanje obrtnika u gradu Križevcima i usporedba s brojem obrtnika u kotaru 1890. godine.*

Vrsta obrta	Ime i prezime obrtnika u gradu	Broj obrtnika		
		U gradu	U kotaru	Ukupno
Bačvari	Berc Antun, Britvec Lujo, Dubravec Josip, Dubravec Stjepan, Genc Petar, Ivanuša Ivan, Kamenović Stjepan, Markulin Mijo, Šaško Luka, Timber Imbro	10	2	12
Bravari	Danić Lujo, Danić Melkior, Ivančić Mirko, Kovačić Dragutin, Kovačić Franjo, Slaviček Mirko	6	2	8
Brijači	Grloci Dragutin, Grloci Vilim, Huber Stjepan, Križe Dragutin, Švagalj Ante	5	-	5
Ciglari	-	-	4	4
Češljari	Zorić Josip	1	-	1
Četkari	Černobeus Franjo	1	-	1
Čizmari	Blažinčić Stevo, Budalec Gabro, Car Josip, Detbach Josip, Gjeri Gjuro, Gjurgjević Valek, Hajduk Ivo, Markulin Josip, Matoić Andro, Novak Valek, Ornig Ante, Radivoj Mato, Tremski Stjepan, Vaščić Jakob, Vitković Franjo	15	1	16
Čohači	Kuharić Nikola	1	-	1
Dimnjačari	Križa Josip, Vučer Janko	2	-	2
Fijakeristi	Kleinrat Gjuro	1	-	1

[19] Zoran HOMEN, Obitelj Kiepach od Haselburga u Križevcima. Katalog izložbe iz ostavština obitelji. Gradski muzej Križevci – Likovna galerija, 22. IV. – 15. V. 2004., str. 13-14.

Gostioničari	Eisenberg Vinko	1	3	4
Kišobranari	Jelić Vid	1	-	1
Kitničari	Lándler Ilka	1	-	1
Klobučari	Crnčić Filiip, Crnajšek Franjo, Golubić Josip, Ländler Ilka, Medvedec Nikola, Milošin Nikola, Varović Ivan	7	1	8
Kobasičari	Fintić Blaž, Gerstmann Vjekoslav	2	-	3
Kolari	Angjelić Franjo, Baštek Mijo, Hoić Jakob, Imper Jakob, Kontić Gjuro, Kovačić Franjo, Kranjčević Grga, Križ Franjo, Mekovec Jakob, Pašta Mato, Peremin Dragutin, Sabodi Jakob, Šofnekar Lujo, Trumber Aleksa, Vrbančić Mato	15	15	30
Kotlari	Matijević Ivo	1	-	1
Kovači	Buntak Grga, Forko Vatroslav, Herjavić Stjepan, Kos Janko, Knežanek Josip, Surinić Franjo, Zidarić Stjepan	7	42	49
Kožari	Tomić Vjekoslav	1	-	1
Krčmari	Blažinčić Stjjepan, Bogović Lacko, Colarić Slavoljub, Dončić Franjo, Figarac Tereza, Forko Stjepan, Gjurgjević Vilim, Gold Josip, Golubić Ante, Golubić Josip, Gročić Franjo, Herjavić Stjepan, Heruc Gjuro, Heruc Luka, Hlepaić Josip, Horvat Mirko, Hoić Luka, Ivić Mijo, Jakopović Gjuro, Kiepach pl. Josip, Konfić Josip, Kos Janko, Kovačić Franjo, Kovačić Klara, Kuntić Lacko, Lauš Josip, Lugomer Mirko, Lugomer Mio, Lugomer Valent, Markulin Mio, Mehavec Josip, Orahovački Luka, Pernjak Gjuro, Plohlin Mirko, Podcajt Ante, Popović Nikola, Somodji Lacko, Sokač Mirko, Stelcar Vera, Stern Hirko, Šimunić Josip, Šimunčić Luka, Šofneker Ljudevit, Šušković Ante, Tepeš Mio, Višnić Cilika, Zorko Mirko	48	163	211
Krojači	Čamić Jakob, Gjöri Janko, Grinec Mato, Gjurić Ivo, Harča Ante, Harča Nikola, Herma Vilim, Kratohvil Josip, Kraus Mavro, Mihajlić Miko, Pavliček Ante, Pavliček Franjo, Pavliček Mirko, Perš Johan, Plohlin Mirko, Simpek Josip, Steiner Josip, Šulković Pavel, Titl Josip, Weinberger Dragutin.	20	5	25
Krznari	Schönbvaum S., Dužanec Stjepan	2	-	2

Kupališni vlasnici	Gotal Bolto	1	-	1
Ljekarnici	Suhomel J.	1	1	2
Limari	Majer Ante, Majer Dragutin, Majer Petar, Schwarz Lavoslav	4	10	14
Lončari	Čavljak Mirko, Fiember Luka, Forko Tomo, Hegedić Bolto, Horvat Ferdo, Horvat Jakob, Košenjak Stjepan, Kotinec Gjuro, Kozar Gjuro, Kuten Franjo, Malčević Grga, Novak Gjuro, Novak Stjepan, Novosel Vid, Novaković Mato, Prošek Gjuro, Sekelj Tomo	17	10	27
Medičari	Eisenmajer Viktor, Lunaček N., Zenta Vjekoslav	3	-	3
Mesari	Heruc Martin, Heruc Valek, Hirschl Vatroslav, Jakopović Ante, Kolarić Ivan, Kolarić Stjepan, Logomer Ante, Logomer Gjuro, Lustig Julio, Lustig Jakob, Novak Gjuro, Pavljak Imbro, Pavljak Tomo, Premrl Dragutin, Slaviček Mio, Slaviček Pavao	16	32	48
Mlinari	Bengez Ante, Bocak Stjepan, Majević Marko, Vaupotić Hinko	4	55	59
Nožari	Herlec Franjo	1	-	1
Opančari	Car Mirko, Forko Valent, Habdaj Stjepan, Heruc Luka, Hlebčić Josip, Katanec Ante, Kolar Mirko, Kolar Jakob, Kranjčina Mio, Orehovački Luka, Pernjak Gjuro, Poljak Tomo, Sekelj Dragutin, Sviličić Mirko, Vugrinčić Mijo	15	13	28
Ciglari – ciglane i ploče za peći **	Braća Grahor i dr.	1	.	1
Parni mlinovi**	-	-	3	3
Pekari	Heruc Lujo, Herščak Ivan, Križek Šandor	3	2	5
Pivari**	Katz i sinovi	1	-	1
Poduzetnici	Hamdija Luka	1	5	6
Postolari	Banek Martin, Buda Valek, Habdija Šandor, Hegedić Dragutin, Jurkas Gjuro, Jagodić Božo, Jurak Mio, Kiš Nikola, Kohor Josip, Kolšek Ivan, Komad Gjuro, Kunst Mirko, Majer Slavoljub, Matus Mato, Mihalić Franjo, Ranogajec Mirko, Senjarić Niko, Strahinščak Josip, Svedružić Vjekoslav, Zorko Mirko.	20	20	40

Sedlari i remenari	Babok Franjo, Bišćan Slavoljub, Colarić Slavoljub, Fintić Valentin, Golubić Ante, Jandrašić Miko, Mihinac Andro, Milihram Ivan, Prišl Vatroslav	9	1	10
Soboslikari	Marketi Ivan	1	-	1
Stolari	Baštek Martin, Bogović Lacko, Gorički Franjo, Habdija Šandor, Hechtl Dragutin, Kovač Lujo, Ornik Dragutin, Res Gabro, Višnić Milan	9	12	21
Tesari	Brumen Josip, Urenak Primna, Žganjer Josip	3	4	7
Tkalci	Brletić Valek, Gjurgjević Vilim, Ivić Mijo, Kohar Dragutin, Mamek Gabro, Podboj Franjo	6	-	6
Tokari	Mikelj Ante, Rebenklauber Vjakoslav	2	-	2
Urari	Marjivić Josip, Trnenić Gjuro	2	-	2
Užari	Horvat Josip, Horvat Vid, Kovačić Alekso, Škulj Dragutin	4	-	4
Vapnari	Mileusnić Vaso	1	-	1
Zakupnici	-	-	1	1
Zdenčari	-	-	2	2
Zidari	Cetevržnik Martin, Čičula Ivan, Čuček Tomo, Dietrich Ivan, Dremeš Franjo, Kušter Franjo, Lukačić Franjo	7	1	8
Ukupno		**283**	**400**	**683**

* G. JUSTUS, L. STROHMAYER, *Adresar obrtnog i poslovnog svieta u Hrvatskoj g. 1890,* Zagreb, 1891., str. 49-210.- Podcrtana su ženska imena.
** Tvornice

Iz tablice 6 možemo iščitati da su u Gradu Križevcima bila 283 obrtnika, svrstana u 49 struka, ali da u Križevcima nije bilo zdenčara, zakupnika zemlje i nekih drugih obrtnika, dok u kotaru pak nije bilo češljara, četkara, čohača, dimnjačara, fijakerista, kobasičara, kotlara, krojača, krznara, mediča, nožara, pivara, soboslikara, tkalaca, tokara, urara, užara ni vapnara, te se za te usluge moralo ići u Križevce ili se sve to obavljalo u kućnoj radinosti. Obrti su bili u rukama pojedinaca, ali se javljaju i obitelji kao nosioci obrtne radnje, koja već ima tvornički karakter, kao što su ciglana i izrada ploča za peći braće Grahor, koji rade za Zagreb, te pivovara Katz i sinovi. Mlinovi su još na razini obrta u rukama plemićkih obitelji ili crkve. Iako u Križevcima živi nekoliko obitelji koje imaju

predikat plemstva, ali koje se ne bave obrtom, izuzev Josipa Kieipacha, koji drži krčmu u Križevcima i koji je zato u povoljnijem materijalnom stanju nego onaj dio plemstva koji se nije uključio u proizvodnju i trgovinu smatrajući to nedostojnim poslom. Sve što je bilo važno za život moglo se nabaviti, a i popraviti kod križevačkih obrtnika, što je, dakako, potvrđivalo dobar standard Križevčana i nakon što su prestali biti sjedište Bjelovarsko-križevačke županije 1886. Očito je da su Križevci, smješteni podno vinorodnog Kalnika, bili privlačno mjesto za život, nalazeći se na glavnoj pruzi Mađarska – Rijeka, te lako dostupni i iz Zagreba i iz Koprivnice. Dakako, nekih zanimanja ipak nije bilo.

Žene rijetko nalazimo kao obrtnice i u gradu se u svojstvu obrtnica vodi svega šest žena. Zbog rijetkosti njihovih djelatnosti, možemo ih nabrojiti: Ilka Ländler bila je kitničarka, a izrađivala je šešire. Kao krčmarice djeluju Tereza Figarac, Klara Kovačić, Vera Stelcar i Ciliga Višnjić. Primna Urenak vodila je tesarski posao, vjerojatno kao udovica uz pomoć poslovođe. Žena nema među tkaljama ni među krojačima, iako su vjerojatno radile u radionicama svojih muževa kao i u cehovsko doba.

Prema *Adresaru*, Josip pl. Kiepach imao je krčmu u Križevcima, ali i u Gregurovcu. Zanimljivo je da njegovoj kući u Križevcima, gdje je bila u 18. stoljeću glasovita Magdalenićeva manufaktura keramičkih peći, nema ni traga. Sudbina je tog dvorca tragična jer je srušen 1966., iako je mogao biti i danas veliki i značajni muzej Prigorja. Spominje se i ugostiteljski objekt Grkokatoličke biskupije u Tkalcu i krčme nekih općina, dakle zajednica mještana.

7. Brojno stanje obrtnika u Kotaru Križevci 1890. godine.

Broj obrtnika u kotaru bez grada Križevaca bio je viši nego u gradu, ali je struktura bila jednostavnija i prevladavali su krčmari, kovači i zidari. Ipak, nalazimo i neke obrtnike čijih struka nije bilo u gradu Križevcima, pa su Križevčani pozivali te obrtnike u Križevce. No uočava se i da su i upravne općine Raven, Sveti Ivan Žabno, Sveti Petar Orehovec, Vojakovec i Vrbovec, na čijim je područjima bilo mnogo sela, a u Vojakovcu i zaselaka, imale mnogo obrtnika.

Kako bi se dobio kompletan uvid u navedeno, tablica 7 uređena je tako da se prvo navodi obrtnička struka i onda sela u kojima ima te vrste obrtnika, a kako bi se mogla rekonstruirati i pripadnost pošti, koja se zbog važnosti uvijek navodi u *Adresaru* jer se komunikacija s upravnim vlastima, ali i komitentima odvijala preko pošte, u tablici se navode i nadležne pošte, a to su Križevci, Raven, Sv. Ivan Žabno, Vrbovec, Sv. Petar Orehovec, Majur i Gradec. To je područje u odnosu na druga bilo bolje povezano. Nažalost, u *Adresaru* nema drugih podataka.

Tablica 7. Obrtnici u Križevačkom kotaru bez grada Križevaca 1890.*

Obrti	Mjesto na području kotara	Pošta	Ime i prezime obrtnika
Bačvari	Boić	Sveti Ivan Žabno	Baršić Stjepan
	Vrbovec	Vrbovec	Butija Gjuro
Bravari	Vrbovec	Vrbovec	Bach Antun, Kokot Antun
Ciglari	Lojnica,	Vrbovex	Altabas Ivan, Levačić Mato,Lisičak Vid
	Preseka	Raven	Rössler Antun
Čizmari	Rakovec	Vrbovec	Hechtl Ivan
Gostioničari	Cirkvena	Sveti Ivan Žabno	Milivojević Marko,
	Roviište	Sveti Ivan Žabno	Kafka Drago
	Vrbovec	Vrbovec	Berković Franjo
Klobučari	Vrbovec	Vrbovec	Hechtl Gjuro
Kolari	Gradec	Gradec	Fugaj Tomo, Masnec Mato, Vukasović Rade
	Haganj	Sveti Ivan Žabno	Drmačić Simo, Sinković Dragutin
	Kebelj, Farkaševac	Sveti Ivan Žabno	Popović Jula
	Kraljevac	Sveti Ivan Žabno	Kamenović Mijo
	Lojnica	Vrbovec	Schäfer Franjo
	Poljana	Vrbovec	Lepotinec Luka, Nežić Štef
	Sveti Petar Orehovec	Petar Orehovec	Lalić Franjo
	Vrbovec	Vrbovec	Basarić August, Lacković Tomo, Novosel M., Soviček Lovro
Kovači	Brezina	Sveti Ivan Žabno	Knežević Lazo, Šimunović Gjuro
	Carev dar	Majur	Lazić Gjuro
	Cirkvena	Sveti Ivan Žabno	Nježak Pavao, Valiček Ferdo
	Cubinec	Sveti Ivan Žabno	Hrvoj Toma

	Cugavac	Sveti Ivan Žabno	Dobrinić Tomo. Škarić Stanko
	Glog Novi	Sveti Ivan Žabno	Sokač Josip
	Gradec	Gradec	Bačun Jakob, Marković Andro, Vinceković Martin
	Gušćerovec	Orehovec	Javor Mio
	Haganj	Sveti Ivan Žabno	Poha Ana i Imbro
	Hruškovica	Gradec	Kunfić Ivo
	Kebelj – Farkaševac	Sveti Ivan Žabno	Ruškovac Gašpar
	Kraljevec	Sveti Ivan Žabno	Markulović Joso
	Kućari	Raven	Pavlas Tomo
	Marinovac	Majur	Kunjačić Stefan
	Negovec	Vrbovec	Petoljak Miko
	Poljana	Vrbovec	Klukoviić Gjuro, Octenjak Ivan, Sarkanji Pavao
	Rakovac	Vrbovec	Tošnik Antun
	Raven	Gradec	Dečak Mato
	Sveti Ivan Žabno	Sveti Ivan Žabno	Košćević Imbro, Koščević Miško, Simčić Franjo
	Sveti Petar Čvrstec	Majur	Ciljenak Stefo, Eumin Stevo
	Špiranec	Križevci	Kunjak Tomo, Fureš Mato
	Vojakovac	Križevci	Gredelj Josip, Radotović Franjo, Švagelj Imbro, Vavra Franjo
	Vrbovec	Vrbovec	Frajzman Mio, Kiš Jozo, Palenik Franjo, Rinkovec Andro, Sabal Andro, Vugrinović Martin
Krčmari	Apatovac	Križevci	Löw Vilim
	Bojnikovec, p. Križevci	Raven	Jagodić Ilija
	Bolč	Sveti Ivan Žabno	Bastarić N., Gjurički Mato, Kos Franjo, Šiljak Lazo

	Brekovčina	Križevci	Jelenčić Imbro, Kohn Herman, Tizek Gjuro
	Brezine	I. Žabno	Dragoner Sami, Filipović Simo, Perčec Franjo
	Carevdar	Majur	Pozel Antun, Štimac Antun
	Cirkvena	I. Žabno	Dragoner Samojlo, Kozerek Imbro, Kurašić Tomo, Zrinski Luka
	Cubinec	Sveti Ivan Žabno	Belaj Stjepan, Funtek Jakob, Trninić Mio, Turčić Kata
	Cugavac	Sveti Ivan Žabno	Dobrnić Josip, Popovečki Franjo, Prekvarić Mara, Sestrić Ivan, Srum Adolf
	Dijaneš	Vrbovec	Klobučar Josip
	Dijankovec	Križevci	Beck Jakob
	Dubovec	Križevci	Blažinčić Tomo
	Erdavec	Križevci	Finkelstein Roza, Posavec Ivan
	Farkaševac	Sveti Ivan Žabno	Ivanović Aleksa, Novak Antun
	Finčevec	Križevci	Koretić Ivo, Nemčić Kata
	Fodrovec	Orehovec	Matoić Gjuro
	Fuka	Sveti Ivan Žabno	Pupian Martin
	Glog Novi	Sveti Ivan Žabno	Novaković Joso, Remuš Imbrto
	Glog Stari	Sveti Ivan Žabno	Dobrinić Josip
	Glogovnica	Križevci	Cvetković Imbro, Gjurin Marko, Sčetar Stjepan
	Gradec	Gradec	Bučić Pavao, Fugaj Tomo, Gospoštija gradačka, Ström Adolf
	Grgurovac	Križevci	Kiepach Josip
	Gušćerovec	Orehovec	Javor Mio
	Habjanovac	Sveti Ivan Žabno	Popović Stanko
	Hrsovo	Sveti Ivan Žabno	Posavec Kata
	Ivančani	Sveti Ivan Žabno	Hajduković Marko, Juranić Andro, Tomaš Stjepan, Veseli Mato, Veseli Miško, Veroer Bartol, Vernes Joso

	Ivančani	Sveti Ivan Žabno	Vodogažec Jandro, Vodogažec Joco
	Jales Vrbovec	Gradec	Novak Ivan, Schwarz Leopold
	Kalnik	Orehovec	Bek Žiga
	Kebelj – Farkaševac	Sveti Ivan Žabno	Poličić Mio, Zagorac Mato
	Kraljevac	Sveti Ivan Žabno	Ban Jovo, Dobina Mio, Dobričić Ignac, Gragurić Ivan, Jemeršić Franjo, Jemeršić Mio, Kolar Franjo, Kolar Pavao, Pakšinić Evo, Sutlarić Vinko, Šafar Stjepan, Trajbar Franjo, Tukanec Mato,
	Lemeš	Križevci	Raić Tomo
	Majurec	Križevci	Sokač Martin
	Marinovac	Križevci	Kamenarić Jozo
	Medja	Orehovec	Križek Mirko, Mrazović Valek
	Miholjec	Orehovec	Blazina Ana**,** Sodić Ivan i Reza Sodić
	Meminska	Majur	Vojaković Petar
	Negovec	Vrbovec	Kranjc Martin
	Pirakovec	Vrbovec	Smirić Stjepan
	Poljana sela	Vrbovec	Perko Ivan, Škrinjarić Gjuro, Vitez Ivan
	Potočec	Križevci	Majdak Marko, Pećarić Blaž
	Predavac	I. Žabno	Martinić Gjuro, Martinić Stjepan, Rozenberg Ignac
	Preseka – Raven	Raven	Mayer Makso, Rössler Antun, Stekar Josip
	Rakovec	Vrbovec	Adam Dragutin, Čavljak Andro, Hernstein Helena, Feinberg Andro
	Raščani	Križevci	Gjurković Blaž
	Raven	Križevci	Funtek Luka, Kaprić Andro, Neuman Julio, Smerda Josip, Šestak Mio, Valjak Adam
	Rovišće	Sveti Ivan Žabno	Turić Jakob
	Samoborci	Vrbovec	Ceiger Tomo
	Selnica,	Orehovec	Fijan Josip, Habajec Imbro, Hoić Janko, Kamenar Janko,Weiss Gustav
	Sveta Helena – Vojakovac	Križevci	Blažun Janko, Goršić Pavao, Habdija Bartol, Horvat Joso, Kamenović Imbro, Kamenović Pavo, Kramer Martin, Opat Juraj, Perharić Franjo, Salaj Imbro, Stručić Janko, Stručić Mato, Švagelj Kazimir, Vrbančić Ivan

	Sveti Ivan Žabno	Sveti Ivan Žabno	Koščević Niko, Koščević Vinko, Kućan P., Peašinović Pavao, Ström Adolf, Škrinjar Mato
	Sveti Petar Orehovec	Orehovec	Fodroci pl. Šandor, Janšćak Valek, Kamenović Gjuro, Szabo Vendelin, Tremski Kata
	Špiranec	Križevci	Breuk Ivo, Schlinger Vjekoslav
	Tkalec	Križevci	Biskupija Križevačka
	Trema	Križevci	Horvat Tomo, Sokač Tomo
	Tučanik	Sveti Ivan Žabno	Filipec Tereza, Severović Adam
	Varoš –Vrbovec	Vrbovec	Maješ Ljudevit
	Velika dol. Raven	Raven	Hoholač Ivan
	Vojakovac	Križevci	Löwy Šimun
	Vojnovec	Orehovec	Sokač Jana
	Vrbovec	Vrbovec	Bedeković Josip, Gorša Gjuro, Jalzić Josip, Persoli Mio, Resnik Andro, Božanek Antonija, Shutz Dragutin Štampfl Mato, Valdec Stjepan
	Vukšinec – Farkaševac	Sveti Ivan Žabno	Vucagić Lazo
Krojači	Kraljevec	Sveti Ivan Žabno	Omers Ivan
	Sveti Ivan Žabno	Sveti Ivan Žabno	Forko Dragutin, Sedlaček Vencel, Šramek Bernard
	Vrbovec	Vrbovec	Brlečić Bolto
Ljekarnici	Vrbovec	Vrbovec	Neuman Ferdinand K.
Limari	Cirkvena	I. Žabnol	Zrinski Luka
	Gradec	Gradec	Kuharec Vid
	Ivančani	Sveti Ivan Žabno	Posavec Andro
	Rovišče	Sveti Ivan Žabno	Turić Jakov
	Sveti Ivan	Sveti Ivan Žabno	Gogić Franjo, Koščević Gjuro
	Sveti Petar Čvrstec	Križevci	Cumin Gjuro
	Vojakovac	Križevci	Hlebec Gjuro

	Vrbovec	Vrbovec	Fintić Tomo
	Zvornik	Sveti Ivan Žabno	Piškorić Franjo
Mesari	Apatovac	Križevci	Löw Vilim
	Bojnikovec	Križevci	Heruc Blaž
	Bolč	Sveti Ivan Žabno	Gjuričić Mato
	Brckovčina	Križevci	Kohn Herman
	Brezine	Sveti Ivan Žabno	Perčec Franjo
	Carevdar	Križevci	Pozel Antun, Štimac Antun
	Cirkvena	Sveti Ivan Žabno	Milivojević Marko
	Dubavac	Križevci	Blažinčić Mato
	Fodrovec	Orehovec	Matoić Gjuro
	Glogovnica	Križevci	Gjurin Marko, Sčetar Stjepan
	Gradec	Gradec	Ström Adolf
	Gregurovec – Raven	Križevci Raven	Futač Andro
	Kalnik	Orehovec	Bek Žiga, Janščak Valek
	Kemeš	Križevci	Golubić Gašpar, Slaviček Miško
	Medja	Orehovec	Križek Mirko
	Poljana	Vrbovec	Gold Franjo, Basur Imbro
	Preseka – Raven	Križevci i Raven	Mayer Maks, Stekar Josip
	Rakovac	Vrbovec	Čavljak Andro
	Raven	Križevci i Raven	Neuman Julio
	Rovište	Sveti Ivan Žabno	Kafka Dragutin
	Sveti Ivan Žabno	Sveti Ivan Žabno	Peašinović Marko
	Sveti Petar Orehovec	Orehovec	Kovačić Aleksa
	Vojakovac	Križevci	Bonyhadi Jakov
	Vojnovec	Orehovec	Sokač Imbro
	Vrbovec	Vrbovec	Berković Franjo, Gorša Gjuro

Mlinari	Bočkovec	Orehovec	Petrić Jakob
	Bukovje	Sveti Ivan Žabno	Meniga Nikola
	Carevdar	Križevci	Benda Joso, Karlović Martin
	Cirkvena	Sveti Ivan Žabno	Hleber Ana
	Cubinec	Sveti Ivan Žabno	Matoš Franjo, Meiniger Nikola, Weidinger Ivan
	Cugovac	Sveti Ivan Žabno	Sudinac Blaž
	Dijankovec	Križevci	Pošpek Ivan
	Dubovec	Križevci	Kupša Pavao
	Erdovec	Križevci	Gerenčir Josip
	Fodrovec	Orehovec	Sodić Ivan
	Fuka	Sveti Ivan Žabno	Domitrović Ivan
	Glog Novi	Sveti Ivan Žabno	Funtek Andro, Marković Pavao
	Gradec	Gradec	Ivoš Gjuro, Madjer Vid, Općina Pavlovac
	Gregurovec-Raven	Križevci i Raven	Pokaz Gjuro
	Guščerovec	Orehovec	Bunić Gjuro
	Hagenj	Sveti Ivan Žabno	Dončević Franjo, Poha Imbro
	Hrsovo	Sveti Ivan Žabno	Gjuranec Josip, Gregorin Štef, Reich Jakob
	Jales – Vrbovec	Vrbovec	Općina Repinec, p. Gradec
	Kebelj – Farkaševac	Sveti Ivan Žabno	Vidrović Simo
	Kamešnica	Orehovec	Bartolović Josip, Jambrek Mio, Martinčić Imbro
	Kraljevac	Sveti Ivan Žabno	Horvat Franjo, Jakšinić Josip, Sabo Januš
	Lojnica	Vrbovec	Funtek Lacko, Levačić Mato
	Miholjec	Orehovec	Peklić Blaž
	Mikovec	Orehovec	Šatrak Vinko
	Mlaka	Vrbovec	Fučec Franjo
	Negovec	Vrbovec	Dombaj Janko

	Osijek – Vojakovec	Križevci	Vučićev mlin
	Poljana	Vrbovec	Hrvoj Josip, Matoš Franjo
	Potočac	Križevci	Petrić Tomo
	Sveti Ivan Žabno	Sveti Ivan Žabno	Brečak Valent
	Tkalec	Križevci	Podolski Blaž
	Trema	Križevci	Pintar Štefo
	Tučenik	Sveti Ivan Žabno	Brečak Valent, Sugović Štefan
	Vojakovac	Križevci	Benko Gjuro, Grobač Ana, Pintar Imbro, Pintar Stjepan,
	Zabrdje	Sveti Ivan Žabno	Kovačević Grga, Turk Štefan
Opančari	Cirkvena	Sveti Ivan Žabno	Gjuričić Luka
	Glog	Sveti Ivan Žabno	Karleuša Gajo
	Gradec	Gradec	Fučec Štef
	Hrsovo,	Sveti Ivan Žabno	Horvat Ivan, Jokić Nikola
	Ivančani	Sveti Ivan Žabno	Horvat Josip, Knitl Stjepan
	Kebelj – Farkaševac	Sveti Ivan Žabno	Zagorac Vinko
	Pesek	Križevci	Šimunčić Gjuro
	Rovišće	Sveti Ivan Žabno	Radaković Stevo, Rajaković Sava
	Vrbovec	Vrbovec	Kuzmek Ivan
	Vukšinec – Farkaševac	Sveti Ivan Žabno	Senjanac Joso
Mlinovi parni**	Stara Ves – Raven	Križevci i Raven	Goldšmidt Samojlo
	Sveti Ivan Žabno	Sveti Ivan Žabno	Ovčačik Franjo
	Vrbovec	Vrbovec	Abeles Albert
Pekari	Vrbovec	Vrbovec	Hund Adolf, Medvešek Martin
Poduzetnici	Gradec	Gradec	Ström Adolf
	Kalnik	Orehovec	Bek Žiga,

	Negovec	Vrbovec	Smirić Franjo
	Rakovac	Vrbovec	Bedeković Josip
	Sveti Ivan Žabno	Sveti Ivan Žabno	Ferari Ivan
Postolari	Gradec	Gradec	Birt Vid, Bišanek Dragutin
	Kraljevac	Sveti Ivan Žabno	Jurač Joso, Žganjac Tomo, Žurc Franjo
	Poljana	Vrbovec	Šantović Joso
	Raven	Raven	Dobrovoljni Ivan, Hofer Ivan, Višnić Petar
	Rovišće	Sveti Ivan Žabno	Husak Tobias
	Sveti Ivan Žabno	Sveti Ivan Žabno	Jankulica Mato, Polidno Franjo
	Vojakovac	Križevci	Veinhard Mio
	Vrbovec	Vrbovec	Besan Tomo, Gaščić Vinko, Jalžić Josip, Matešić Franjo, Mekola Hinko, Rišanek Franjo, Rišanek Lujo
Sedlar, remenar	Vrbovec	Vrbovec	Juston Franjo
Stolari	Bolč	Sveti Ivan Žabno	Petrović Petar, Vukić Josip
	Gradec	Gradec	Ipšeg Florijan
	Rakovec	Vrbovec	Habe Antun
	Raven	Križevci i Raven	Gabrovšek Mato
	Sveti Ivan Žabno	Sveti Ivan Žabno	Jankulica Gjuro, Šaban Marko, Župančić Josip
	Vrbovec	Vrbovec	Gašćić Andro, Grace Karl, Levek Franjo, Slanec Franjo
Tesari	Raščani	Križevci	Šale Adam
	Vrbovec	Vrbovec	Bauer Ignac, Bolf Bartol, Jereb Jozo
Zakupnici	Medja, p.	Orehovec	Fröhlich Dragutin
Zdenčari	Vrbovec	Vrbovec	Gabina Ivan, Knefler Ivan
Zidari	Gradec	Gradec	Boškor Fric
Ukupno	**400**		

* G, JUSTUS, L. STROHMAYER, *Adresar obrtnog i poslovnog svieta u Hrvatskoj g. 1890,* Zagreb, 1891., str.49-210. Podcrtana su ženska imena.

U kotaru nije bilo svih vrsta obrtnika, tako da su se neke usluge mogle dobiti tek u Križevcima ili Zagrebu, s kojim je nekadašnja Križevačka županija bila snažno povezana jer je imala istog velikog župana. Nekih novih vrsta obrtnika nije bilo, kao naprimjer ličilaca, fotografa, bojadisara tkanina, octara, slastičara, sodara, staklara, sapunara, ali nije bilo ni dimnjačara, pa su se ti poslovi obavljali vjerojatno u kućnoj radinosti ili naručenim dolaskom tih obrtnika. Nasuprot tome manjku uočava se izvanredno velik broj krčmara i gostioničara iz istog razloga kao i u drugim kotarima, te možemo zaključiti da su krčme bile mjesto sastajanja, ali i političko-društvenog informiranja, jer je Mažuranićev zakon od 1874. osigurao slobodu sastajanja ljudi radi javnih poslova. Uočavamo vrlo velik broj kovača, koji očito obavljaju raznovrsne usluge popravaka oruđa i alata, a vjerojatno i potkivanja konja.

Više je žena vodilo obrt na području kotara nego u gradu. Bilo ih je 15, i to ponajviše u krčmarskom obrtu. Navodimo obrtnice poimence: Kolarski obrt u Svetom Ivanu Žabnu vodi Jula Popović, a kovačku radnju u Haganju Ana Poha s Imbrom Pohom. Krčmarice u raznim mjestima bile su Kata Turčić, Mara Prekvarić, Roza Finkelstein, Kata Nemčić, Kata Posavec, Ana Blazina, Reza Sodić Helena Hernstein, Kata Tremski, Tereza Filipec, Jana Sokač, Antonija Božanek. Mlin u Cirkveni vodi Ana Hleber.

Vrijedi spomenuti da krčmu drži od veleposjednika, osim Josipa pl. Kiepacha u Križevcima i u Gregurovcu, i podban Šandor pl. Fodroci u Svetom Petru Orehovcu, a Grkokatolička biskupija u Tkalecu. Općina Repinec ima mlin.

Gotovo svi obrti u rukama su pojedinaca. Izuzetak čini Gradelja gospoštija, koja ima krčmu u Gradecu, te Grkokatolička biskupija u Križevcima, koja ima krčmu u Tkalecu. Općina Pavlovac imala je mlin u Gradecu, a Općina Repčinec mlin u Jalesu kod Vrbovca. Od plemstva Josip Kiepach drži krčmu u Gregurovcu, a Šandor pl. Fodroci krčmu u Svetom Petru Orehovcu. Nije isključeno da još nekoliko pripadnika plemstva drži slične radnje, ali se više ne kite plemićkim titulama jer se njihov materijalni status znatno promijenio te su mnogi živo tarili na svojim malim imanjima nadopunjavajući prihode radom u upravi i sudskim službama.

Židovi su uspješno zauzeli mnoge obrte i njihova je prisutnost nezaobilazna.

Zaključak koji se odnosi na obrtnike naveden je na kraju rada, pri čemu ističem da nisu iskorištene mnogobrojne mogućnosti ukazivanja zašto je neka struka dobro, a neka loše zastupljena na nekom području. Nisu analizirane ni nacionalnosti obrtnika, osim što je dan zaključak da je bilo obrtnika raznih narodnosti i raznih vjera, pa vjerojatno i jezika, te da se i na području Križevaca vršio snažan proces asimilacije stranaca u domaću sredinu, ali je vjerojatno bilo i primjera obrnutog procesa. Zbog kroatiziranja mnogih imena, možemo zaklju-

čiti da postoji jaka tendencija asimilacije. Obrtnici su bili prvi koji su uskočili zadovoljavati potrebe stanovništva nakon zabrane djelovanja cehova 1872. godine. Iz *Adresara* se vidi da su stanovnici mogli zadovoljiti osnovne potrebe za obrtničkim uslugama i u malim mjestima, a ne samo u gradu, koji je bio administrativni, kulturni, sudski, prosvjetni i gospodarski centar njihova područja; možda je upravo množina obrtnika uvjetovala da su Križevci lagano prošli kroz krizu nastalu ukidanjem njihova središta kao centralnog mjesta županije, te su se počeli razvijati snažnije kao turistički i industrijski te obrazovni centar nadoknađujući time gubitak administrativnog središta. Svakako je tu veliku ulogu odigrala križevačka Ratarnica, odnosno Gospodarsko učilište, koje je bilo magnet za privlačenje učenika u školu sa šireg područja. Dakako da kriza nije mimoišla ni obrtnike i trgovce u Križevcima. Borba za opstanak bila je vrlo teška i nemilosrdna, jer novčarstvo kao ni proizvodno-prodajno zadrugarstvo još nije bilo razvijeno, a uloga plemstva u gospodarstvu svedena je na djelatnost plemstva obitelji Kiepach, Šandora Fodroczija i grkokatoličkog biskupa Drohobeckog, koji je imao sjedište u Križevcima. Križevačko područje, nekoć kraj dobrog standarda, pokazuje zaostajanje u gradu, ali život izvan grada preuzima vodstvo u gospodarstvu, pa je obrtnika u Križevačkom kotaru bilo više nego u dva druga kotara obrađena u ovom radu.

8. Obrtnici u trgovištu Đurđevac 1890. godine.

Đurđevac nikada nije bio županijsko središte i nije imao mnogo svojeg vojnog plemstva, ali je stoljećima na granici prema Osmanlijama imao odlučujuću ulogu u borbama, sačuvavši i svoju prastaru utvrdu, koja je danas našla svoju muzejsko-galerijsku i ugostiteljsku namjenu. Ona je i danas poznata kao Stari grad i tu se svake godine održavaju igre, koje slikovito odražavaju kako su Đurđevčani zaustavili prodiranje osmanlijske vojske prema zapadu uvjerivši Osmanlije izbacivanjem pilića iz topova da mogu dugo izdržati opsadu. Taj je otpor bio među prvima nakon Mohačke bitke i Đurđevčani su očito bili posebni i svakako vrlo hrabri kao krajišnici.[20] Vodstvo Varaždinskoga generalata taj je kraj tretiralo kao granicu prema Turcima, pa je tu život dugo bio nesiguran. Poslije Karlovačkog mira 1699. to je područje postalo izvorište krajišnika za ratove koje je Beč vodio po Europi. To se odrazilo na velikom broju palih krajišnika te su prošteništa Molve i Komarnica te druga posvećena Blaženoj Djevici Mariji kao Isusovoj majci bila uvijek dobro posjećena, a na njima su se uvijek skupljali obrtnici sa svojom robom, bili to medičarski ili korisni predmeti za poljopri-

[20] Vesna PETROVIĆ-PEROKOVIĆ, Picokijada od ljeta do ljeta. *Đurđevečki zbornik*, 1996., Đurđevac, 1996, 109-121.

vredno kućanstvo. Krajišnici s tog područja odlikovali su se hrabrošću, te su mnogi postigli i visoke vojne činove, kao Petar Preradović, rođen u Grabrovnici, koji je postao general. Zanimljivo je da Đurđevačka pukovnija nije imala svoje sjedište u Đurđevcu već u Bjelovaru, iako je u Đurđevcu bilo sagrađeno veliko vojno skladište koje je krajem 19. stoljeća Emanuel Braun pretvorio u parni mlin. I na Picokijadi, koja se održava svake godine u lipnju, izlažu obrtnici iz čitavog kraja svoje proizvode. Veliki slikar Ivan Lacković Croata iz Batinske ovjekovječio je prizore iz njihova života na svojim crtežima, kao i Mijo Kovačić iz Gornje Šume te Ivan Večenaj iz Prekodravlja. Iako Đurđevac nikada nije imao status komunitata, u njemu su se potkraj trajanja Vojne krajine naselili mnogi obrtnici Nijemci, pa je to ostavilo trag u nazivu alata.

Tablice 8 i 9 rađene su prema istom principu kao i one za Koprivnicu i Križevce.

Tablica 8. Cjelokupno obrtništvbo trgovišta Đurđevac i broj obrtnika u ostalom dijelu kotara te ukupno 1890. godine.*

Vrst obrta	Ime Obrtnika	Obrtnici		
		Đurđevac	Ostalo	Ukupno
Bojadisari tkanina i dr.	Böhm Hinko	1	1	2
Bačvari	Baršić Franjo, Domišljanović Valent, Raptavi Martin,Vukobradović Edo	4	21	25
Bravari	Kirin Gjuro, Šavor Miroslav, Šegrc Anton, Škripec Imbro	4	8	12
Brijači	Freibisch Matilda	1	-	1
Dimnjačari	Berdušek Franjo	1	-	1
Gostioničari	Nöthig Ivan, Vukobradić Edo	2	3	5
Klobučari - kapari	Dragšić Janko	1	2	3
Kolari	Dokuš Bolto, Dolenc Mio, Gjörgji Stjepan, Hodalić Ivo, Janči Marko, Kolar Martin, Koren Mato, Kovačić Ignac, Legradi Roza, Martinčić Bolto, Mirović Martin, Štefec Mato, Štefoković Valent, Zvonar Gjuro	14	21	35

Ciglari	-	-	1	1
Kovači	Benta Josip, Gjörgji Petar, Gjuroci Bolto, Hodalić Mato, Koren Stjepan, Kudumija Ivo, Lešćan Janko, Lovrak Mio, Mašnin Bolto, Pavlović Ivo, Peršić Bolto, Petroško Adam, Radošević Gjuro, Redjep Stjepan, Singer Gejza, Vinkoci Mato, Zlatec Joso	17	50	67
Krčmari	Domitrovć Mio, Gjurišević Martin, Marenić Josip, Mihinić Gjuro, Rakić Gjuro, Trbuljak Josip	6	49	55
Krojači	Balatinec Luka, Ćikoša N. udova, Damović Marica, Franjo Stjepan, Gjurišević Josip, Hanzl Josip, Hrženjak Gustav, Jadriev Mato, Kožar Barica, Lauš Reze, Petrić Marta, Pintar Martin, Redjep Bara, Rozman Filip, Zidar Stjepan, Zlatec Gjuro	16	11	27
Ljekarnici	Brumec T.	1	1	2
Lončari	Bubnić Joso, Ognjenčević Ivo, Vinkoci Mio	3	14	17
Medičari i voštari	Mayer Mijo, Zajček Ludvig	2	1	3
Mesari	Barušić Mato, Maitz Mio, Mohr Mirko, Nöthig Johan	4	4	8
Mlinari	Brebar Ana, Brebar Petar, Bumlić Stjepan, Burulić Janko, Fuček Mato, Jakupčić Ivo, Janković Stefo, Kubarski Martin, Mandić Josip, Marić Mato, Milvakšić Stevo, Starčević Martin, Tomišen Mio	13	75	88
Mlin parni	Nöthig Eduard, Nöthig Martin, Hirschler Šandor	3	1	4
Opančari i čizmari	Domitrović Mio, Gracinger Joso	2	1	3

Pekari	Gottlieb Jakov, Mihinić Gjuro, Nöthig Martin	3	5	8
Poduzetnici	Brenner Ferdo	1	-	1
Postolari	Baknić Joso, Grabler Mio, Janaček Franjo, Jurišić Josip, Kolarević Tomo, Kralj Nikola, Levak Mio, Madjerek Jakob, Mrazek Ivan, Odobašić Bolto, Patačko Janko, Pavin Petar, Pavunić Ivo, Pleško Stjepan, Pourić Dragoljub, Prepelec Simo, Šadek Gjuro, Šalvari Mara, Sivjanović Gjuro, Vitković Jakob	20	28	48
Sedlari i remenari	Gečević Stjepan, Sestrić Slavoljub, Škrlec Mio	3	1	4
Staklari	Jauk Martin	1	--	1
Stolari	Crnčić Martin, Bakrač Marko, Dokuš Stjepan, Dumbović Mio, Jadan Mato, Kobuli Ivan, Pavin Josip, PogačnikValent,** Simonyi Blaž, Šante Podravec Janko, Šeljert Gjuro	11	24	35
Ţesari	Bricl Ante, Ivanuša Lovro	2	1	3
Tkalci	Gudić Ivan, Tončić Gjuro	2	1	3
Tokari	Grumerac Ivan, Obranović Ante	2	3	5
Užari	Šugović Petar	1	3	4
Zidari	Pameto Ivan, Vimer Andro	2	5	7
Limari	-	-	2	2
Slastičari	-	--	1	1
Octari	-	.-	1	1
Ukupno		143	303	446

* G, JUSTUS, L. STROHMAYER, *Adresar obrtnog i poslovnog svieta u Hrvatskoj g. 1890,* Zagreb, 1891., str. 80-214. ** Valent Pogačnik pradjed je Mire Kolar-Dimitrijević po očevoj strani. Podcrtana su ženska imena.

Kao i kod drugih kotara, i ovdje se u tablici 8, radi komparacije, donosi i broj obrtnika u Đurđevačkom kotaru, iskazan poimence u tablici 9; iznenađuje da je broj obrtnika u kotaru bio dvostruko veći nego u samom Đurđevcu, što je vjerojatno posljedica načina života u Đurđevačkoj pukovniji. Tu je krajišnik bio i vojnik i seljak, a vjerojatno i obrtnik, jer Đurđevac nije bio komunitet kao što su to bili Bjelovar, Glina i Petrinja, pa je prvo mjesto u kojem su do 1871. živjeli slobodni obrtnici bio Bjelovar, što i djeluje na to da đurđevačko područje gospodarski gravitira prema Bjelovaru, a ne toliko prema Koprivnici. No možda je to i posljedica prometne željezničke izoliranosti područja od Koprivnice do Kloštra, koje je područje tek 1911. uključeno u željezničku mrežu Hrvatske izgradnjom dosta loše pruge Koprivnica – Kloštar. Pritom je Kloštar bio vezan uz Bjelovar i Viroviticu, koja je bila vezana prugom uz Barč na mađarskoj strani, još prije nego što je sagrađen odvojak pruge Kloštar – Koprivnica 1911. godine. Veza Osijeka kao sjedišta Virovitičke županije s Bjelovarom kao sjedištem Bjelovarsko-križevačke županije bila je čvršća nego ona Osijeka s Koprivnicom i očito su se vlastodršci trudili da se ne uspostave čvršće veze svih krajeva uz desnu obalu Drave. Na području Đurđevačkoga kotara nije bilo veleposjednika izuzev Đurđevačke imovne općine, a krajiške zadruge već su se podijelile, pa su obrti isključivo u rukama pojedinaca, što je otežalo proizvodnju i prodaju, te su mnoge struke slabije razvijene od onih na koprivničkom i križevačkom području. To se s izgradnjom pruge Kloštar – Koprivnica počinje mijenjati.

Radom obrtnika zadovoljavale su se potrebe domaćeg stanovništva, koje se uglavnom bavilo poljoprivredom i stočarstvom. Najviše ima kolara, kovača, stolara, postolara, dakle onih obrtnika koji su bili neminovno potrebni za svakodnevni život stanovništva i koje se potrebe nisu mogle podmiriti radom u kućnoj radinosti. Prevladavaju kovači i kolari, dakle obrtnici koji vode brigu o kolima, bez kojih ne bi bilo prometa, a ni sajmova i trgovine. Usporedba imena obrtnika s vlasnicima čestica u Đurđevcu 1868. godine ukazuje da su mnogi obrtnici bili i vlasnici katastarskih čestica, tj. da su imali svoje kuće i svoju zemlju.[21] Zapaža se velik broj mlinara, pri čemu se vjerojatno radi o mlinarima koji su držali u pogonu brojne vodenice, dok su svega tri mlina na parni pogon, i to dva u Đurđevcu i jedan u Pitomači; benzinskih mlinova i motora na upojni plin još nema, a nisu bili ni potrebni jer je cijelo područje prošarano potocima raznih veličina koji su kasnije usmjereni u veće kanale. Vodeničari su bili upošljivi i u parnim mlinovima kada su ovi počeli istiskivati vodenice.[22] Osjeća se dolazak brojnih Židova iz

[21] N. CIK, Izvođenje i realizacija, str. 73-76.

[22] G. JUSTUS, L. STROHMAYER, *Adresar obrtnog i poslovnog svieta u Hrvatskoj g. 1890,* Zagreb, 1891., 80-214.

Mađarske ili štajerskog dijela Austrije, koji potiskuju obrtnike Nijemce, kojih je u Đurđevcu, barem sudeći po prezimenima, bilo dosta. Zbog blizine Mađarske, u to vrijeme bilo je i dosta obrtnika s mađarskim prezimenima.

Devet žena u trgovištu Đurđevac i osam u kotaru daju dojam da su žene na tom području bile aktivnije u obrtu nego u druga dva kotara.

U trgovištu su žene predvodnice nekih obrta. Tako je Matilda Freibisch vodila brijačku radnju, a Roza Legradi imala je kolarsku radnju. Osobito su brojne krojačice: N. Čikota, udova, Marica Damović, Barica Kožar, Marta Petrić i Bara Redjep. Ana Brebar bila je mesarica, a Mara Šalvari postolarica.

9. Obrtnici u Đurđevačkom kotaru bez trgovišta Đurđevac 1890. godine

Na području kotara obrtnici su bili brojni i seljaci su mogli podmiriti gotovo sve svoje potrebe kod svojih obrtnika, koji su često bili i poljoprivrednici. No struka je manje nego u druga dva kotara.

Tablica 9. Obrtništvo u Đurđevačkom kotaru 1891. godine bez Đurđevca*

Vrsta obrta	Mjesto na području kotara	Pošta	Ime obrtnika	Broj
Bačvari	**Virje****	Virje	Fogl Mio, Haljinko Stevo, Kopas Gjuro, Pintar Gjuro, Pintar M., Pintar Stevo	6
	Ferdinandovac	Đurđevac	Franković Šandor, Oberhofer Johan, Slaviček Andro	3
	Kalinovac	Đurđevac	Balatinec Bara, Horvat Štefo, Smigavec Đuro	3
	Pitomača	Pitomača	Karoli Gabriel, Karoli Martin, Rosenberg Ante, Perko Gjuro, Sokol Mijo	5
	Ždala	Virje	Lanhart Joso, Pek Joso, Vučetić Franjo	3
Bravari	**Virje**	Virje	Brodarić Luka, Pokec Stevo, Šoš pl. Andro, Tkalčec Joso, Varga Joso	5
	Ferdinandovac	Đurđevac	Augustić Andro	1
	Molve	Virje	Ivančan Franjo	1

++:: Vladimir MIHOLEK, Đurđevački mlinovi na parni i ostale vrsta pogona s kraja 19. i prve polovice 20. stoljeća, *Podravina,* Vol. 14, br. 24, 81-88; Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Elizabeta WAGNER, Mlinari i vodeničari na području varaždinskog, ludbreškog, koprivničkog i đurđevačkog kotara 1891. godine, *Ekonomska i ekohistorija*, vol. XV, br. 15, Zagreb, 2019., 125-138.

	Pitomača	Pitomača	Kaić Ferdo	1
Ciglari	Ferdinandovac	Đurđevac	Digniste Vjekoslav	1
Čizmari	Pitomača	Pitomača	Pavleković Jovo	1
Gostioničari	**Virje**	Virje	Avirović Jovo, Potai Rudolf	2
	Ferdinandovac	Đurđevac	Toth Josip	1
Klobučari	**Virje**	Virje	Ljubić Andrija, Vipovec Nikola	2
Kolari	**Virje**	Virje	Bešenić Stevo, Bešenić Stevo ml., Kucelj Martin, Sabolić Andro, Sinković Petar U Molvama Medjurečan Mio i Gjuro Stankir	7
	Ferdinandovac	Đurđevac	Barberić Stjepan, Fuk Mio, Jusak Joso, Puhač Martin	4
	Kalinovac	Đurđevac	Miklić Joso	1
	Kozarevac	Pitomača	Szanto Gjuro	1
	Pitomača	Pitomača	Hierćak Dominik, Komletinski Ivo, Šohinger Petar, Šopinger Valent, Vlašić Mato	5
	Sesvete Kloštar	Pitomača	Gluhak Stevo, Horvat Ivo	2
	Ždala	Virje	Lovašin Mato	1
Kovači	**Virje**	Virje	Avirović J., Baruškin Mato, Hrženjak Franjo, Hrženjak Martin, Kemenović Andro, Lončar Bolto, Pintar Joso, Pisačić Mio, Plemenčić Mato, Šklebar Jakob, Turjanić Mio, Venzlin Mato	12
	Čepelovec	Đurđevac	Pleško Martin	1
	Črešnjevica Velika	Pitomača	Benko Ivan, Varga Josip	2
	Ferdinandovac	Đurđevac	Dobrostol Petar, Fekete Josip, Molnavec Ante, Težaški Stjepan	4
	Kalinovac	Đurđevac	Bogdan Gjuro, Jošak Ivo, Pavišin Tomo	3
	Katalena Sirova	Đurđevac	Mali Bolto	1
	Kladare	Pitomača	Čikvar Mato, Pintarić Jakob	2
	Otrovanec	Pitomača	Vitković Ante	1

	Pitomača	Pitomača	Hesovja Štef, Kraljiček Gjuro, Majstor Ivo, Malčec Petar, Metelko Ante, Pavlić Fran, Pavlić Stjepan	7
	Sedlarica	Pitomača	Spitek Ivo, Srmiček Marko	2
	Sesvete -Kloštar	Pitomača	Habianić Fran, Haiduković Stjepan, Hangl Joso, Pintarek Mato	4
	Siščani	Pitomača	Bertak Luka, Golubić Ivan, Grujević Mato	3
	Šemovec	Virje	Habek Gjuro, Posavec Bolto, Vrabec Štefan	3
	Ždala	Virje	Hongl Joso, Kovač Stevo, Novogradec Imbro, Pavečić zadruga, Volarić Ferko	5
Krčmari	**Virje**	Virje	Bobinac Janko, Kočilović Atanas, Muhvić Antun, Pauhović Ludvig, Schleyer Pavao, Stauber Jakob, Weiss Albert	7
	Budančevica	Pitomača	Korparić Joso	1
	Bukovje Gornje	Virje	Domšić Juraj	1
	Čepelovac	Đurđevac	Pavlešić Mirko, Prelec Tomo	2
	Ćrešnjevica mala	Pitomača	Breković Amalija, Gjurinović Juraj	2
	Črešnjevica velika	Pitomača	Sklebak Fran	1
	Ferdinandovac	Đurđevac	Hervoić Vojtjeh, Krakaner Josiip, Krakaner Ladislav, Vürzberger Roza	4
	Grabrovnica	Pitomača	Gjurinović Juro	1
	Kalinovac	Đurđevac	Švedek Stjjepan	1
	Katalena Sirova	Đurđevac	Tomašec Bolfo	1
	Kloštar	Pitomača	Gašparić Joso, Joković Gjuro, Korparić Josip, Stohr Fran, Stohlc Edo, Vinkler Ljudevit	6
	Kozarevac	Pitomača	Prager Josip, Kovačević Ivan	2
	Mičetinac	Đurđevac	Mesar Josip	1
	Molve	Virje	Hiršler Mozes, Pevalek Franjo, Peršić Martin, Tomac Gjuro	4

	Otrovanec	Pitomača	Sesvećan Ante	1
	Pitomača	Pitomača	Brenner Ferdo, Götz Dragutin, Gjurgjević Gjuro, Gjurgjević Stevo	4
	Prugovac	Pitomača	Schreiber Jakov	1
	Sedlarica	Pitomača	Kostanjević Gjuro, Torbašinović Tomo	2
	Sesvete – Kloštar	Pitomača	Mesar Josip	1
	Šemovec	Virje	Barac Tomo, Ivančak Franjo, Madjer Ivan	3
	Ždala	Virje	Pichler A., Pichler David	2
Krojači	**Virje**	Virje	Cilinger Josip, Fišer Josip, Gottal Ferdo, Hrženjak Benedikt, Plasek Tomo, Švarc Simo	6
	Budrovac	Đurđevac	Cuklaš Mara, Penzar Mio	2
	Pitomača	Pitomača	Fanta Blaž, Farber Ivan	2
	Sesvete - Kloštar	Pitomača	Fabianec Mato	1
Limari	**Virje**	Virje	Cilinger Vid, Kem Bernhard	2
Ljekarnici	**Virje**	Virje	Koszalek Emil	1
Lončari	**Virje**	Virje	Čorba Jakob, Dakarić Valent, Fogl Franjo	3
	Čepelovac	Đurđevac	Fuček Janko	1
	Ferdinandovac	Đurđevac	Hervoić Vojtjeh	1
	Kalinovac	Đurđevac	Crok Martin, Golub Martin, Knežić Mate	3
	Kladare	Pitomača	Sobota Pavao	1
	Kozarevac	Pitomača	Karas Tomo	1
	Pitomača	Pitomača	Bomec Mato, Saić Andro, Sobota zadruga	3
	Šemovec	Virje	Vlahović Stevo	1
Medičari	**Virje**	Virje	Spilek Petar	1
Mesari	**Virje**	Virje	Weiss Albert	1
	Kloštar	Pitomača	Stohr Fran	1
	Pitomača	Pitomača	Gjorgjević Gjuro., Gjipalo Andro u Budančevici	2

Mlinari	**Virje**	Virje	Dolenc Josip, Hapovel Lovro, Imrek Gjuro, Janković Stevo, Juranić Pero, Kemenović Franjo	6
	Budrovac	Đurđevac	Labinac Bolto, Markov Franjo, Mihalić Nata, Stankić Nata	4
	Bukovje gornje	Virje	Mihalić Pero, Radinović Janko, Radinović Mio	3
	Čepelovac	Đurđevac	Koprec Simon, Renlia Mato	2
	Črešnjevica velika	Pitomača	Kapan Pavao, Stanić Leontin, Utješenović Stjepan, Vinkovec Mijo, Vučković Jovan	5
	Ferdinandovac	Đurđevac	Čordašev Josip, Hervoić Franjo,*** Lončar Adam, Štimac Ante, Vučeta Andro	5
	Kalinovac	Đurđevac	Dugelja Stjepan, Lobrta Gjuro, Mihatović Joso, Miklić Janko, Muha Mio, Pantelić Mato, Švedek Mato, Vucikuja Ivo	8
	Katalena sirova	Đurđevac	Horvat Joso, Krapec Gjuro, Lakrec Jakob, Lovrak Martin, Mihaljević Joso, Osman Ivo, Schwarz Mavro, Serbić Stjepan	8
	Kozarevac	Pitomača	Romaj Franjo, Santo Gjuro	2
	Molve	Virje	Cenkovčan Stjepan, Hontić Gjuro, Ivančan Franjo, Ivančan Mio, Kovačić Gjuro, Krznarić Mato, Lončar Mio, Nakitanac Gjuro, Popec Bolto, Sabolek Franjo, Žufika Martin	11
	Otrovanec	Pitomača	Kalenik Joso	1
	Pitomača	Pitomača	Bedeković Mijo, Desežić Bartol, Gjurgjević Gjuro, Kapan Gjuro, Maković Gjuro, Nemet Josip, Sesvečan Imbro, Šabarić Gjuro	8

	Sedlarica	Pitomača	Dobri Ferenc, Korač Gjuro, Marešić Martin, TorbašinovićTomo	4
	Sv. Ana – Virje	Virje	Križan Andro, Škunja Marko	2
	Šemovec	Virje	Hinijet Martin, Vinković Bolto, Vuskres Valent	3
	Ždala	Virje	Kolarić Mio, Špoljar Gjuro	2
Octara	**Virje**	Virje	Mikulčić Dragutin	1
Opančari	**Virje**	Virje	Avirović Šandor, Babec Stjepan, Kopljarević Gjuro, Kovač Mara, Matoničkin Martin, Sabolić Stjepan	6
	Budrovec	Đurđevac	Flamati Ivan	1
	Ferdinandovac	Đurđevac	Havagović Andro	1
	Kalinovac	Đurđevac	Švedek Mato, Zvonar Mio	2
	Pitomača	Pitomača	Ciglec Josip, Korporić Mato, Pandurić Mato	3
	Šemovec	Virje	Kopas Bolto	1
Parni mlinovi	Kloštar	Pitomača	Pušik Martin	1
Pekari	**Virje**	Virje	Avirović Gjuro, Gottlieb Josip, Sabolić Stjepan	3
	Molve	Virje	Peršić Martin	1
	Pitomača	Pitomača	Götz Dragutin, Zsisel Šandor	2
Postolari	**Virje**	Virje	Benkek Mato, Bezjak Jakob, Fundak Tomo, Grahovac Petar, Jakulin Mio, Jakupec R., Kovač Gjuro, Kovač Stjepan	8
	Ferdinandovac	Đurđevac	Barusa Josip, Kolar Stjepan, Martinković Josip	3
	Kalinovac	Đurđevac	Dautance Mate, Lončar Šandor	2
	Pitomača	Pitomača	Beker Josip, Čikvar Ivan, Fanto Mato, Fanto Martin, Kabun Gjuro, Komletinski Jakob, Kovač Blaž, Mesarić Pavao, Perhot Gjuro, Prinke Šandor, Vunak Joso	11
	Šemovec	Virje	Cvetković M., Horvat Franjo, Prepelec Stjrpsn	3
	Ždala	Virje	Grčić Antun	1

Sedlari i remenari	Pitomača	Pitomača	Sako Šandor	1
Slastičari	**Virje**	Virje	Špilek Petar	1
Stolari	**Virje**	Virje	Erhatić Josip, Habrun Ferdo, Jerešinović Antun, Lacković Martin, Petričec Josip, Veseli Antun ml., Veseli Antun st.	7
	Čepelovec	Đurđevac	Melinčević Josip,	1
	Ferdinandovac	Đurđevac	Gjöri Luka, Rujnić Andro, Rujnić Ivan, Rupnik Ivan	4
	Kalinovac	Đurđevac	Karlovčan Bolto, Kovačev Joso, Metelko Joso	3
	Molve	Virje	Balogović Mato, Kukec Petar	2
	Otrovanec	Pitomača	Vitković Franjo	1
	Pitomača	Pitomača	Bazant Ivan, Hernjec Simo, Kovačić Ivo, Tarij Gavro	4
	Sesvete – Kloštar	Pitomača	Škripac Franjo	1
Tesari	**Virje**	Virje	Lukić Martin	1
Tkalci	**Virje**	Virje	Lambek Martin	1
Tokari	**Virje**	Virje	Matoničkin Mio, Pintar Joso	2
	Pitomača	Pitomača	Papet Ignac	1
Užari	**Virje**	Virje	Lukanec Mato, Mihalić Antun	2
	Pitomača	Pitomača	Funta Mijo, Holina Ivan, Katulić Mijo	3
Zidari	**Virje**	Virje	Fantoni Eduard, Mikelček Ivan	2
	Čepelovec	Đurđevac	Anaušak Mato	1
	Kalinovac	Đurđevac	Jambrović	1
	Molve	Virje	Schunko Hinko, Kopričanec Imbro, Kopričanec Mijo, Lucek Mato, Šadek Dragutin	5
Bojadisar tkanina	**Virje**	Virje	Kohn Albert (poslovođa J. Hofman)	1
Ukupno				**303**

*****G, JUSTUS, L**.** STROHMAYER, *Adresar obrtnog i poslovnog svieta u Hrvatskoj g. 1890,* Zagreb, 1891., str. 80-214. Podcrtana su ženska imena.
**Virje je trgovište kao i Đurđevac i zbog toga je označeno debljim slovima.

Đurđevac je bilo sjedište kotara, ali trgovište Virje nije zaostajalo po broju obrtnika za Đurđevcem, koji je, barem nominalno, bio do spajanja Vojne krajine s Banskom Hrvatskom sjedište Đurđevačke pukovnije u vrijeme Vojne krajine, kao što su Križevci bili nominalno sjedište Križevačke pukovnije, iako se, zbog praktičnih razloga, objema županijama upravljalo iz Bjelovara. Bjelovar je bio i središte 1872. osnovane Bjelovarske županije te je 1886. spojen s Križevačkom županijom. Satnije su bile manjeg značaja, ali su još dugo nastojale dobiti neke upravne funkcije, a vlada je nastojala da se funkcije podijele, te je Novigrad Podravski postao izborni kotar, iako nije bio najveće mjesto na tom području i iako nije pripadao Đurđevačkom kotaru. No Đurđevac je već 1886. dobio kotarski sud, što mu je davalo veliki značaj. Ukinućem Varaždinskoga generalata i razvojačenjem to je područje pripojeno Banskoj Hrvatskoj, a vlada je na temelju političke podobnosti, odnosno aktivnosti ilirca Ferde Rusana, odlučila da Đurđevac bude kotarsko središte, s time da je Virje potpalo pod Đurđevac, a Novigrad je pripao Koprivničkom kotaru. Ipak, tragovi njegove važnosti u prošlosti dugo su se zadržali. Tako je Virje imalo ljekarnu, iako nije bilo središte kotara, te brojne obrtnike i trgovce. (Kako bismo upozorili na važnost Virja na obrtničkom polju, u tablici 9 Virje je uvijek pisano masnim slovima.).

U kotaru bez trgovišta djelovala je kao bačvarka Bara Balatinec. Krčme su držale Amalija Breković i Roza Vürzberger. Krojačku radnju u Budrovcu vodila je Mara Cuklaš. Mlinarice su Nata Mihalić i Nata Stankić u Budrovcu. Opančarsku radnju u Virju drži Mara Kovač.

Ni u trgovištu Đurđevac, ali ni u kotaru nije bilo plemstva koje bi imalo neki zemljišni posjed, iako su se neki članovi nižeg plemstva, armalista, dobivenog za dugogodišnje služenje u vojsci, prilagodili vremenu. Tako je Andro pl. Šoš držao u Virju bravarsku radnju, a obitelj Šoš stanovala je u velikoj vojnoj zgradi još i za vrijeme Drugoga svjetskog rata baveći se trgovinom tekstila i obradom svojeg vinograda. No još su se zadržale neke krajiške zadruge, pa je zadruga Pavčec u Ždali držala kovačnicu, a zadruga Sobota u Pitomači lončariju. Izostanak većih posjeda, izuzev državnih šuma, nije zadovoljio neke agilne pojedince, bivše krajišnike, te je Martin Pušika u Kloštru sagradio mali parni mlin, a u Đurđevcu je parni mlin osnovao Eduard Nöthig iz Ferdinandovca, dok se Martin Nöthig bavio pekarstvom. Budući da su šume uz Dravu bile uglavnom posječene, Židovi koji su se počeli doseljavati iz Mađarske shvatili su mogućnost Podravine da proizvodi žito, te su, privučeni mogućnošću dodatne zarade, ali i znanjem o parnim mlinovima koje su osmislili Mađari, započeli podizati velik broj mlinova. Pionir u tom poslu bio je Šandor Hirshler, koji je sagradio prvi parni mlin u Đurđevcu.

Budući da je područje Đurđevca do 1911. bilo bez željeznice, roba se još uvijek dopremala cestom iz Bjelovara ili Dravom, ali je plovidba, zbog onečišćenja, bila vrlo rizična. Obrtnici su imali na raspolaganju samo pošte u Đurđevcu, Virju i Pitomači.

10. Brojno stanje i etničko porijeklo obrtnika u sva tri kotara 1890. godine.

Već je rečeno da su obrtnici u ovom radu svrstani u struke kako ih je vodila Trgovačko-obrtnička komora u Zagrebu. Ta struktura zadržala se dugo. Tek 1931. odvojene su Trgovačka i Industrijska komora od Obrtničke, a 1938. formirana je i posebna Komora za ugostiteljstvo. Kako se struke ne bi spajale, u tablici 10 navedeni su obrtnici onako kako su tiskani u *Adresaru.* Nema spajanja, ali ni razdvajanja. Posebno su iskazani krčmari, gostioničari i ugostitelji, zatim postolari, čizmari i opančari, pa tesari, stolari i tokari te razne vrste obrtnika koji su se bavili obradom tekstila ili metaloprerađivačkom djelatnošću.

Iz *Adresara* saznajemo i da su se mnogi obrtnici bavili raznim poslovima u više struka, a kod krčmara nalazimo čest slučaj da je uz krčmu ili gostionicu bila vezana trgovina ili mesnica.

Problem čine i tvornice. Iz malog broja tvornica, osobito onih koje su se služile parnim strojem, vidimo da je navedeno područje bilo na početku industrijalizacije te da su ciglane i ciglari te crepari bili malobrojni jer su po selima još uvijek prevladavale drvene kuće prekrivene slamom. Mlinovi su većinom bili vodenice građene uz potoke ili su to bili kašikari, a gotovo svako selo imalo je svoj mali mlin. Tek nekoliko mlinova imalo je kombinirani vodeni i parni pogon. Pilana uopće nije bilo, što ukazuje na to da su do tada – što se osobito odnosi na šume u vlasništvu države – posječene zrele šume i eksportirane splavima kao drvna sirovina u tvornice u Osijeku Dravom ili željeznicom u Zagreb ili u srednju Europu, gdje je potreba za drvenim pragovima kod gradnje željeznica bila ogromna.[23] Zbog ograničenosti prostora, u ovom radu nije moguće dati šira objašnjenja, ali ih spominju mnogi autori.

[23] Osobito je bila traženo drvo hrasta lužnjaka. Tako je još 1911. do virovske željezničke stanice dopremano drvo iz okolice Drave uskotračnom željeznicom i onda otpremano dalje do cilja. U taj posao bila je svakako uključena i donjodubravska firma Ujlaki-Hirschler (D. FELETAR, *Iz povijesti splavarstva na Dravi,* Meridijani, Donja Dubrava, 2019., 59). Sječa šuma u zadnjem desetljeću prije ukinuća Vojne krajine donijela je mnogim krajišnicima, ali i državnim šumarijama, kapital koji se onda mogao ulagati u industriju. Neki su u tome bili sretne ruke, no neki i nisu. Matija Peršić, mlinar iz Virja, kupio je „venecianer", tj. okomitu pilu od propale tvrtke Hirschler misleći da će mu to omogućiti bolje poslovanje, jer mljevenje žita kraj male površine, ali i zbog konkurencije vodenica, nije omogućavalo poslovanje mlina čitave godine. Osim toga u Virju je, u Mitrovačkoj ulici, radila u međuratnom razdoblju i pilana Steidl.

No svi podaci upućuju na zaključak da je područje današnje Koprivničko-križevačke županije bilo 1890. još uvijek ruralno i da je više obrtnika živjelo na selima nego u kotarskim sjedištima. To je obrtništvo gotovo potpuno zadovoljavalo potrebe stanovništva na selu, pa su najbrojniji oni obrtnici koji su bili potrebni seljaku, a to su kovači, kolari, stolari i obučari. Dok se u gradovima moglo naći obrtnika više vrsta, selo je bilo siromašno u izboru te su najbrojniji bili krčmari, jer su to bila mjesta informiranja, dogovaranja i političkih prepucavanja – upravo je kraj 19. stoljeća, uslijed prometnog otvaranja, bio razdoblje žestokih političkih borbi između pravaša i mađarona, a onda je politički život oživio i djelovanjem braće Radić, njihovim ukazivanjem na činjenicu da je seljaštvo najbrojniji društveni sloj u Hrvatskoj koji ima pravo biti gospodar u svojoj državi.[24]

Struktura obrtništva pokazuje da nekih obrtnika koje bismo u većem broju očekivali s obzirom na strukturu gospodarstva nije bilo. U kraju gdje su stočarstvo i svinjarstvo bili dominantna grana nema tako nijedne kožare, iako su bili brojni i postolari, i opančari, i remenari, i sedlari. Svinjokolje se obavljaju po privatnim kućama, pa je takvo nekontrolirano klanje često bilo uzrok pošasti koje su često dovodile do zabrane izvoza mesa, što je činilo poljoprivrednicima veliku štetu. Sve što se moglo obavljalo se u domaćinstvima. U cijelom su kraju, usprkos čestim požarima, poslovala samo četiri dimnjačara, i to u Koprivnici i Križevcima, dok ih izvan tih gradova uopće nije bilo. Usprkos nekad poznatoj Magdalenićevoj manufakturi, pećara ima malo, pa pretpostavljamo da su se već koristile željezne peći, odnosno da se kuhalo na kuhinjskom štednjaku koji su seljaci sami gradili, a koji je i zagrijavao čitavu prostoriju; za pečenje kruha jednom tjedno palila se krušna peć za nekoliko domaćinstava. Samo jedan staklar, koji je nabavljao ravno staklo u daruvarskoj tvornici, nikako nije zadovoljavao potrebe stanovništva, pa su i tada prozori bili mali i rijetki. Dio tih usluga rješavao se preko putujućih staklara, kotlokrpa i prodavača sitne ukrasne robe koju su donosili pokućarci iz Kranjske i Češke, čije je poslovanje bilo regulirano posebnim pravilima.

Žene su u obrtu bile zapostavljene. Muški krojači šivali su kaputе i odijela za građane dobrog imovnog stanja od uvezenih tkanina, a žensku odjeću – često tipičnu za određeni kraj – izrađivale su žene od lana i platna prateći čitav proces od polja do konačne suknje ili bluze, koje su ukrašavale i narodnim vezom. Zanimljivo je da je bilo mnogo tkalaca koji su izrađivali predmete od lana i platna. U Virju Ivančica Turković, supruga pok. slikara Turkovića, i ranas radi na tkalač-

[24] Hrvoje PETRIĆ, Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Prilozi povijesti seljačkog pokreta u Podravini (Od početaka do 1945. godine),* Meridijani, Koprivnica 1915.

kom stanu torbe i ručnike, iako ima problema s nabavom konca.[25] Međutim sve življi promet željeznicom doveo je i u Podravinu neke krojačice i izrađivačice šešira koje su svoj zanat izučile u modnim centrima Europe, a domaće vješte žene to su onda brzo kopirale. Dolazak novog stoljeća osjeća se u mnogim područjima života, pogotovo kada su pokrenuti prvi lokalni listovi.

Medičari i voštari, tradicionalno vrlo traženi na sajmovima i prošteništima, još uvijek zamjenjuju slastičare. U čitavoj Podravini nema nijedne kavane, ali ni nijednog pravog hotela. Plemstvo koje je, radi ugošćivanja državnih i vojnih predstavnika, otvorilo ugostiteljske objekte pod nazivima *K caru austrijskome* i sl. bilo je već osiromašeno zbog krize 1873. te, ne snalazeći se u novim vremenima, rado ulazi u javne službe. Židovi pak nastupaju složno, pomažući jedni druge, te se već 1890. vidi njihova dominacija u trgovini i ugostiteljstvu. Bave se i nakupom poljoprivrednih proizvoda i stoke, a oni uspješni, kada steknu potrebni kapital, prelaze u gradove i tamo grade kuće koje potvrđuju njihov ugled kao trgovaca, bankara, tvorničara. Iznenađuje što u današnjoj Koprivničko-križevačkoj županiji 1890. nije bilo nijedne vinare, tj. trgovine koja bi prodavala vino, a pivar je bio samo jedan, i to Katz u Križevcima. Slabe su i prijevozničke djelatnosti. Još nema kamiona ni automobila, ali na čitavom tom području nema ni foringaša, pa moramo prepostaviti da su robu prevozili seljaci koji su imali konje i koji se nisu posebno registrirali kao nositelji uslužne djelatnosti. Fijakerist je bio samo jedan, i to u Križevcima. Seljaci s malo zemlje prihvaćali su se i svakog sezonskog posla, pa su se tako izrađivale cigle u poljskim ciglanama, ali se tako obavljala i sječa šuma. Zanimljivo je da se na čitavom području nijedan čovjek ne iskazuje kao ribar, iako je nezamislivo da se riba iz Drave ne lovi. Možda su se oni iskazivali kao poljoprivrednici.

Zbog Drave, u kojoj su se ljudi ljeti kupali, nema ni javnog kupališta osim onog u Križevcima. Građani Križevaca kao da su imali neki bolji standard, sudeći po raznolikijem obrtništvu. To bi moglo biti tako zbog onih koji su radili u županijskim službama do 1886., odnosno onih koji su se kao stranci zaposlili u Gospodarskoj školi u Križevcima, pa je tamo, zbog njihovih potreba, bilo više vrsta obrtnika nego u Koprivnici – što je u skladu s činjenicom da su Križevci do 1886. bili županijsko središte, pa su neki činovnici, a i plemstvo, nakon umirovljenja nastavili živjeti u tom gradu.

[25] Televizijska emisija *Pozitivno* 24. rujna 2020.

Tablica 10. Obrtnici po strukama 1890. na području današnje Koprivničko-križevačke županije *

Broj	*Vrsta*	*Kotar Koprivnica*			*Kotar Križevci*			*Kotar Đurđevac*			*Ukupno*		
		Grad	*Izvan grada*	*Suma*	*Grad*	*Izvan grada*	*Suma*	*Trgovište*	*Izvan trgovišta*	*Ukupno*	*Središte kotara*	*Izvan*	*Ukupno*
1	**A**rhitekti	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
2	Asfalteri	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
3	**B**ačvari	5	*4*	*9*	*10*	*2*	*12*	*4*	*21*	*25*	*19*	*27*	*46*
4	Biljari –stolari	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
5	Bojadisari tkanina	1	-	*1*	-	-	-	*1*	*1*	*2*	*2*	*1*	*3*
6	Bravari	8	-	*8*	*6*	*2*	*8*	*4*	*8*	*12*	*18*	*10*	*28*
7	Brijači	6	*1*	*7*	*5*	-	*5*	*1*	-	*1*	*12*	*1*	*13*
8	Brodari	-	-	-	-	-	-		-	-	-	-	-
9	Brodograditelji	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
10	Brodovlasnici	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11	Brusari	1	-	*1*	-	-	-	-	-	-	*1*	-	*1*
12	**C**iglari	1	*2*	*3*	-.	*4*	*4*	-	*1*	*1*	*1*	*7*	*8*
13	Cimerari	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	.
14	Criepari	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15	Crievari	-	-,	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16	Čarapari	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-.	-
17	Čavlari	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
18	Češljari	1	-	*1*	-	-	-	-	-	-	-	-	-
19	Četkari	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20	Čizmari	36	*4*	*40*	*15*	*1*	*16*	-	*1*	*1*	*51*	*6*	*57*

21	Čohaši	1	-	*1*	*1*	-	*1*	-	-	*1*	*1*	*2*
22	Dimnjačari	*2*	-	*2*	*2*	-	*2*	*1*	-	*1*	-	*5*
23	Drvene robe tvornica (pilana)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24	Duhanska-tvornica	.-	-	-.-	-	-.	-.	-.	-.	-.	-	-
25	**F**ijakeri	-	-	-	*1*	-	*1*	-	-	-	-	*1*
26	*Foringaši*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27	*Fotografi*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
28	**G**ostioničari	*5*	*3*	*8*	*1*	*3*	*4*	*2*	*3*	*5*	*9*	*17*
29	Graditelji	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30	Gumbari	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
31	Gunjeva tvornica	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32	**I**zrada metala	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
33	Izvjestione za službinčad	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
34	**K**amenolomi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
35	Kamenotiskari	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
36	Karikari i lančari	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
37	Kartonari	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
38	Kavanari	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
39	*Kavotočenje*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
40	*Kefari*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

41	*Kipari*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
42	*Kišobranari*	-	-	-	*1*	-	*1*	-	-	-	*1*	-	*1*	
	Kišobrana tvornice	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
43	Kitničari	-	-	-	*1*	-	*1*	-	-	-	*1*	-	*1*	
	Klesari	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
44	Klobučari kapari	*7*	-	*7*	*7*	*1*	*8*	-	-	-	*14*	*1*	*15*	
45	Knjigotiskare	*1*	-	*1*	-	-	-	-	-	-	*1*	-	*1*	
46	Knjigovеže	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	.	.	
47	Kobasičari	*1*	-	*1*	*2*	*1*	*3*	-	-	-	*3*	*1*	*4*	
48	Kolari	*5*	*17*	*22*	*15*	*15*	*30*	*14*	*21*	*35*	*34*	*33*	*87*	
49	Košaraši i sitari	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
50	Kotlari	*1*	-	*1*	*1*	-	*1*	-	-	-	*2*	-	*2*	
51	Kovači	*13*	*57*	*70*	*7*	*42*	*49*	*17*	*50*	*67*	*37*	*149*	*186*	
52	Kožari	*3*	-	*3*	*1*	-	*1*	-	-	-	*4*	-	*4*	
53	Kožare – tvornice	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
54	Krčmari	*44*	*60*	*104*	*48*	*163*	*211*	*6*	*49*	*55*	*98*	*272*	*378*	
55	Krojači	*28*	*4*	*32*	*20*	*5*	*25*	*16*	*11*	*27*	*64*	*20*	*84*	
56	Krznari	*6*	-	*6*	*2*	-	*2*	-	-	-	*8*	-	*8*	
57	Kupališta	-	-	-	*1*	-	*1*	-	-	-	*1*	-	-	
58	**L**ončari	*9*	*5*	*14*	-	-	-	*3*	*14*	*17*	*12*	*19*	*31*	
59	*Licitari*	*3*	-	*3*	-	-	-	-	-	-	*3*	-	*3*	
60	*Ličilci*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	

61	Likera tvornice	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
62	Limari	1	-	*1*	*4*	*10*	*14*	-	*2*	*2*	*5*	*12*	*17*
63	Ljekarnici	2	-	*2*	*1*	-	*1*	*1*	*1*	*2*	*4*	*1*	*5*
64	Ljevaona cementa	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
65	Ljevači	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
66	Lončari i pećari	9	*5*	*14*	*17*	*10*	*27*	.-	-	-	*26*	*15*	*41*
67	Mastilci tkanina - bojadisari	1	-	*1*	-	-	-	-	-	--	*1*	-	*1*
68	Mašinisti	.-	-	-.-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
69	Medičari i voštari	3-	-	*3*	*3*	-	*3*	*2*	*11*	*13*	*8*	*11*	*19*
70	Mehaničari	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
71	Mesari	*19*	*13*	*32*	*16*	*32*	*48*	*4*	*4*	*8*	*39*	*49*	*88*
72	Metala tvornice	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
73	Mlinari	*8*	*102*	*110*	*4*	*55*	*59*	*13*	*75*	*88*	*25*	*232*	*257*
	Mlinari parni	*2*	*1*	*3*	*3*	*1*	*4*	-	-	-	*5*	*2*	*7*
75	**N**ožari	*1*	-	*1*	*1*	-	*1*	-	-	-	*2*	-	*2*
76	**O**ctari	-	-	-	-	-	-	-	*1*	*1*	-	*1*	*1*
77	Omnibusari	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
78	Opančari	14	*6*	*20*	*15*	*13*	*28*	*2*	*14*	*16*	*31*	*33*	*64*

79	Opeka tvornice – ciglane	1	-	*1*	-	-	-	*1*	-	*1*	*2*	-	*2*
80	Optičari	-	-	-	-	-	-	*2*	*1*	*3*	*2*	*1*	*3*
81	Orguljari	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
82	Oružari	-	-	-	-.	.-	-	-	-	-	-	-	-
83	**P**arketari	-	-	-	--	-	-,	-	-	--	--	-	-
84	*Parne pilane*	-	-	-	-	.	-	-	-	-	-	-	-
85	*Parobrodari*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
86	*Parni kotlovi*	-	-	-	-	*3*	*3*	-	*1*	*1*	-	*4*	*4*
87	*Pećari*	-	-	-	-.-	-	-.-	-	-	--			
88	*Peći tvornice*	-	-	-	.-	*1*	*1*	-	-	-	-	*1*	*1*
89	Pekari	5	*7*	*12*	*3*	*2*	*5*	*3*	*5*	*8*	*11*	*14*	*25*
90	Pilane	-	-	-	-	-	-.	-	-	-	-	-	-
91	Pivovare	-	-	-	*.1*	-	*1*	-	-	-	*1*	-	*1*
92	Pjenica tvornice	-	-	-	-	-	-	-	-	-	--	-	-
93	Pletači stolaca	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	--
92	Plinari	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
93	Poduzetnici	1	-	*1*	*1*	*5*	*6*	*1*	-	*1*	*3*	*5*	*8*
94	Pogrebni zavodi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
95	Pojasari	-	-	-	-	-	-	-	-	--	-	-	-
96	Poplunari	-	-	-	-	--	-	-	-	-	-	-	-
97	Postolari	33	*28*	*61*	*20*	*20*	*40*	*20*	*28*	*48*	*73*	*76*	*149*

98	Pozlatari	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	--	-	-
99	Priređivači štapova	-	-	-	-	-	-	-	-	-	--	-	--	
100	Puškari	-	-	-	-	-	-	-	-	-	--	-	-	-
101	**R**akijaši	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
102	Rakija tvornice	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
103	Remenari sedlari	*3*	-	*3*	-	*1*	*1*	*3*	*1*	*4*	*6*	*2*	*8*	
104	Rezbari	-	-	-	-	-.	-	-	-	-	-	-	-	-
105	Ribari	-	-	-	-.	-.	-.	-	-	-	-	-	-	-
106	Rukavičari	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
107	**S**alama tvornice	-	-	-	-	-.	-	-	-	-	-	-	-	-
108	Sapunari	*1*	-	*1*	.-	-.	-.	-	-	-	*1*	-	*1*	
109	Sapuna tvornice	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
110	Sedlari i remenari	*3*	-	*3*	*9*	*1*	*10*	*3*	-	*3*	*15*	*1*	*16*	
111	Sirari	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	--	--	
112	Sitari	-	-	-	-	-	-	-	-	-	--	-	-	
113	Slaninarfi	-	-	-	--	-	-	-	-	-	-	-	-	
	Slastičari	-	-	-	- -	-	-	-	*1.*	*1*	-	*1*	*1*	
115	Soboslikari	*2*	-	*2*	*.1*	-	*1*	-	-	-	*3*	-	*3*	
116	Službenički zavodi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		

117	Sodari	*1*	-	*1*	-	-	-	-	-	--	*1*	-	*1*
118	Staklane	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
119	Staklari				-	-	-	*1*	-	*1*	*1*	-	*1*
120	Stolari	*18*	*12*	*30*	*9*	*12*	*21*	*11*	*24*	*35*	*38*	*48*	*86*
121	Suncobranari	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
122	Svratišta	*1*	-	*1*	-	-	-	-	-	-	-	-	-
123	**Š**tapova tvonica	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
124	Šumska poduzeća	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
125	**T**apetari	-	-	-	-	-	-	-	-	-	--	-	-
1 26	Tkalci	*18*	*2*	*20*	*6*	-	*6*	*2*	*1*	*3*	*26*	*3*	*29*
127	Tesari	*2*	*2*	*4*	*3*	*4*	*7*	*2*	*1*	*3*	*7*	*7*	*14*
127	Tokari	-	*1*	*1*	*3*	*4*	*7*	*2*	*1*	*3*	*5*	*6*	*11*
128	Turpijari	-	-	-	-	-	-	-	-	-	--	-	---
129	**U**ljari	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
130	Urari	*2*	-	*2*	*2*	-	*2*	-	-	-	*4*	-	*4*
131	Uvoditelj telefona i brzojava	-	-	-	-	-	-	-	-	-	--	-	--
132	Užari	*5*	-	*5*	*4*	-	*4*	*1*	*3*	*4*	*10*	*3*	*13*
133	**V**apnari	-	-	-	*.1*	-.	*1.*	-	-	-	*1*	-	*1*
134	Vinotočari	-	-	-	-	-.	-.	-	-	-	-	-	-
135	Vlasuljari	-	-	-	-.	-.	-.	-	-	-	-	-	-
136	Vošćari	-	-	-	-.	-.	-.	-	-	-	-	-	-

137	Voščane robe tvornica	-	-	-	-	-	-.	-	-	-	-	-	-
138	Vrtlari	.	.	.	..	..	...	.	.	.	.	.	.
184	**Z**akupnici	-	-	-	--.	*1.*	*1.*	-	-	--		*1*	*1*
185	Zdenčari		-	-	-.	*.2*	*2.*	-	-	-	-	*2*	*2*
186	Zidari	*6*	*2*	*8*	*7*	*1*	*8*	*2*	*5*	*7*	*15*	*8*	*23*
187	Zlatari	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
188	Zvonoljevači	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	.
189	**Že**ste i pjenice tvornica	-	-	-	-.	-.	-.	-	-	-	-	-	-

* G. JUSTUS, L. STROHMAYER*, Adresar obrtnog i poslovnog svieta u Hrvatskoj g. 1890,* Zagreb, 1891., 49-210.

Tablica 10 ne omogućava nam stvaranje cjelovitih zaključaka o životu obrtnika niti nam daje pravu sliku o broju tvornica. Osim broja, *Adresar* ne donosi nikakve podatke o kvalifikacijama obrtnika ni o njihovu društvenom statusu. Ipak, broj obrtnika po prezimenima govori o velikoj šarolikosti obrtnika, a činjenica da su mnogi na promatranom području pokušali poslovati ukazuje da su tamo postojale velike mogućnosti za zaradu. Stoga bi ova istraživanja trebalo nadopuniti biografijama pojedinih obrtnika, tamo gdje je arhivska građa očuvana.

Na našem području nisu zastupljene sve obrtničke struke. Od 189 navedenih registriranih obrtničkih struka u *Adresaru*, na području današnje Koprivničko-križevačke županije nije registrirana ni polovica. Ipak, bilo ih je dovoljno u onim strukama koje su bile najpotrebnije stanovništvu. A ženski je rad, dakako, nevidljiv iz *Adresara,* iako je bio gotovo svugdje prisutan u obrtničkim radnjama.

Etnički obrtnici bili su pripadnici raznih naroda, ali su bili vrlo nejednako raspoređeni na čitavom promatranom području. Njihov se broj povećavao već za Bachova apsolutizma, odnosno potkraj Jelačićeva banovanja, a uvećavao se i za vrijeme trajanja Hrvatsko-ugarske nagodbe. Godine 1840. bilo je u Hrvatskoj i Slavoniji 3.250 Mađara ili 0,32%, a Nijemaca 30.200 ili 3%; godine 1890. u Hrvatskoj i Slavoniji već su živjela 68.794 Mađara ili 3,15% stanovništva, a Nijemaca je bilo 117.490, odnosno 5,37% stanovnika; takav se rast svakako morao odraziti i u društvu.[26] Mađari su poslije 1868. ulazili u Hrvatsku uglavnom radi poslova izgradnje željeznica, čime su poticali i doseljavanje Slovaka i Moravaca kao radnika ili službenika na željeznici. S obzirom na to da su financijski poslovi pripadali mađarskoj vladi, Mađari su za ubiranje poreza koristili svoje ljude ili Kranjce. Nijemce pak nalazimo svugdje, iako su se pod utjecajem narodnjaštva oni sve više kroatizirali mijenjajući svoja prezimena i imena; samo su Židovi, koje nalazimo većinom kao krčmare i trgovce, njegovali svoju posebnu kulturu i vjeru.

U svakom slučaju, porijeklo obrtnika i trgovaca još je uvijek intrigantan problem koji zahtijeva interdisciplinarna istraživanja. Razvojačenjem Vojne krajine privučeni su i mnogi Srbi iz nerazvijenih područja prema sjeveru Hrvatske, a ban Khuen-Héderváry pronašao je u mnogima provoditelje svoje politike. Prema *Leksikonu prezimena* akademika Petra Šimunovića, prevladavali su obrtnici koji su potjecali od autohtonog stanovništva, ali su izučavanjem obrta u Austriji ili Mađarskoj obrtnici koji su otvarali obrte u našoj zemlji prenosili obrtničke vještine i jezik iz tih krajeva. To se osobito uočava kod naziva alata, ali i u zastupljenosti obrtnika u općinskim i gradskim samoupravama. Te samouprave u Koprivnici i Križevcima postoje do 1895., kada su gradovi, na temelju Zakona o ustroju gradskih općina od 21. lipnja 1895., potpali pod županije i izgubili

[26] Milan MARJANOVIĆ, *Savremena Hrvatska,* Beograd, 1913., str. 179.

veći dio svoje samouprave te su sve odluke morale odobravati županijske vlasti. Domaća su prezimena s dočetkom na -ić i izvedenice prema zanimanjima najbrojnija, što ukazuje na to da domaći obrt potječe iz cehovskog, a možda i izvancehovskog kruga, te da su spretniji krajišnici, odnosno seljaci radili i neke obrtničke poslove potrebne okolnom stanovništvu. Patentom Josipa II. iz 1890. Židovi su dobili nova prezimena, a kmetovi slobodu kretanja radi izučavanja obrta, te od tog vremena možemo preko matičnih knjiga rođenih, umrlih i vjenčanih pratiti kretanje ljudi, pa i obrtnika. Uočavamo usku vezanost prezimena s obrtničkim poslom. Mnogi Kolari doista su se bavili izradom kola, a Kovači su obrađivali alatke od željeza. Zanimljivo je da se nitko ne preziva Bravar. Brojni obrtnici nose prezime Horvat, što ukazuje na njihovu nacionalnu pripadnost, ali i činjenicu da su dio života proboravili izvan Hrvatske, gdje su vjerojatno radili kao nadničari ili pak kalfe učeći se obrtu.

U svakom slučaju 1.485 obrtnika na području današnje Koprivničko-križevačke županije bilo je dovoljno da zadovolji najnužnije i svakodnevne potrebe za obrtnim uslugama. Dosta obrtnih radnji drži pravoslavno stanovništvo, koje u tom vremenu ima dobar suživot s domaćim katoličkim stanovništvom. Stranci su ipak vrlo brojni: Štajerci, Slovenci koje zovu Kranjci, Mađari, Česi, Moravci, Poljaci, Talijani i Židovi, a kovač Stjepan Redjep i krojačica Bara Redjep u Đurđevcu upućuju na neku staru imigraciju s područja Kosova ili Albanije. Treba uočiti velik broj slovenskih obrtnika. Oni su naime gotovo jednakopravni s domaćima, čemu pridonosi kajkavski dijalekt, ali i vrijeme kada su pravaši Slovence nazivali „planinskim Hrvatima". Slovenci, tj. Ivan Hribar i Bleiweis, posjetili su ljeti 1891. *Gospodarsku izložbu* u Zagrebu pregovarajući o što užem povezivanju Slovenaca i Hrvata.[27]

Tablica 11 rađena je na osnovi svih tablica u ovom radu te omogućava donošenje nekih zaključaka.

Tablica 11. Usporedba broja obrtnika u tri nekadašnja kotara današnje Koprivničko-križevačke županije 1890. godine*

Kotar Koprivnica		**Kotar Križevci**		**Kotar Đurđevac**		**Ukupno**
Grad	**Izvan**	**Grad**	**Izvan**	**Trgovište**	**Izvan**	
324	332	283	400	143	303	1.485
Ukupno 656		683		446		1.485

* Izračunato na temelju uvida u tablice u ovom radu.

[27] Marko ZAJC, *Gdje slovensko prestaje, a hrvatsko počinje - Slovensko-hrvatska granica u XIX. i početkOM XX. stoljeća*, Srednja Europa, Zagreb, 2008.

Podaci iz tablice 11 potvrđuju da je na području današnje Koprivničko-križevačke županije djelovalo 1.485 obrtnika i obrtnica. Iznenađuje činjenica da je izvan gradova trgovišta djelovalo više obrtnika i obrtnica nego u središtima kotara, a to se osobito dobro može registrirati na primjeru Đurđevca. To potvrđuje ruralni karakter čitavog područja, gdje se mnogo toga rješavalo preko kućne radinosti, pa se za plaćenim uslugama posezalo samo onda kada su bila potrebna specijalna znanja. Ipak, nemamo podataka za starije vrijeme jer popisi prije 1857. godine nisu obrtnike i trgovce uzimali kao posebnu kategoriju, a i struktura društva bila je posve drugačija. Zanimljivo je da je Kotar Križevci imao 683 obrtnička subjekta te je bio nešto bogatiji obrtnicima nego Kotar Koprivnica sa 656 obrtnika, dok je Kotar Đurđevac s 446 subjekata znatno zaostajao za prva dva kotara. Bila je to posljedica ne samo zaostajanja u gospodarskom razvoju i osobito trgovini već i prometne izoliranosti, a možda i politike vlasti. Cesta Koprivnica – Đurđevac bila je dio godine neupotrebljiva za promet zbog poplava i slabog održavanja.

13. Zaključak

Na temelju podataka iz ovog rada postavlja se pitanje zašto je toliki broj obrtnika – od kojih su mnogi bili pripadnici drugih naroda – poželio živjeti na području današnje Koprivničko-križevačke županije. Razloga je više, a jedan od njih svakako se krije u činjenici što se to područje nalazilo na najkraćoj ruti od srednje Europe do mora i da je izgradnja željezničke pruge omogućila brzo i lagano kretanje na toj liniji. Drugi razlog svakako leži u još uvijek neiskorištenim prirodnim resursima. Iako su šume već bile poprilično devastirane u blizini prometnica, a osobito Drave, ipak je taj kraj još uvijek mogao davati velike količine građevnog drva za izvoz, a lignitski ugljen služio je kao gorivo lokomotivama na paru. Područje je bilo samodostatno u prehrani, pa se nešto od poljoprivrednih i stočarskih proizvoda moglo i izvoziti.

Obrtnici su u to doba bili stupovi društva – bili su važni za životni standard te su bili i važan faktor u javnom životu jer su bili pismeni, a većina ih je dobro poznavala struku zbog višegodišnjeg rada kod više majstora izvan rodnog mjesta. Oni su bili nosioci novog doba, ali i vjesnici vremena kada su se obrtnici, trgovci i industrijalci smatrali poslodavcima; na drugoj strani bili su radnici, koji su se počeli organizirati u socijaldemokratsku partiju, odnosno sindikate, i koji su se štrajkovima i tarifnim pokretima borili za kraći radni dan i bolje uvjete rada.[28] Obrtnici koji su imigrirali iz drugih dijelova Austro-Ugarske Monarhije

[28] Josip CAZI, Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj, Zagreb, 1953.; Mira KOLAR, Obrtnici su najdugotrajniji čuvari tradicije i pokretači napretka, *Katalog izložbe „Obrt i obrazovanje" u Hrvatskom državnom arhivu 15. XII. 2006. - 31. I. 2007.*

lako su se udomaćili jer je Vojna krajina na vodeća mjesta postavljala one koji su govorili njemački i koji su promicali germanizaciju. Višestoljetne pak veze Hrvata u Podravini i Međimurju s Mađarima znatno su utjecale na opću kulturu. Ipak, postoje razlike između triju kotara koji se obrađuju u ovom radu. Bilo bi očekivano da je najviše obrtnika zabilježeno u Križevačkom kotaru i Križevcima, koji su bili i građanski i vojnički, ali i plemenitaški grad bogate tradicije, a do 1886. i županijsko središte. Najmanje je obrtnika i po broju i po strukama imao izolirani Đurđevački kotar, jer je trgovište Đurđevac tek krenulo u svoju preobrazbu iz krajiškog središta jedne pukovnije u središte kotara, gdje se trebalo izboriti s Virjem i Novigradom za prvo mjesto. Koprivnica nije nikada u prošlosti bila županijsko središte, ali je kao slobodni kraljevski grad očuvala kroz stoljeća znatan dio svoje slobode u borbi s krajiškom birokracijom, a onda joj je dolazak željeznice dao važnu trgovačku i izvoznu ulogu za područje od Đurđevca do Ludbrega, pa i šire.

Dakako da je bilo i velikih prepreka brzom razvoju, ali su se one polagano rješavale nakon ukinuća Vojne krajine. To se područje počelo ubrzano razvijati za vrijeme polustoljetne Hrvatsko-ugarske nagodbe. Prva, a već i druga industrijska revolucija unosili su u to područje nova tehnička dostignuća. Počeli su se osnivati parni mlinovi nakon što su kupci drva iz Međimurja već posjekli najbolje drveće, pa gotovo da nema mašinista za parne strojeve, a nema još ni telefona ni električne struje. I pošte su rijetke, osobito u mjestima kroz koja ne prolazi željeznička pruga. Mnogo toga novog ipak nastaje, a staroga nestaje, jer uvoz industrijske robe iz Mađarske i Austrije malo-pomalo potiskuje proizvode iz kućne radinosti. Neke stvari obavljaju se isključivo u privatnim kućama, pa su i mesari malobrojni, a svinjokolje obavljaju spretniji seljaci; dvostrukost zanimanja vrlo je česta i svaki spretniji seljak, osim što je obrađivao svoju zemlju, radio je još i u šumi, u rudniku, u ciglani ili na prijevozu roba ako je imao konje.

Iz tablica možemo zaključiti koji su obrtnici bili najbrojniji. Svakako na prvo mjesto izbijaju krčmari, koji drže krčme, koje su ne samo mjesto gdje se mogla ispiti čaša vina ili piva već i mjesto dogovaranja i pregovaranja o trgovačkim poslovima, ali i vrlo živih rasprava o politici i sve intenzivnijem uključivanju ljudi određenog poreznog cenzusa u izborne borbe. Na to osobito djeluju škole, opetovnice, a poslije 1886. šegrti su obvezni na polaženje šegrtske škole kako bi dalje njegovali učenje i uspostavili međusobne kontakte, koji su se često održavali čitav život.

Osim krčmara, najbrojniji su oni obrtnici koji izrađuju i popravljaju poljoprivredne alate, tj. kolari, kovači i stolari. Poslije njih po brojnosti slijede mlinari i postolari, a krojači rade gotovo isključivo za muškarce. Žene svoje haljine izra-

đuju gotovo isključivo same, a – izuzev u dva slučaja – nema ni modistica koje izrađuju šešire, premda su novine ipak reklamirale modu Beča ili Pariza; javljaju se i prvi pokušaji imitiranja te mode kod domaćih žena.

Modernizacija ipak pomalo dolazi i u ova tri kotara te se život mijenja suočen s političkim i gospodarskim krizama, rodnim i nerodnim godinama, oštrim zimama i velikim sušama, s bolestima i gladi te sve žešćom kritikom promađarske politike. Ona se u tim krajevima jako osjećala jer su Mađari sami ubirali poreze i poticali naseljavanje Židova i drugih stranaca, što je, na drugoj strani, opet dovodilo do odlaska naših ljudi u razvijenije dijelove Monarhije ili svijeta. Neki su se od njih vratili i obogatili naš život, dok su drugi bespovratno nestali u dalekom svijetu.

Cehova više nema, a i udruživanje obrtnika tek je na početku, jer se djelovanje zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore osjeća samo preko Obrtnog zbora; tamo se polažu majstorski ispiti i evidentiraju obrtne radionice, ali su ti izvori rijetko sačuvani, čemu je razlog i tiho nestajanje obrtnika koji nisu uspjeli u svojem poslu.

Možemo zaključiti da je broj obrtnika na području današnje Koprivničko-križevačke županije bio relativno velik te da je stanovništvo na selu moglo zadovoljiti gotovo sve svoje potrebe od domaćih obrtnika, kupujući izvanredno na sajmovima i u gradu u trgovinama ono što nije moglo samo izraditi ili kupiti u svojim seoskim trgovinama. Otvorile su se velike mogućnosti obrtnicima i trgovcima – to je razdoblje za njih bilo gotovo zlatno doba. Brojčani podaci u ovom radu daju odgovore na mnoga pitanja o tome tko se bavio kojim obrtničkim zanimanjem. Mnoga prezimena nalazimo i danas u Podravini, što ukazuje na izvjesnu vjernost obiteljskoj tradiciji i ljubavi za rodni kraj. Za stvaranje većih zaključaka trebalo bi istražiti posebice svaku struku i svakog obrtnika, dakle trebalo bi otvoriti projekt u kojem bi radilo više stručnih ljudi te izraditi komparativne podatke za čitavo područje djelovanja Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu. To bi bilo važno i zbog toga što je arhivska dokumentacija kotara Đurđevca i Virja uništena krajem 1943. godine, u vrijeme „partizanske republike“, pa osim sjećanja ljudi nemamo drugih vjerodostojnih podataka, a podaci iz vremena Vojne krajine do 1857. još su nedovoljno iskorišteni u znanstvenim istraživanjima.

Kod zaključaka moramo uzeti u obzir i različitost teritorija ondašnje županije od teritorija koji zauzima današnja županija, to jest da su Đelekovec i Legrad bili 1890. u Varaždinskoj županiji, a da Vrbovec i Gradec danas pripadaju Zagrebačkoj županiji.

Obrtnici rijetko postaju industrijalci. Akumulacija investicijskog kapitala kod njih je suviše mala, ali bi trebalo proučiti zašto su Židovi u tome bili uspješniji te zašto su preuzeli vodstvo u otvaranju tvornica u Hrvatskoj. Plemstvo po

tom pitanju u sva tri kotara – osim u Križevcima, gdje djeluje Josip pl. Kiepach – nema gotovo nikakvu ulogu. Završen je već i proces raspadanja kućnih zadruga, pa ni one nemaju nikakvu ulogu u obrtu, osim onih koje su se reformirale u proizvodne i prodajne. I crkvene organizacije rijetko drže neku krčmu ili mlin.

Unatoč kaotičnom stanju u obrtništvu, ono je bilo spremno za modernizaciju i industrijalizaciju. Mnogi obrtnici, odnosno članovi njihovih obitelji – sudeći po prezimenima – postali su u doba modernizma ugledni građani, koji su imali vodeću ulogu u svojim mjestima, ali je bilo i mnogo onih koji su napustili to područje ne ostavivši iza sebe nikakav trag. Neki su obrtnici propali te su prešli u kvalificirane radnike u tvornicama koje su se otvarale u prvoj polovici 20. stoljeća ili su pak otišli u veća mjesta s razvijenom industrijom kao što su Zagreb, Sisak, Varaždin i Karlovac, a neki i u inozemstvo. Ipak, mnogi su se zadržali na tom području, što možemo utvrditi po njihovim prezimenima. Ipak, nedostaju nam njihove obiteljske biografije kojima bi se utvrdio kontinuitet njihova života i rada na tom području.

Prema *Adresaru* koji objavljuje i imena i adrese trgovaca, kojih je 1890. na cijelom području današnje Koprivničko-križevačke županije bilo 314, odnosno u Koprivničkom kotaru 71 u gradu i 58 izvan, u Križevačkom kotaru 53 u gradu i 63 izvan te u Đurđevačkom kotaru u trgovištu 22, a 47 izvan, vidimo da su obrtnici bili gotovo tri i pol puta brojniji od trgovaca, odnosno da su upravo oni bili glavna noseća snaga izvanpoljoprivredne aktivnosti. Obrtnika je bilo u svakom, pa i najmanjem selu, pa su tu pustili svoje korijene; potomci nekih žive u tim selima i danas, dok su trgovci gravitirali prema gradu nastojeći da njihova djeca promijene društveni status. I danas proizvodi obrtnika nastali u vremenu sastavljanja *Adresara* čine glavni sadržaj brojnih gradskih muzeja i privatnih zbirki, pa nam je poznavanje imena tvoraca tih predmeta svakako vrijedno spomena. Koprivnička Podravina postala je poslije odlaska bana Khuen-Héderváryja najrazvijenije gospodarsko područje između Drave i Save.

Objavljivanjem dijela *Adresara obrtnog i poslovnog svijeta g. 1891.* želi se ukazati na činjenicu da je Hrvatska, usprkos intenzivnoj mađarizaciji, stajala na pragu novog stoljeća spremna za promjene koje je nosilo vrijeme primjenom tekovina druge industrijske revolucije. A na temelju ovog rada možemo prepoznati najupornije aktere tog procesa.

Summary

List of Artisans in the Territory of the Present Koprivnica-Križevci County in 1890

The Koprivnica, Križevci and Đurđevac Districts were formed in 1886. Today, they represent the main parts of the present Koprivnica-Križevci County. This area first joined the process of demilitarisation of the Military Border in the form of the Križevci and Đurđevac Regiment, by connecting with the Banate of Croatia. This took place in 1873, when the railway connection Nagy Kanisza – Koprivnica – Zagreb – Rijeka became the principal traffic connection between Hungary and Rijeka as its only seaport and gateway to the world. Thanks to this fact, it became a perspective developmental area, extremely attractive to foreign artisans and tradespeople. Not only agriculture, but also handicrafts and trade were included; this influenced the change in the structure of employment and immigration of a large number of foreigners. Unfortunately, in the period between 1857 and 1890, i.e. at the time when the Monarchy had been restructured, no statistical lists had been drafted in the subject area. Therefore, the *Address Book of Business and Trade in Croatia* of 1891 – publication including the names of artisans and tradespeople, which was issued on Ban Khuen Héderváry's order on the occasion of marking the 40th anniversary of the Zagreb Chamber of Trade in 1891 – represents a very important monograph. The *Address Book* indicates that despite the fact that neither urbanisation nor industrialisation had taken root by 1890, the number of artisans was high – in villages even more so than in district centres. The entire area was prepared for the process of modernisation and industrialisation, based on the exploitation of its own raw materials.

Keywords: handicrafts; Koprivnica District; Križevci District; Đurđevac District; 1890.

Hrvoje Petrić

Izvorni znanstveni članak
Rukopis je prihvaćen za tisak:13. lipnja 2018.
DOI: 10.21857/9xn31coqjy

O TRGOVINI HRVATSKIH SLOBODNIH KRALJEVSKIH GRADOVA U 17. STOLJEĆU

Ovaj rad predstavlja pokušaj uvida u trgovinu slobodnih kraljevskih gradova Hrvatsko-Slavonskog Kraljevstva u 17. stoljeću. Na temelju dosadašnjih rezultata historiografije te objavljenih i neobjavljenih izvora autor obrađuje prvenstveno slobodne kraljevske gradove: Zagreb (Gradec), Varaždin i Koprivnicu te u manjoj mjeri Senj i Križevce. Zagreb je od početka 17. stoljeća imao središnju ulogu pri unutarnjoj razmjeni dobara unutar Hrvatsko-Slavonskoga Kraljevstva; u djelovanju trgovaca u Varaždinu u znatnoj je pak mjeri vidljiva briga oko opskrbe vojnih posada Vojne krajine, dok su Koprivnica, Senj i Križevci bili gradovi u kojima su se ispreplitale civilne i vojnokrajiške vlasti.

Ključne riječi: trgovina; slobodni kraljevski gradovi Hrvatsko-Slavonskog Kraljevstva; 17. stoljeće; sajmovi.

UVOD

Od početka ranoga novog vijeka odvijale su se promjene u gospodarskim kretanjima u srednjoistočnoj Europi koje nisu mimoišle ni zemlje pod vlašću Krune Sv. Stjepana. U Ugarskoj se početkom 17. stoljeća dogodio gospodarski pad, nakon toga je od oko 1610. do oko 1620. slijedio privremeni oporavak. U vrijeme Tridesetogodišnjeg rata slijedilo je postupno opadanje gospodarstva. Agrarna je konjunktura stala, a od 1620. dolazi do ogromnog pada cijene žitarica i krupne stoke. Uz međunarodna zbivanja, na gospodarska kretanja utjecale su i unutarnje nestabilnosti. Krupno plemstvo nastojalo je prebaciti teret krize na slobodne kraljevske gradove, seljaštvo i ugarske trgovce. Usprkos krizi, Ugarska je ostala dijelom srednjoeuropskih gospodarskih tokova. Ugarski trgovci morali su prestrukturirati svoje poslovanje, a jedna od osnovnih promjena bila je vezana uz činjenicu da se u vrijeme općeg ratnog stanja sve više ljudi željelo baviti trgovinom, a to je u konačnici poskupljivalo robu. Stoga se nisu promijenili struktura i smjer trgovine već je došlo do promjene načina usmjeravanja i raspodjele dobiti, koja se smanjila. To je djelomično bilo rezultat nadmetanja ra-

znih interesnih skupina.[1] U kontekstu tih zbivanja u ovom se članku pokušava prikazati temeljni uvod u trgovinu hrvatskih slobodnih i kraljevskih gradova, što može poslužiti kao osnova za buduća iscrpnija istraživanja.

Sa željom da se pruži pojašnjenje kako se odvijao trgovački život u hrvatskoslavonskim slobodnim i kraljevskim gradovima u 17. stoljeću, obavijesti o trgovačkom životu strukturirane su i inspirirane modelom Fernanda Braudela, koji je oprezno gradio istraživanja „od jednostavnog ka složenijem"[2], pa se u ovom članku prvo predstavljaju instrumenti razmjene: gradske tržnice s dnevnim i tjednim trgom, trgovine (dućani), godišnji sajmovi, zatim slijede primjeri pojedinih trgovaca, a na kraju je predstavljen pokušaj geografskog definiranja trgovinskog optjecaja.

Razlog zašto su upravo slobodni i kraljevski gradovi uzeti kao istraživačko polazište nazire se u činjenici da se, zahvaljujući posebnosti njihova političkog i društvenog statusa, u njima mogao organizirati drugačiji tip gospodarskih djelatnosti u odnosu na trgovišta uklopljena u sustav vlastelinstava ili na seoska naselja. U članku je predstavljeno pet slobodnih i kraljevskih gradova Hrvatsko-Slavonskog Kraljevstva, od kojih su tri (Senj, Križevci i Koprivnica), zbog nazočnosti vojnokrajiških posada, imali izrazito dvojni, vojno-civilni, karakter. I Varaždin je imao vojni utjecaj, ali u znatno manjoj mjeri. Slobodni i kraljevski grad Zagreb (Gradec) bio je jedino potpuno civilno naselje, bez utjecaja vojnokrajiških vlasti na njega.

Tijekom 17. stoljeća spomenuti gradovi imali su različit prometni položaj.[3] Iako je bio jedini lučki grad, Senj sve više zaobilaze kopneni prometni pravci iz unutrašnjosti koji se sve više usmjeravaju prema Bakru, Kraljevci, Bakarcu i ostalim zrinskim lukama na sjevernom Jadranu, odnosno prema habsburškoj Rijeci. Prometni gubitnik dijelom su bili i Križevci, a u manjoj mjeri i Koprivnica jer se tim gradovima granica Osmanskog Carstva približila na svega desetak kilometara. Varaždin je bio među dobitnicima smanjenja trgovine tzv. Ljubljanskom cestom, kojom je u drugoj polovici 16. stoljeća dominirao promet. Drugi

1 Zsigmond PÁL PACH, *Hungary and the European Economy in Early Modern Times*, Abingdon: Routledge 1994; Pál FODOR, Trade and Traders in Hungary in the age of Ottoman Conquest: an Outline. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 60, No. 1, Budapest 2007, 1-8; Géza PÁLFFY, *Povijest Mađarske. Ugarska na granici dvaju imperija (1526.-1711.)*, Samobor: Meridijani 2010., 205-213.

2 Fernand BRAUDEL, *Igra razmjene*, Zagreb: August Cesarec, 1992., 11.

3 Petar FELETAR, *Hrvatske povijesne ceste. Karolina, Jozefina i Lujzijana*, Zagreb – Samobor: Meridijani 2016., 31-40; Dragutin FELETAR, Petar FELETAR, Hrvoje PETRIĆ, O kopnenom i riječnom prometu s osvrtom na posjede Zrinskih i Frankopana, u: *Zrinski – od bribirskih Šubića do čakovečkih Zrinskih (1102.-1347.-1546.-1671.-1703.), Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Čakovec-Sisak, 26. i 27. X. 2018. godine*, Čakovec: Letis d.o.o. i Zrinska garda Čakovec, 2019., 85-102, i tamo navedena literatura.

dobitak bio je povezan s činjenicom da se taj grad našao na prometnici koja je povezivala zrinske posjede u Međimurju s onima smještenim jugozapadno te njihovima lukama na sjevernom Jadranu. Na tom se pravcu našao i slobodni kraljevski grad Zagreb (Gradec), koji je također u gospodarskom smislu bio sve više orijentiran prema unutarnjoaustrijskim teritorijima na zapadu. To je važno i zbog činjenice što direktna trgovina hrvatske unutrašnjosti sa sjevernojadranskim lukama nije premašivala opseg trgovine koja se vodila prema unutarnjoaustrijskim pokrajinama u kojoj su vodeću ulogu imali građani Zagreba, ali i Varaždina.[4]

Osvrt na dosadašnju historiografiju

Jedan od prvih objavljenih prikaza cjelovite trgovine na prostoru Hrvatsko-slavonskog kraljevstva u 17. stoljeću dan je u knjizi Rudolfa Horvata[5]. Vrlo je malo podataka o trgovini u slobodnim i kraljevskim gradovima 17. stoljeća i u knjizi Josipa Adamčeka[6], baš kao i u *Enciklopediji hrvatske povijesti i kulture*[7]. Zbog toga se valja osvrnuti na radove o trgovini u pojedinim gradovima. Do sada je najviše radova napisano o Zagrebu i Varaždinu, dok je istraživanje trgovine u 17. stoljeću u Koprivnici, Križevcima i Senju jedva dotaknuto. Na ovome mjestu osvrnut ću se na najvažnije radove, a one koji tek periferno spominju trgovinu 17. stoljeća ili neke njezine segmente donosim u bilješkama u ovom radu; napominjem i kako su se na neke aspekte senjske trgovine u 17. stoljeću fragmentarno osvrnuli Mile Magdić[8] i Catherine Wendy Bracewell[9], dok su se trgovinom drvom bavili Bogumil Hrabak[10] i Nataša Štefanec[11]. Na križevačku se trgovinu kratko

4 Josip ADAMČEK, Trgovačke veze sjeverne Hrvatske s Primorjem u XVI i XVII stoljeću, *Dometi*, 10, Rijeka, 1977., 82.

5 Rudolf HORVAT, *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*, Zagreb: AGM, 1994. Problem je u tome što je knjiga otisnuta tek 1994. te priređena na osnovi rukopisa napisanog 1926.-27. Za tisak je knjigu priredila Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ.

6 Josip ADAMČEK, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1980.

7 Igor KARAMAN i suradnici, Trgovinska privreda, u: *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, Zagreb: Školska knjiga, 1980., 689. Natuknice o povijesti gradova Koprivnice, Križevaca i Senja ne donose nikakve podatke o trgovini tih gradova u 17. stoljeću, dok nešto podataka ima za Varaždin i Zagreba, usp. str. 307, 325, 577, 713, 751.

8 Mile MAGDIĆ, Senj u XVII. stoljeću, *Kolo*, 6, 1910., 57-58.

9 Catherine Wendy BRACEWELL, *Senjski uskoci*, Zagreb: Barba, 1997., 108-118.

10 Bogumil HRABAK, Regionalna i međunarodna trgovina Mlečana i Dubrovčana drvetom iz Senja (XIV-XVIII stoljeće), *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 24, Zagreb, 1991., 105.

11 Nataša ŠTEFANEC, Trgovina drvetom na Triplex Confiniumu ili kako izvući novac iz senjskih šuma (1600-1630)?, u: *Triplex Confinium (1500.-1800.): ekohistorija: zbornik radova s 3. međunarodnog znanstve-*

osvrnuo Neven Budak[12], a na koprivničku Dragutin Feletar.[13] Novije spoznaje o koprivničkoj trgovini u 17. stoljeću predstavio je Hrvoje Petrić.[14] Prvi potpuni osvrt na stariju zagrebačku trgovinu predstavlja rad Ivana Krstitelja Tkalčića, no on se tek malim dijelom oslanja na sam početak 17. stoljeća.[15] Iako pretežito piše o trgovcu Leonardu Mülbacheru iz biskupsko-kaptolskog Zagreba, Josip Matasović dijelom je predstavio i trgovinu slobodnoga kraljevskog grada Zagreba (Gradeca).[16] Idući korak u poznavanju zagrebačke trgovine u 17. stoljeću predstavlja kratki, ali sadržajni rad Igora Karamana.[17] Iako se bavi zagrebačkom trgovinom i 18. i 19. stoljeća, niz izuzetno vrijednih obavijesti o 17. stoljeću donosi Zlatko Herkov[18]. Od ostalih priloga koji obrađuju zagrebačku trgovinu vrijedi istaknuti poglavlje o trgovini u Zagrebu u 17. stoljeću u knjizi Franje Buntaka.[19] O varaždinskim trgovcima u 17. stoljeću najpotpunije je pisala Višnja Burek[20], iako postoje i raniji vrijedni doprinosi koji se odnose na pojedine segmente varaždinske trgovine, a napisali su ih Krešimir Filić[21], Mirko Androić[22], Mira Ilija-

nog skupa, ROKSANDIĆ, Drago; ŠTEFANEC, Nataša; GLUNČIĆ-BUŽANČIĆ, Vinka; MIMICa, Ivan (ur.). Split – Zagreb: Književni krug, Zavod za hrvatsku povijest, 2003., 337-365.

12 Neven BUDAK, Društveni i privredni razvoj Križevaca, u: *Križevci – grad i okolica*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 1993., 43.

13 Dragutin FELETAR, *Podravina*, Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 1988., 106.

14 Hrvoje PETRIĆ, *Koprivnica u 17. stoljeću. Okoliš, demografske, društvene i gospodarske promjene u pograničnom gradu*, Samobor: Meridijani 2005., 174-180. Taj se članak, vezano uz koprivničke trgovce, djelomično oslanja na spoznaje dobivene istraživanjem predstavljenima u knjizi.

15 Ivan TKALČIĆ, O staroj zagrebačkoj trgovini, Rad JAZU, Zagreb 1909., knj. 176, 177-238; knj. 178, 87-114; objedinjeno objavljeno i u: Ivan TKALČIĆ, *O staroj zagrebačkoj trgovini i obrtima*, priredila Agneza SZABO, Zagreb: Dom i svijet, 1999. Na 17. stoljeće odnosi se tekst na str. 110-122.

16 Josip MATASOVIĆ, Knez Lenard kaptolma zagrebačkoga kramar, *Narodna starina*, sv. 28, 99-114; sv. 29, 169-204, Zagreb, 1932.; isto, sv. 32, 187-252, Zagreb, 1933.; isto, sv. 33, 15-32; sv. 34, 125-138, Zagreb, 1934.; isto, sv. 35, Zagreb, 1935., 59-54. Članci su kasnije skupljeni u knjigu: Josip MATASOVIĆ, Knez Lenard, kaptoloma zagrebečkoga kramar, Zagreb: Dora Krupićeva, 2009.

17 Igor KARAMAN, Zagrebački trgovci u 17. i 18. stoljeću, *Historijski zbornik*, godina XXIX - XXX, Zagreb, 1977., 251-262.

18 Zlatko HERKOV, *Povijest zagrebačke trgovine*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1987.

19 Franjo BUNTAK, *Povijest Zagreba*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1996., 414-428. Ta je knjiga napisana prije autorove smrti 1985., a za tisak ju je priredio Mladen ŠVAB, tako da se autor u njoj nije mogao osvrnuti na doprinos Zlatka Herkova.

20 Višnja BUREK, Otkrivanje gradskih tajni. Varaždin u 17. stoljeću, Zagreb – Varaždin: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, 2019., 279-300.

21 Ana KANIŠKI, Doprinos Krešimira Filića istraživanju trgovačke obitelji Praunsperger iz Varaždina, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 23, 2012., 257-268.

22 Mirko ANDROIĆ, Varaždinski trgovac Vinko Perger, *Kaj* 10, Zagreb 1968., 63-64; isti, Stari putovi tekstila u svijetu i u nas, u: *Textil import-export*, Zagreb, 1952. – 1977., Varaždin, 1977., 37-38, i drugi radovi toga autora.

nić[23], Slavko Kapustić[24] i Ana Kaniški.[25] Usprkos mnogim vrijednim prilozima, ne postoji obrada trgovinskoga gospodarstva hrvatsko-slavonskih slobodnih kraljevskih gradova u 17. stoljeću kao cjeline.

Tržnice

Dnevni i tjedni sajmovi zapravo su predstavljali tržnice, a na njima se, uz građane, opskrbljivalo stanovništvo koje je spadalo u gradsku gravitacijsku zonu. Dnevni i dva tjedna sajma (ponedjeljkom i četvrtkom) u slobodnom i kraljevskom gradu Zagrebu (Gradecu) bili su regulirani još Zlatnom bulom 1242. godine. Dnevni sajmovi bili su ograničeni na trgovinu robom za svakodnevnu upotrebu, dok su tjedni sajmovi imali važniju ulogu jer su na njima domaći obrtnici i trgovci prodavali svoju robu. Glavni tržni prostori bili su na središnjem gradečkom trgu oko crkve sv. Marka i na trgu kaptolsko-biskupskog Zagreba ispred utvrde katedrale.[26]

Tjedni sajam u Varaždinu održavao se četvrtkom, što je vidljivo primjerice 1430. godine, a možda se već u srednjem vijeku tjedni sajam održavao i subotom; postojali su i dnevni trgovi. U Varaždinu se dnevni trg održavao na prostoru današnjeg središnjeg trga, a sajam na sajmištu Ciglenici.[27] Koprivnica je privilegij održavanja tjednih sajmova ponedjeljkom imala od 4. studenoga 1356.[28], a kao dokaz zadržavanja tjednog sajma i u 16. stoljeću može nam biti odluka Sabora od 15. ožujka 1562. u kojoj se, između ostalih, spominje i koprivnički tjedni sajam.[29] Sajmovi su se održavali i početkom 17. stoljeća. Tako je naprimjer iz 1635.

23 Mira ILIJANIĆ, Nekoliko podataka o vezama Ptuja i Varaždina u 16. i 17. stoljeću, *Ptujski zbornik*, IV, Ptuj, 1975., 289-293.

24 Slavko KAPUSTIĆ, Nekoliko riječi o organizaciji trgovine s graničarima u Varaždinu 17. stoljeća, *Zbornik radova Fakulteta organizacije i informatike Varaždin*, 2-3, Varaždin, 1979., 395-404; isti, Trgovačke veze Vincenca Pergera, trgovca iz Varaždina, s iglavskim trgovcem Joachimom Kopenkhom, *Zbornik radova Fakulteta organizacije i informatike*, 5, Varaždin 1981., 3-20; isti, O borbi za tržište soli u Varaždinu 17. stoljeća, *Zbornik radova Fakulteta organizacije i informatike u Varaždinu*, 5, Varaždin 1981., 21-26.

25 Ana KANIŠKI, Kapela Sv. Josipa u franjevačkoj crkvi u Varaždinu: ikonografija i naručitelj, Tkalčić, 16, Zagreb, 2012., o varaždinskom trgovcu Danijelu Praunspergeru na str. 344-359.

26 Emilije LASZOWSKI, Prilog za povijest sajmova u Hrvatskoj i Slavoniji, *Vjestnik kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog arhiva*, IV/2, Zagreb, 1902., 79.

27 LASZOWSKI, *Prilog za povijest sajmova* u Hrvatskoj i Slavoniji, 78; Neven BUDAK, *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku*, Zagreb – Koprivnica: Meridijani, 1994., 78-79; HORVAT, Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj, 50; Jasmin MEDVED, Trgovina grada Varaždina u XV. stoljeću, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, 24, Varaždin, 2013., 641-646.

28 Nada KLAIĆ, Koprivnica u srednjem vijeku, Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 1987., str. 71-75.

29 Ferdo ŠIŠIĆ, *Hrvatski saborski spisi* (dalje: HSS) knj. 3, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 1916., 93-94.

sačuvana odredba u kojoj se spominje postojanje sajmova u Koprivnici[30], gdje su se dnevni i tjedni trgovi isprva održavani unutar utvrde, a kasnije na prostoru sjeverno od nje, na kojem se u 17. stoljeću formirao novi trg. [31]

Trgovine – dućani

U slobodnom i kraljevskom gradu Zagrebu na Markovu trgu bile su smještene drvene trgovine koje su davane u najam domaćim trgovcima. Te su se trgovine morale ukloniti nakon 1639. godine. Trgovine su bile smještene i u prizemlju nove kaptolske vijećnice (podignute nakon 1674.).[32]

Jedna od trgovina bila je u vlasništvu Martina Kovačića, a nalazila se kraj crkve sv. Marka (s iznajmljenim skladištem u Dvercima). Kovačić je u toj trgovini prodavao tkanine, željezo, začine i drugu robu.[33]

Zahvaljujući zapisima u tridesetničkim knjigama, moguće je vidjeti koja se roba pojavljivala u zagrebačkim trgovinama u 17. stoljeću. Uz domaće proizvode te one uglavnom s europskog zapada, bilo je i prekomorskih artikala. Na zagrebačkom tržištu mogle su se naći brojne vrste živežnih namirnica, proizvoda od željeza te drugih metala, razne vrste tekstila i kože, začina, smole, svijeća, sapuna, voska, stakla, brusova za kose, gume, duhana, posuđa, kremena itd.[34]

Zanimljivo je da je gvardijan koprivničkog franjevačkog samostana Pavao Pribojević 25. ožujka 1610. dao dopuštenje Petru Kramaru ili Zolaru (Solaru) da

30 Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), HR-HDA-426, Ujedinjena bansko-varaždinsko-karlovačka generalkomanda, Uvezeni spisi Varaždinskog generalata, knj. 1, fol. 86v-87v.

31 U Koprivnici je postojao običaj prema kojemu se tjedni sajam držao u nedjelju umjesto u ponedjeljak, kako je određeno privilegijem. To se protivilo zaključcima Sabora od godina 1611. i 1629., koji su zabranili trgovanje u nedjelju i blagdane. Zato je Sabor, koji se 14. travnja 1689. sastao u Zagrebu, uputio grad Koprivnicu da tjedni sajam zbog pobožnosti premjesti s nedjelje na koji djelatni dan. Gradski magistrat u Koprivnici nije poslušao Sabor, pa je ostao kod prijašnjeg običaja. O tome se raspravljalo na Saboru u Želinu 22. ožujka 1691. Sabor je po želji zagrebačkog biskupa Aleksandra Mikulića obnovio svoje zaključke od godina 1611., 1629. i 1689. Kako se grad Koprivnica nije držao tih zaključaka, Sabor je odredio da križevački podžupan Baltazar Patačić ode u Koprivnicu i opomene Gradski magistrat da se prilagodi donesenim zaključcima. Kako podžupanova opomena nije koristila, dozvolio je Sabor, održan u Zagrebu 7. svibnja 1691., zagrebačkom biskupu da protiv grada Koprivnice odredi na sjednici duhovnog stola crkvenu kaznu. Koprivničani su nastavili držati tjedni sajam u nedjelju, a to je biskupu dojavio Tomo Čuz, koji je time na sebe navukao mržnju koprivničkih građana te se bojao njihove osvete. O tome se raspravljalo na Saboru u Zagrebu 7. ožujka 1693. Sabor je biskupa uputio neka po križevačkom podžupanu poduzme sva pravna sredstva; ujedno je odredio globu koju je Gradski magistrat Koprivnice morao platiti za svaki sajam koji bi se održao u nedjelju. *Zaključci Hrvatskog sabora* (dalje: ZHS), knj. 1, Zagreb 1958., 511, 526, 527, 564; Rudolf HORVAT, *Poviest slob. i kr. grada Koprivnice,* Zagreb, 1943., 272-273.

32 HERKOV, Povijest zagrebačke trgovine, 24; KARAMAN, Zagrebački trgovci u 17. i 18. stoljeću, 258-259.

33 BUNTAK, Povijest Zagreba, 419-420.

34 BUNTAK, Povijest Zagreba, 423-424.

na samostanskoj zemlji uz crkvu u Koprivnici drži svoju trgovinu.[35] Pitanje je znači li prezime Kramar zanimanje lokalnog trgovca (kramara) i ukazuje li drugo prezime, Solar, na trgovca solju. Vezano uz lokaciju njegove trgovine, poznato je da se tadašnji koprivnički franjevački samostan nalazio u neposrednoj blizini današnje župne crkve sv. Nikole, te se lako može zaključiti da se trgovina početkom 17. stoljeća, odvijala na prostoru unutar bedemima ograđene koprivničke gradske jezgre. Idućih desetljeća trgovačke i sajmene funkcije postupno su bile premještene izvan gradskih utvrda.[36]

Godišnji sajmovi i izvozni trg

Najveću ulogu za razvoj trgovine ranonovovjekovnih gradova imali su godišnji sajmovi jer su na njih mogli dolaziti strani trgovci bez plaćanja daća.[37] U kaptolsko-biskupskom Zagrebu godišnji se sajam održavao na dan Sv. Stjepana kralja – tzv. Kraljevo (20. kolovoza), dok je najstariji u slobodnom i kraljevskom gradu Zagrebu (Gradecu) godišnji sajam bio onaj oko Sv. Marka (25. travnja). Taj je sajam počinjao osam dana prije toga blagdana, a završavao osmog dana nakon njega. Gradec je još od srednjega vijeka imao sajam na dan Sv. Margarete (13., odnosno 20. srpnja), a 1569. dobio je pravo održavanja sajma „in festo Conceptionis beatissimae Mariae Virginis"[38].

U prvoj polovici 17. stoljeća počeo se održavati i Božićni sajam, a sajam na Kraljevo postao je 1633. zajedničkim sajmom kaptolsko-biskupskog Zagreba i Gradeca[39], pa se npr. 1650. godine u Gradecu spominju: „czuetni zaniam", „markouzky zenyem", „na Margetinye", „na Kralyeuo" i „bosichny zenyem".[40] Kralj Ferdinand III. odobrio je 1655. još dva sajma: na utorak Duhova („Trojački" sajam) i nedjeljom prije blagdana Sv. Šimuna i Jude apostola (28. listopada).[41] Pove-

35 Paškal CVEKAN, *Koprivnica i Franjevci*, Koprivnica, 1989., 66.

36 PETRIĆ, Koprivnica u 17. stoljeću, 176-180.

37 O sajmovima na prostoru habsburških zemalja, usp. Wilhelm Rausch, JAHRMÄRKTE, Messen und Stadentwicklung in den habsburgischen Ländern Österrichs, u: Peter JOHANEK und Heinz STOOB, Europäische Messen und Märktesysteme in Mittelalter und Neuzeit, Köln – Weimar – Wien, 1996., 171-187.

38 Emilij LASZOWSKI, *Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba* (dalje za cijelu seriju Povijesnih spomenika Zagreba: PSZ), knj. 15, Zagreb, 1937., 59; LASZOWSKI, 79.

39 HERKOV, Povijest zagrebačke trgovine, 24.

40 PSZ, knj. 19, 162-163.

41 LASZOWSKI, Prilog za povijest sajmova u Hrvatskoj i Slavoniji, str. 79. Kralj je u povelji odredio: „Mi zbog toga svim trgovcima i tršcima dajemo punu sigurnost i zaštitu da na te slobodne godišnje sajmove koje smo rečenom gradu odobrili, slobodno i sigurno dolaze sa svom robom i stvarima i dobrima i to bez ikakva straha ili bojazni s obzirom na svoju osobu, na svoje stvari i trgovačku robu, i da se – dovršivši ovdje svoje poslove i trgovanje – slobodno vrate svjim kućama ili u mjesto

ćanje broja godišnjih sajmova s četiri na sedam jedan je od pokazatelja snaženja zagrebačke trgovine tijekom 17. stoljeća.

U vrijeme godišnjih sajmova putujući su trgovci koristili i prostor podgrađa u blizini zdenca Manduševca. U vrijeme sajma na dan Sv. Margarete koristio se i prostor oko te crkve. Gradečka gradska uprava nastojala je proširiti tržni prostor uz Manduševac, pa je 1641. naredila vlasnicima ustupanje dijela vrtova i okućnica radi proširenja sajmišta. Kako je na tome trgu bilo sjedište carinarnice zvane tridesetnica, a na mađarski riječ harminc znači trideset, tržni prostor dobio je naziv Harmica.[42]

Varaždin je sajam imao od 1406. godine, kada je kralj Žigmund građanima odobrio da sami izaberu dan za godišnji sajam. Varaždin je novi sajamski privilegij za godišnje sajmove dobio 2. veljače 1448. od varaždinskoga gospodara Ulriha Celjskog, a taj se sajam održavao na dan Sv. Jakova apostola (25. srpnja). Spomenuti se sajam trebao održavati osam dana prije i poslije Jakovljeva. Ban Ivan Vitovac 25. srpnja 1462. prenio je održavanje toga sajma na četvrti dan nakon blagdana Sv. Jakova jer su ranije određeni dani sajmovanja bili nespretni zbog održavanja sajmova u isto vrijeme u obližnjim gradskim naseljima. Ta se promjena nije održala jer je 1550. kralj potvrdio raniji privilegij bana Ulriha Celjskog s pripadajućim datumom sajma. Treba spomenuti i da se 1509. spominje godišnji sajam na dan Sv. Šimuna i Jude (28. listopada). Sajam na dan Sv. Jakova bio je oslobođen plaćanja tridesetina, a grof Celjski odredio je da su svi trgovci koji su prolazili Varaždinom morali svoju robu izložiti tamo na prodaju. Radilo se o tzv. *Niederlaghu*, koji je bio često pravo na prostoru Svetog Rimskog Carstva.[43]

Izgleda da se na spomenute ranije sajamske povlastice zaboravilo, pa je na prijedlog Sabora kralj Matija 1618. Varaždinu podijelio *Niederlagh*na način da su svi trgovci koji su svoju robu uvozili u hrvatske zemlje ili su je iz nje izvozili robu morali na nekoliko dana izložiti na prodaju u Varaždinu. Dodatan značaj Varaždinu daje i činjenica što je tamo bilo glavno skladište soli za Međimurje i Slavonsku vojnu krajinu.[44]

---

kamo žele, razumije se uvijek pod našom zaštitom i osiguranjem." HERKOV, Povijest zagrebačke trgovine, 6.

42 HERKOV, Povijest zagrebačke trgovine, 24; KARAMAN, Zagrebački trgovci u 17. i 18. stoljeću, 258-259.

43 LASZOWSKI, *Prilog za povijest sajmova* u Hrvatskoj i Slavoniji, 78; Neven BUDAK, *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku*, Zagreb-Koprivnica: Nakladna kuća dr. Feletar, 1994., 78-79; HORVAT, Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj, 50; Jasmin MEDVED, Trgovina grada Varaždina u XV. stoljeću, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, 24, Varaždin, 2013., 641-646.

44 Državni arhiv Varaždin (DAV), Arhiv grada Varaždina, Radikalni arhiv 177/25; HERKOV, Povijest zagrebačke trgovine, 78; BUDAK, Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku, 79.

Poznato je da je sajmeni prostor bio na Ciglenici, koja se nalazila izvan gradskih zidina u istoimenom predgrađu. Adolf Wissert Ciglenicu je locirao sjeverno od Staroga grada, u blizinu sadašnje Vodnikove ulice. Smještaj sajmišta na prostor nedaleko od sjevernih gradskih vrata ne treba čuditi jer su se na tome mjestu spajale ceste iz Ptuja i Zagreba, a u blizini je bila i luka na rijeci Dravi. Toponim Ciglenica često se spominje u 16. i 17. stoljeću, no u idućem se stoljeću gubi. Upravo je tijekom 17. stoljeća Ciglenica, između drugih varaždinskih suburbija, spadala u prostore najintenzivnije urbanizacije.[45] Na osnovi cjenika varaždinskog trga iz 1658. – 1659.[46], kao i računa varaždinskih gradskih primitaka i izdataka za 1688.[47] i 1691. godinu[48] moguće je napraviti detaljnu analizu vrsta robe koja se prodavala u Varaždinu. Zbog ograničenog prostora u ovom članku, istraživanja tih izvora potrebno je napraviti u zasebnom tekstu.

Dolazak trgovaca iz udaljenih krajeva na varaždinske sajmove bio je povezan s velikim rizicima jer su trgovca na putovima dočekivali odbjegli vojnici, razbojnici i buntovni seljaci. Među opasnim cestama bile su one koje su vodile iz Štajerske u Varaždinu i od Varaždina preko Ludbrega do Koprivnice.[49]

Senj je godišnji sajamski privilegij na dan Sv. Petra i Pavla dobio 1489. godine, a u 17. stoljeću ustanovljen je još jedan sajam. Dana 23. veljače 1652. kralj Ferdinand odobrio je žiteljima Senja „da mogu, kao oko Jurjeva, takodjer i na dan sv. Mihajla arkangjela i nekoliko dana prije i poslie toga blagdana u svome gradu obdržavati godišnji sajam, ali samo pod tom pogodbom, da moraju dohodke ovih obadvaju sajmova upotrebiti za uzdržavanje sudaca i činovnika grada Senja.“[50]

U križevačkom Gornjem gradu sajam se održavao četiri dana prije i nakon svetkovine Sv. Ladislava, što možemo saznati 1382., kada je kralj potvrdio raniji privilegij.[51] Od kasnog 15. stoljeća počinje nazadak Križevaca, a gospodarski

45 Mira ILIJANIĆ, Slavko KAPUSTIĆ, Prilog istraživanju stanovništva i urbanog razvoja Varaždina do zaključno 16. stoljeća, *Varaždinski zbornik*, Varaždin 1983, str. 173, 175; Višnja BUREK, Urbanistički razvoj varaždinskih suburbija tijekom 17. stoljeća, *Historia Varasdiensis*, 1, Varaždin, 2011., 99-100, 102; Medved, Trgovina grada Varaždina u XV. stoljeću, 463.

46 Julije JANKOVIĆ, Dva cjenika za trg slob. i kralj. grada Varaždina 1658-1749, Starine, knj. 26, Zagreb, 1893., 1-19.

47 DAV, Arhiv grada Varaždina, Radikalni arhiv, 958 XLVII-751.

48 DAV, Arhiv grada Varaždina, Radikalni arhiv, , 960 XLVII-753.

49 Ante GABRIČE.
DAV, Arhiv grada Varaždina VIĆ, *Stanovništvo Varaždina tijekom minulih stoljeća*, Zagreb – Varaždin: Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin, 2002., 77.

50 Mile MAGDIĆ, Tri sajamska privilegija za grad Senj, *Vjestnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva*, 2, Zagreb, 1900., 109-113; LASZOWSKI, *Prilog za povijest sajmova* u Hrvatskoj i Slavoniji, str. 76.

51 Tadija SMIČIKLAS, *Diplomatički zbornik* Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, 16, Zagreb: JAZU 1976., 257-258.

oporavak u 17. stoljeću bio je ograničen u odnosu na ostale hrvatske slobodne i kraljevske gradove.[52] Činjenica da u Križevcima tijekom 17. stoljeća nije utemeljen novi sajam možda ukazuje na nerazvijenost trgovine, no pri tome treba biti oprezan.

U razvoju trgovine u Hrvatsko-Slavonskom Kraljevstvu u 17. stoljeću važnu je ulogu imalo stvaranje trgova za izvozne proizvode. Hrvatsko-slavonski sabor 1610. godine donio je odluku o uvođenju posebnih trgova na koje su svi izvoznici morali dovoziti svoju robu za izvoz. Na te su trgove (*loca depositionis*) trebali dolaziti stranci i tamo kupovati izvozne proizvode poput meda, svinja, goveda, žitarica itd. Time je Hrvatsko-slavonski sabor htio riješiti sukob hrvatskog plemstva sa štajerskim i kranjskim staležima oko carine i mitničarine, koja se nametala njihovoj robi u Štajerskoj i Kranjskoj.[53]

Trgovci – izabrani primjeri

Domaći trgovci u slobodnom i kraljevskom gradu Zagrebu (Gradecu) bili su uglavnom bez većih poduzetničkih ambicija. Od njih je donekle odskakao Martin Kovačić, koji je bio senator, a neko vrijeme i gradski sudac. Očito je koncentrirao dovoljnu količinu novca jer je isusovcima, za gradnju samostana, mogao posuditi 100 dukata.[54]

Neki trgovci, poput Lucijana (Lucius) Calcinellija, poslovali su i u slobodnom kraljevskom gradu Zagrebu (Gradecu) i kaptolsko-biskupskom Zagrebu (gdje je imao ortaka). Trgovac Lucijan započeo je trgovački uspon u kaptolsko-biskupskom Zagrebu, a potom je prešao u Gradec. On je svoj kapital stekao iskoristivši potrebe za opskrbom u tzv. Dugom ratu (1591./93. – 1606.). Nakon rata imao je kraljevu podršku te je Matija II. godine 1609. naredio da se od Lucijana ne smiju zahtijevati carina i druge pristojbe kada vozi robu za opskrbu vojske u Vojnoj krajini. Osim u trgovinu, poslovanje je usmjeravao i u druge djelatnosti. Tako je naprimjer 1617., zajedno s gradečkim senatorom i sucem Matijom Posarellom, od Tome Erdődija unajmio na šest godina rudnik bakra kraj Samobora.[55]

Ovdje treba istaknuti i ulogu obitelji Zrinskih, koja je na zagrebačkom području imala svoje trgovine. Petar Zrinski posjedovao je i gostionicu u podgrađu, gdje je prodavao vlastito vino. Općina zagrebačkog Gradeca u više je navrata prosvjedovala protiv prodaje vina Zrinskog i protiv dvojice domaćih trgovaca

52 BUDAK, Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća, 42-44.

53 HSS, knj. 5, 36-37, 56.

54 BUNTAK, Povijest Zagreba, 419-420.

55 PSZ, knj. 17, 378-380; KARAMAN, Zagrebački trgovci u 17. i 18. stoljeću, 257; HERKOV, Povijest zagrebačke trgovine, 51.

koji su u svojim trgovinama prodavali robu obitelji Zrinski. Zrinski su i u zagrebačkoj Ilici imali još jednu trgovinu gdje su prodavali metalne proizvode sa svojih posjeda. Iz te je drvene kuće 1670. odnesena roba u vrijednosti 1.400 dukata.[56] Zrinski za svoje trgovine nisu plaćali porez i druge gradske terete. Supruga Petra Zrinskog, Katarina, u Zagrebu je, osim gostionice, imala i trgovinu prekomorske robe. Zrinski su u Zagrebu trgovali sicilijanskom solju na temelju povlastice koju im je 1668. dao kralj Leopold I. za trgovanje prekomorskom robom po cijeloj Hrvatskoj a da pri tome ne plaćaju nikakve daće.[57]

U kaptolsko-biskupskom Zagrebu dolazi do sve veće koncentracije trgovačkog kapitala, posebice krajem 17. stoljeća. Pojavljuje se sve više stranih trgovaca, Štajeraca, Kranjaca i drugih. Oni isprva osnivaju inozemne trgovačke podružnice koje se s vremenom osamostaljuju. U drugoj polovici 17. stoljeća važnu ulogu imalo je nekoliko „stranih" trgovaca kao što su Jesephus Hyroldi (oko 1660.), odnosno Blasius Schnedic ili Shneditz (1670-ih godina), ali se posebno istaknuo Hans Leonhard Mülbacher, poznatiji kao knez Lenard. Iako je imao trgovinu i skladište u jugozapadnom dijelu glavnog trga kaptolsko-biskupskog Zagreba (na uglu kaptolskog trga i Dolca), raspolagao je nekretninama i u zagrebačkom Gradecu. On je počeo poslovati kao pomoćnik trgovca Schnedica, a nakon osamostaljenja 1684. bavio se opskrbom plemićkih i imućnijih građanskih obitelji manufakturnom, odnosno kolonijalnom robom te novčanim poslovima. Za povećanje imetka iskoristio je tzv. Veliki bečki rat (1683. – 1699.). Knez Lenard uključio se u obnašanje javnih dužnosti, primjerice pomoćnika kraljevskog blagajnika Jurja Plemića.[58]

Od varaždinskih trgovaca vrijedi istaknuti Vinka Pergera,[59] koji je, prema procjenama Mirka Androića, imao kapital u vrijednosti od 81.553 forinte, za koje je krajem 16. i početkom 17. stoljeća u Varaždinu mogao kupiti 551 kuću.[60] U knjigu varaždinskih građana Vinko Perger bio je upisan 23. veljače 1596., a tom je prigodom uplatio jednu zlatnu forintu i dva talira.[61] Već 23. siječnja 1597. Perger

56 BUNTAK, Povijest Zagreba, 293, 414.

57 *Historija naroda Jugoslavije*, Zagreb, 1959., 714, 716.

58 Josip MATASOVIĆ, Knez Lenard kaptolma zagrebačkoga kramar, *Narodna starina*, sv. 28, 99-114; sv. 29, 169-204, Zagreb, 1932.; isto, sv. 32, 187-252, Zagreb, 1933.; isto, sv. 33, 15-32; sv. 34, 125-138, Zagreb, 1934.; isto, sv. 35, Zagreb, 1935., 59-54.

59 Državni arhiv Varaždin (DAV) u fondu *Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Varaždina (PSKGV)* postoji niz dokumenata o Pergerovom poslovanju koji se čuvju u Radikalni arhiv, XLVI-737/ G, H, I, J, K, L, M, N, O, P, R, S, T, U, V, W, X, Y, Z.

60 Mirko ANDROIĆ, Varaždinski trgovac Vinko Perger, *Kaj*, 10, Zagreb, 1968., 63-64.

61 *Povijesni spomenici grada Varaždina*, 2, Varaždin: Državni arhiv Varaždin, 1991., 356.

za 148 ugarskih forinti kupuje kuću od varaždinskog građanina Stjepana Silića. Tom prilikom saznajemo da je Perger bio Sambarov zet, a supruga mu se zvala Ana.[62]

Perger se 1596. i 1597. spominje u Beču s računima kod trgovačke tvrtke Paar-Schaller-Wildbauer te kod trgovca Georgea Feuphera. Perger je u razdoblju 1598. – 1600. godine tekstilnu robu u Beču preuzimao od Niclasa i Paullusa Rottengatera te Martina Parmetera. I 1602. trguje u Beču kod Martina Parmetera te s tvrtkom Hans Puechner i Georg Kirch, koja je sjedište imala kraj Požuna. U Hrvatskoj je odjećom, obućom i oružjem kao i plaćom uzdržavao postrojbu kapetana Baltazara Vragovića. Postoji podatak da je Juraj *Pethő de Gerse*, uime dijela založenog posjeda Bela, dugovao Pergeru 1.000 rajnskih forinti, pa je ban Toma Erdődy naložio plemićkom sucu Varaždinske županije da Jurja *Pethő de Gerse* opomene da isplati 1.000 rajnskih forinti ili će Perger taj dio posjeda na ime duga moći prepustiti nekome drugome.[63]

Zapovjednik Slavonske krajine Sigismund Herberstein je od Pergera zatražio da doseljenom vlaškom stanovništvu dade na kredit materijal za odjeću. Herberstein je u jesen 1603. imenovan za člana Dvorskog ratnog vijeća u Grazu. On je početkom 1604. kod štajerskih staleža posredovao da se Pergeru (Bergeru) plati 344 forinta koje je vlaško stanovništvo bilo dužno od dobivanja kredita kojim su nabavili materijal za izradu odjeće.[64]

Godine 1605. uspostavio je trgovačke veze s veletrgovcem tekstila Joakimom Kopenkom iz Jihlave, a o njihovu trgovačkom odnosu postoji osam računa iz perioda od 17. rujna 1605. i 30. rujna 1609. Računi su izdavani u Jihlavi, Linzu, Freistadtu i Beču. Obuhvaćeno je 770 jedinica sukna u ukupnoj vrijednosti 10.813,20 forinti.[65] Perger sukno nije naručivao samo za sebe već i za još neke trgovce, kao primjerice za Crostofora Luenfeldera iz Radkesburga, Pavla Županiča iz Celja, Matiju Gonana iz Varaždina i Petra Berzeskog iz Križevaca.[66]

---

62 *Povijesni spomenici grada Varaždina*, 3, Varaždin: Državni arhiv Varaždin, 1992., 104, 259.

63 Mirko ANDROIĆ, Stari putovi tekstila u svijetu i u nas, *Textil import-export Zagreb 1952-1977*, Varaždin, 1977., 37-38.

64 Aleksa IVIĆ, *Migracije Srba u Slavoniju tokom 16., 17. i 18. stoleća, Naselja i poreklo stanovništva po arhivskim dokumentima,* knj. 21, Srpski etnografski zbornik, knj. 36, Subotica, 1926., 23.

65 DAV, *PSKGV*, RA, XLVI-737/ G, H, I, J, K, L, N, R; Mirko ANDROIĆ u radu „Stari putovi tekstila u svijetu i u nas" na str. 13, 15, 16, 19, 21, 27, 29, 31, 34 i 39 objavljuje faksimile dijela originalnih dokumenata iz Državnog arhiva u Varaždinu koji se odnose na Vinka Pergera, a dio dokumenata obrađuje i Slavko KAPUSTIĆ, Trgovačke veza Vincenca Pergera, trgovca iz Varaždina, s iglavskim trgovcem Joachimom Kopenkhom, *Zbornik radova FOI*, 5, Varaždin, 1981., 3-20.

66 DAV, *PSKGV,* RA, XLVI-737/K, V, M, U; Slavko KAPUSTIĆ, Trgovačke veza Vincenca Pergera, trgovca iz Varaždina, s iglavskim trgovcem Joachimom Kopenkhom, 7.

Nikola Istvánffy kao zamjenik ugarskog palatina 1608. zahtijevao je da pred varaždinskim sucem daju svjedočanstva u korist Pergera, čini se, zbog dobivanja plemićkog statusa.[67] Vinko Perger, *civis civitatis Varasdiensis*, 1609. na zasjedanju Hrvatsko-slavonskog sabora, nakon davanja uobičajene prisege, primljen je za plemića Kraljevine.[68] Kralj Matija II. Habsburgovac 1610. godine primio je Vinka Pergera u Beču te mu dao nalog za poduzimanje odgovarajućih mjera kako bi zagrebački trgovac Lucijan Calcinelli podmirio dugove prema Pergeru.[69]

Vinku Pergeru 19. ožujka 1609. osmanski trgovac Hagy Memmi pisao je pismo u kojem mu je javio da paša inzistira na proširenju njihove međusobne trgovine. Očito je ta trgovina bila postojala prije te godine. Alajbegov sin donio je 1609. godine Pergeru 400 zlatnih dukata i zlato u vrijednosti od 200 dukata za „neku tešku robu" (u pismu se naglašava da se ne smije znati koja je to roba), vjerojatno oružje, koju je kao „kamenje za reguliranje Drave" Perger trebao dopremiti do Drnja, a Osmanlije su je trebali otpremiti niz Dravu dalje prema istoku. Sve se radilo u sporazumu s pašom, a u trgovačkim poslovima morali su se bojati jedino hajduka.[70]

U srpnju 1616. plemić Joakim Kopenko, zapisan kao Topenko *civis et negociator civitas Iglawiensis*, daje izjavu vezanu uz dug pokojnog Vinka Pergera.[71] Čini se da je Pergerovo poslovanje završilo bankrotom, pa je u Varaždinu proveden niz prodaja njegove imovine i ovrha[72] nakon smrti. Smrt se morala dogoditi prije 3. lipnja 1616. jer se tada spominje njegova udovica Ana rođena Sambar, i to u prosvjedu koji su zbog novčanog duga protiv nje pokrenuli varaždinski klobučari Jakob Fierczig, Juraj Marencz i Mihael Kobilić, a 1618., uz Jakoba Fierciga i Jurja Marencza, u vezi s Pergerovim dugom spominje se i Nikola Pipan.[73] Na činjenicu da je Varaždin bio atraktivan nizu stranih trgovaca, ukazuje niz podataka, kao naprimjer kada su početkom 17. stoljeća tamo djelovali bečki trgovci, primjerice članovi obitelji Catio, od koje se 1616. spominje Alecander, a 1617. Melchior i Hyeronym.[74] Moguće je da je iz iste obitelji bio trgovac Gabriel Caccia iz Ptuja. On je zajedno s bratom Georgom i partnerom Franzom Furlanom 1645.

67 ANDROIĆ, Stari putovi tekstila u svijetu i u nas, 37.

68 Ferdo ŠIŠIĆ, *Hrvatski saborski spisi*, 5, Zagreb: JAZU, 1918., 15.

69 ANDROIĆ, Stari putovi tekstila u svijetu i u nas, 37.

70 DAV; AGV, Radikalni arhiv, II, br. 958; ANDROIĆ, Varaždinski trgovac Vinko Perger, 63; isti, Prilozi poznavanju društvenih i gospodarskih prilika grada Varaždina u 18. stoljeću, u: *Varaždin u XVIII stoljeću i političko-kameralni studij*, Zagreb – Varaždin, 1972., 17, 67-68.

71 *Zapisnici poglavarstva grada Varaždina* (ZPV) 4, Varaždin: Državni arhiv Varaždin, 1993, 198.

72 BUREK, Otkrivanje gradskih tajni, 294.

73 ZPV 4, 186, 198, 283.

74 ZPV 4, 186, 213, 217.

otvorio trgovinu-kantinu u Varaždinu jer su se vojnici tužili da za svaku sitnicu moraju ići u Ptuj. U toj su se trgovini-kantini opskrbljivali ne samo vojnici iz varaždinske utvrde, kojima je Caccia mogao odobravati jednogodišnji kredit u visini četiri mjesečne plaće, nego i civilno stanovništvo. Caccia je uložio prigovor da su mu troškovi za prijevoz robe konvojem previsoki, a k tome mora plaćati znatnu maltarinu, te je izrazio želju da ga se oslobodi tridesetine. Ta kantina-trgovina u Varaždinu kasnije će postati predmetom mnogih sporova, npr. vojnici su optuživali Cacciu da ih vara, a on je nalazio izgovor u svojem partneru Furlanu.[75]

Zapovjednik Slavonske vojne krajine Schwarzenberg žalio se 1646. da su vojnici bili sasvim bez financijskih sredstava, pa su kod trgovaca morali uzimati robu na kredit. Zapovjednik je tvrdio kako s otvaranjem trgovine-kantine nije postignuta svrha jer su vojnici skupo plaćali lošu robu, a na dugove su im obračunavali lihvarske kamate. Zato je vojska provaljivala na osmanski teritorij i pljačkala, što je moglo ugroziti mir s Osmanskim Carstvom. Caccia 1647. šalje staležima u Graz informaciju da njegova trgovina-kantina u Varaždinu dobro prolazi i kod vojnika i kod varaždinskih građana, no robu nije mogao prodavati jeftinije zbog velikog poreza, ali i zbog razlike u mjerama jer je, prema njegovim riječima, lakat (kao mjera) u Vojnoj krajini bio dulji nego u Ptuju, pa se na tome gubilo. Caccia je tvrdio da su vojnici bili zadovoljni njegovom trgovinom-kantinom, ali je i smatrao kako su časnici bili protiv njega jer im nije htio davati postotak. Caccia je imao mišljenje kako njegova roba nije bila ni loša ni odležana, no usprkos tome vojni pisari nisu vojnicima davali zadužnice te oni nisu mogli kupovati. Vojnici su priznali da Caccia ima svježu robu i da su u Varaždinu na ratnom terenu morali kupovati jer nemaju ni najnužnije za jelo. Caccia je k tome tražio da mu staleži isplate plaću za četiri mjeseca za vojnike jer da ih je on iz svoje trgovine-kantine isplatio robom.[76]

Križevački kapetan i zamjenik zapovjednika Varaždinskoga generalata Ivan Jakob Galler opravdavao se pred štajerskim staležima kako su ga nedobronamjerni ljudi oklevetali da trguje suknom po križevačkom kraju te da je zato protiv Caccie i njegove trgovine-kantine u Varaždinu. Staleži u Grazu saznali su 1649. da je trgovac iz Ptuja Gabriel Caccia sklopio ugovor s Nikolom Zrinskim iz Čakovca kako bi pšenicu transportirao u Mletačku Republiku. Staleži to nisu tolerirali i tvrdili su kako je zadatak Caccie brinuti se za provijant u Vojnoj kra-

[75] Steiermärkischen Landesarchiv (dalje: STLA), Graz, Laa. A. Antiquum XIV – Militaria, Sch. 176; ILIJANIĆ, Nekoliko podataka o vezama Ptuja i Varaždina u 16. i 17. stoljeću, 291.

[76] STLA, Laa. A. Antiquum XIV – Militaria, Sch. 177, 179; ILIJANIĆ, Nekoliko podataka o vezama Ptuja i Varaždina u 16. i 17. stoljeću, 291.

jini. Na to se Caccia ispričavao i izgovarao na Nikolu Zrinskog, čiji su trgovački predstavnici prodavali u Ptuju, a kako im je cijena bila preniska, oni su tu robu vratili natrag u Čakovec. Vjerojatno ipak poslovi Caccie nisu bili potpuno čisti jer je Dvorsko ratno vijeće pisalo staležima u Grazu da bi Caccii trebalo zabraniti trgovinu koja je prelazila zadane okvire. Naime Caccia je za izdano sukno vojnicima od fiska dobivao novac, pa je već na toj činjenici zarađivao te je upozoreno – ako se ubuduće ne bude držao reda – da će se njegovo trgovanje smatrati krijumčarenjem, da će on osobno biti kažnjen, a da će mu se roba oduzeti. Možemo pretpostaviti da su i križevački kapetan Galler i Zrinski iz poslovanja s Cacciom gledali izvlačenje vlastite koristi.[77]

Iako su vojne vlasti 1648. donijele odluku o ukidanju Cacciine trgovine-kantine, Caccia je ostao i dalje djelovati u Varaždinu kao trgovac jer ga se spominje 1649., kada mu je štajerska blagajna trebala isplatiti 7.813 forinti za robu koju je izdao varaždinskoj vojnojkrajiškoj posadi na zadužnice. Taj mu je iznos isplaćen iduće, 1650. godine. Staleži su zapravo ovisili o aktivnosti Caccie jer sami nisu mogli redovito izvršavati novčane obveze prema vojnicima Vojne krajine te su, zbog stalnih materijalnih briga, morali popuštati. Godine 1650. staleži su pisali zapovjedniku Varaždinskoga generalata Walteru Lesliu kako su oni Caccii dozvolili otvaranje trgovine u Varaždinu, iako se nisu slagali s njegovim špekulantskim načinom poslovanja. Usprkos tome naredili su Lesliju da nagovara vojnike da uzimaju robu iz Cacciine trgovine jer već neko vrijeme nisu dobili plaću, što govori da je ta trgovina i dalje djelovala, odnosno da ranija odluka o ukidanju trgovine-kantine možda nije odmah bila provedena u djelo.[78]

Očito se u trgovini u pograničnim utvrdama razvila korupcija, a čini se da su, osim Caccie, na vojnicima zarađivali i časnici i vojni pisar. To ukazuje na problem organizacije vojne trgovine u Varaždinu. Moguće je da je Caccia ostao u Varaždinu i nakon zatvaranja trgovine-kantine.[79] No čini se da su štajerski staleži najveći dio trgovačkog poslovanja s utvrdama Slavonske vojne krajine povjerili tom trgovcu iz Ptuja.

U trgovini s Vojnoj krajinom sudjelovalo je i više domaćih trgovaca. Bartol Presečki (Bersetski, Persecko, Persetscho, Berzetscho) preko Italije i Koruške dopremao je talijansko vino i ulje. S vojskom su trgovali i trgovci iz obitelji Gonan, kao naprimjer 1643. godine, kada su prigodom nabave žita za utvrdu u Križev-

77 STLA, Laa. A. Antiquum XIV – Militaria, Sch. 183; ILIJANIĆ, Nekoliko podataka o vezama Ptuja i Varaždina u 16. i 17. stoljeću, 291-292.

78 STLA, Laa. A. Antiquum XIV – Militaria, Sch. 180-189; KAPUSTIĆ, Nekoliko riječi o organizaciji trgovine s graničarima u Varaždinu 17. stoljeća, 400; ILIJANIĆ, Nekoliko podataka o vezama Ptuja i Varaždina u 16. i 17. stoljeću, 292.

79 KAPUSTIĆ, Nekoliko riječi o organizaciji trgovine s graničarima u Varaždinu 17. stoljeća, 399-400.

cima imali na terenu svoje dobavljače. Moguće je da je u trgovini s vojskom u utvrdama Slavonske vojne krajine poslovao i varaždinski trgovac Kristofor Neustätter, koji je 1653. javljao staležima u Graz da je u njegovoj trgovini ostalo sukno koje će pokušati prodati vojnicima u utvrdi Koprivnica.[80] Trgovina s graničarima pripomogla je činjenici da su Varaždinci mogli u svojem gradu kupiti istu takvu robu kakva se u to vrijeme prodavala i u ostalim srednjoeuropskim gradovima.

U ranom novom vijeku veliku važnost imala je trgovina solju. U 17. stoljeću Varaždin se opskrbljivao osmanskom soli iz Ugarske. Ta se sol nabavljala iz Kaniže. No Unutarnjoaustrijska dvorska komora u Grazu bila je zainteresirana da se utvrde Varaždinskoga generalata (Slavonske vojne krajine), a time i Varaždin, opskrbljuju iz solane Aussee, koja je bila u posjedu štajerskih staleža kojima je bilo u cilju prodati što više robe u pograničnom prostoru uz Dravu.[81] Glavno skladište za distribuciju soli postao je Varaždin. Iz njega se sol dovozila u Koprivnicu, Međimurje i na čitav pogranični prostor. Krajiški zapovjednici u Varaždinu, Koprivnici i Đurđevcu solju su se opskrbljivali i od osmanskih trgovaca. Zbog toga su štajerski staleži ishodili vladarevu odluku kojom je zapovjednicima u tim mjestima zabranio kupovanje soli od Osmanlija.[82]

Za opskrbu solju Varaždina i utvrda Varaždinskoga generalata trebao se pobrinuti ptujski građanin Octavio Bonicceli kao *Salzversilberer* u Varaždinu i fiskalni administrator u Čakovcu Gregur Pavešić, koji je na to pristao pod uvjetom da se zabrani trošenje soli iz Osmanskog Carstva kojom su trgovali varaždinski trgovci. Bonicceli je sumnjao da će područje koje je trebao opskrbljivati prihvatiti sol iz Aussea, što se vidi iz jednog od pisama Dvorskoj komori iz 1675. godine. Iduće, 1676., godine zabranjen je uvoz soli iz Osmanskog Carstva, a uvedena je i uvozna carina koju su trebali ubirati zapovjednici u Koprivnici i Đurđevcu. Pavešić je trebao sol dopremati rijekom Murom, a Bonicceli se trebao brinuti za njezino skladištenje u Varaždinu. Tada se vodila briga da se sol iz Aussea, koja je bila čišća od osmanske, uvodi postupno kako u narodu ne bi došlo do bune. Veličina pakovanja između soli iz Aussea i osmanske nije se razlikovala. Varaždinski trgovci na čelu s bogatim Danijelom Praunspergerom (Praunsbergerom) digli su bunu protiv Boniccelija te su ga tužili da protuzakonito uvodi novotarije u trgovinu u Hrvatsko-Slavonskom Kraljevstvu tražeći da se Bonicceli udalji iz

80 STLA, Laa. A. Antiquum XIV – Militaria, Sch. 174, 194; KAPUSTIĆ, Nekoliko riječi o organizaciji trgovine s graničarima u Varaždinu 17. stoljeća, 402.

81 Slavko KAPUSTIĆ, O borbi za tržište soli u Varaždinu 17. stoljeća, *Zbornik radova Fakulteta organizacije i informatike u Varaždin,u* 5, Varaždin, 1981., 22.

82 Mira ILIJANIĆ, *Urbanizam – graditeljstvo – kultura*, Varaždin: TIVA, 1999., 14.

Varaždina. Protiv njega je bilo upotrijebljeno i oružje. Građani Varaždina žalili su se Ugarskoj komori, koja je zatražila obustavu opskrbe solju iz Aussea. Dvorska komora u Grazu neuspješno je pokušala urediti spor u svoju korist. Nakraju je, zbog velike vlage, preostala sol iz Aussea propadala, pa je Bonicceli od Dvorske komore tražio dozvolu da sol proda drugdje. Moguće je da se sve to događalo zbog toga što je trgovcima iz Varaždina odgovarala opskrba solju iz Osmanskog Carstva preko koje su mogli ostvarivati veću dobit. Očito je buna protiv Boniccelija predstavljala borbu za zaštitu vlastitih trgovačkih interesa.[83]

Zanimljivo je da je Octavio Bonicceli još 1673. imao kuću u Varaždinu. Godine 1675. Bonicceli je, zajedno sa suprugom Elizabetom, kupio u unutrašnjem dijelu Varaždina zidanu kuću od Franje Patačića za 800 rajnskih forinti, jedna kola i pola bale nizozemskog sukna.[84] Moguće je da je tu kuću kupio jer je u njoj planirao organizirati skladište soli i trgovinu.[85]

U Varaždinu su postavljali i prepreke stranim trgovcima, primjerice kada je 1676. gradački trgovac Schefller u Varaždinu nastojao otvoriti svoju filijalu.[86] Gradačke trgovce trebalo bi podrobnije obraditi u zasebnom istraživanju.

Na pojačanu trgovačku aktivnost u Koprivnici početkom 17. stoljeća ukazuje doseljavanje mletačkih trgovaca. Radilo se o Leonardu Gofu, sinu Petra de Pasariisa, koji se u Koprivnicu doselio sa suprugom Angelom iz Tolmezza (sjeverno od Udina) u Mletačkoj Republici 1602. godine[87] te trgovcu iz istoga mletačkoga grada Antunu Toniuttiju, koji se u Koprivnicu doselio nakon 21. kolovoza 1608.[88] Njima treba pribrojiti obitelj Gonan, čiji se pripadnici spominju kao gradski suci u Koprivnici (1652.) i Križevcima (1617.[89] i 1647.[90]). Oni su bili Talijani ili Furlani, najvjerojatnije trgovci, koji su se u te krajeve doselili u doba gospodarske obnove početkom 17. stoljeća preuzimajući ubrzo vodeće uloge u dvama pograničnim

83 STLA, Innerösterreichischen Hofkammer, god. 1675., 1676.; Slavko KAPUSTIĆ, O borbi za tržište soli u Varaždinu 17. stoljeća, 22-24; ILIJANIĆ, Nekoliko podataka o vezama Ptuja i Varaždina u 16. i 17. stoljeću, 292.

84 *Zapisnici poglavarstva grada Varaždina*, 8, Varaždin, 2000., 118, 227.

85 KAPUSTIĆ, O borbi za tržište soli u Varaždinu 17. stoljeća, 24.

86 Mirko ANDROIĆ, Neke značajke razvoja Varaždina u XVIII. stoljeću, *Varaždinski zbornik*, Varaždin, 1983., 212.

87 Hrvatski državni arhiv (HDA), Grad Koprivnica (HDA, GK), kut. 5, br. 11.

88 HDA, GK, kut. 6, br. 1.

89 Emilije LASZOWSKI, Deset listina za povjest grada Križevaca od XV. do XVII. vijeka, *Vjesnik zemaljskog arkiva*, god. 4, Zagreb, 1902., str. 264.

90 Gradski muzej Križevci, cehovska isprava iz 1647. koju je odobrio donjogradski križevački sudac Sebastijan Gonan; Neven BUDAK, Pogranična gradska naselja sjeverne Hrvatske u 17. stoljeću, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest,* 25, Zagreb, 1992., 32.

gradovima.[91] Koprivnica je u to vrijeme bila zanimljiva i njemačkim trgovcima, pa se tako 1608. u taj grad doselio trgovac tekstilom Martin Desenmayer.[92]

Koprivnička je trgovina, nakon kratkog zamaha početkom 17. stoljeća, stagnirala sve do kraja 17. stoljeća.[93] Znakovito je da su oba uspona koprivničke trgovine vezana uz dva rata – „Dugi rat" (1591.-93., 1606.) i „Veliki bečki rat" (1683. – 1699.). „Domaći" se trgovci u međuvremenu rijetko spominju, kao primjerice „dernianszki kramar Ivan" 1677. godine.[94]

Iz historiografije je poznato da je u Varaždinu djelovao ceh trgovaca koji je svoja pravila dobio 1629. godine. Kako su ta pravila izgorjela u požaru 1665. godine, novi je statut kralj Leopold potvrdio 1675. godine.[95] Grad je bio privlačan strancima, a u razdoblju 1667. – 1676. godine trajao je spor koji je izbio zbog toga što su domaći trgovci unutar ceha trgovaca pokušali zabraniti primanje stranaca u to udruženje.[96] Osim toga, dio trgovine regulirao je novi statut grada Varaždina iz 1699. godine.[97] Po uzoru na varaždinske trgovce, i gradečki su se trgovci udružili u poseban ceh 1698. godine.[98] No gradečki su obrtnički cehovi prosvjedovali zbog osnutka ceha trgovaca. Gradska je uprava, u kojoj su velik utjecaj imali obrtnici, djelomično uvažila prosvjed. Magistrat je donio odredbu da trgovci moraju u svako doba imati dovoljnu količinu zaliha različite robe kako građani ne bi mogli iznositi prigovore o eventualnim nestašicama. Ako domaći trgovci nisu imali neku robu, bilo je dozvoljeno da je uvezu strani trgovci i slobodno prodaju.[99]

Tržišta i njihova geografija

Zagreb je od početka 17. stoljeća imao središnju ulogu pri unutrašnjoj razmjeni dobara unutar Hrvatsko-Slavonskoga Kraljevstva, što se može vidjeti iz istraživanja trgovačkih prilika u zagrebačkim naseljima provedenog 1602., prigodom kojega je anketirano pet stotina svjedoka s prostora od Varaždina i Kri-

91 BUDAK, Pogranična gradska naselja sjeverne Hrvatske u 17. stoljeću, 32.

92 DAV, Arhiv grada Varaždina, spis br. 737, od 28. kolovoza 1608.

93 PETRIĆ, Koprivnica u 17. stoljeću, 174-180.

94 DAV, Zapisnici poglavarstva grada Koprivnice (ZPGK), spis od 29. srpnja 1677.; Karmen LEVANIĆ, *Zapisnici poglavarstva grada Koprivnice 1639.-1700.*, knj. 1, Samobor: Meridijani, 2006., 174.

95 HERKOV, Povijest zagrebačke trgovine, 128.

96 Ivy LENTIĆ-KUGLI, *Varaždin*, Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 1977, 47.

97 *Statut grada Varaždina*, Varaždin, 2001., 59-69.

98 Rudolf HORVAT, *Prošlost grada Zagreba*, Zagreb: August Cesarec, 1992., 367.

99 HERKOV, Povijest zagrebačke trgovine, 132-135.

ževaca pa do Turopolja i Samobora, što može ukazivati na geografski obuhvat zagrebačke trgovine.[100]

Bila je snažna i trgovačka povezanost s unutarnjoaustrijskim (slovenskim) prostorom i za to ima dosta primjera. Naprimjer za Varaždin smo ranije iznijeli niz primjera, a njima treba dodati i da će se trgovina prema Ptuju održavati i krajem 17. stoljeća;[101] u Varaždinu su u drugoj polovici 17. stoljeća djelovale i podružnice ljubljanskih trgovaca,[102] poput Caharija Waldtreicha, u čijem je ostavinskom inventaru zapisana poslovna knjiga trgovinskog društva Antona i Baltazara Waldtreicha u Varaždinu iz perioda 1670. – 1674.[103]; nažalost, ta se knjiga nije sačuvala do našeg vremena.

Ranije spomenuti varaždinski trgovac Vinke Perger opsegom svoje trgovine obuhvaćao je razne dijelove Habsburške Monarhije i rubno je dopirao sve do Engleske i Osmanskog Carstva. Pergerova trgovina, osim do brojnih hrvatskih i slovenskih gradova, dolazila je do Nürnberga, Jihlave (Ihlava, Iglau), Graza, Beča, Linza itd.[104]

Osim nekoliko detalja poput onoga da je Perger trgovao s osmanskim trgovcem Memmijem[105] ili informacija o trgovini solju s pograničnim dijelom Osmanskog Carstva, nema mnogo podataka o drugim oblicima prekogranične trgovine, no ona se očito odvijala. Primjerice na Wincklerovoj karti iz 1639. godine označeno je pet putova iz hrvatskog prostora prema Osmanskom Carstvu, koji su mogli koristiti i za prekograničnu trgovinu trgovaca iz Varaždina, Koprivnice, Križevaca i Zagreba. To su bili putovi: Petrinja – Kostajnica, Čazma – Kutina, Severin – Pakrac, Severin – Stupčanica i Đurđevac – Virovitica.[106] Osim toga postoji podatak da su varaždinski trgovci Kristofor Neustetter i Bartolomej Andruiz izvozili med u Osmansko Carstvo.[107]

Zagreb je, nakon kriznog perioda krajem 16. stoljeća, raznim olakšicama nastojao privući ne samo trgovce nego i obrtnike kako bi se oživila gospodarska

100 KARAMAN, Zagrebački trgovci u 17. i 18. stoljeću, 254.

101 DAV, Arhiv grada Varaždina, Radikalni arhiv, 958 XLVII-751.

102 Arhiv Republike Slovenije, Zap. inv. št. 328, 329, 330, 334-339, 341-342, 343-347.

103 Vlado VALENČIČ, Ljubljanski trgovec in bankir Caharija Waldtreich (1623-1682), *Zgodovinski časopis*, 26, Ljubljana, 1972., 321-323.

104 Mirko ANDROIĆ, Varaždinski trgovac Vinko Perger, 63-64.

105 ANDROIĆ, Prilozi poznavanju društvenih i gospodarskih prilika grada Varaždina u 18. stoljeću, 17, 67-68.

106 Hrvatski državni arhiv (HDA), Ujedinjena Bansko-Varaždinsko-Karlovačka generalkomanda, Uvezeni spisi Varaždinskog generalata, 1578-1848.

107 Rudolf HORVAT, *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*, Zagreb: AGM, Hrvatska gospodarska komora, 1994., 123.

djelatnost. Taj je grad u 17. stoljeću bio zanimljiv stranim trgovcima, odnosno onima koji nisu imali status građana. Za takve je trgovce upravljački sloj slobodnog i kraljevskog grada odredio posebne propise kojima im je ograničeno trgovanje samo u vrijeme sajmova, dok im je druga trgovina bila zabranjena. No, zagrebački statut iz 1609. donekle je ublažio odnos prema stranim trgovcima. Iako je sadržavao odredbu po kojoj su strani trgovci koji nisu bili stalno nastanjeni u slobodnom i kraljevskom gradu Zagrebu ili koji tamo nisu imali kuće morali biti otjerani uz oduzimanje trećine robe, nudio je mogućnost da se to otkloni ako ti trgovci u roku od pola godine ne kupe kuću ili se ne nastane u Zagrebu te upišu među građane.[108] Dana 4. veljače 1676. donesena je odredba po kojoj oni strani trgovci koji su u Zagrebu imali poslovnice u njima nisu smjeli prodavati robu izvan vremena sajmova. U slučaju kršenja odredbe, trebala im je biti oduzeta roba koju su posjedovali. Izvan sajmenog vremena smjeli su trgovati samo oni trgovci koji su imali status građana.[109] Restriktivna politika vodećeg sloja slobodnog i kraljevskog grada Zagreba (Gradeca) usmjerila je strane trgovce prema kaptolsko-biskupskom Zagrebu, koji ih je slobodnije prihvaćao. Zbog toga je dolazilo do sporova, pa i nasilnog odvlačenja trgovaca, kao primjerice 1603., kada su građani slobodnog i kraljevskog grada na cesti napali kaptolskog trgovca talijanskog podrijetla Ivana Toscana odnijevši mu silom sve stvari na gradečki trg.[110]

O jačanju veza s ugarskim područjima koji su vraćeni pod habsburšku vlast svjedoči nazočnost zagrebačkog trgovca Martina Görösa u Sigetu 1695.[111] Na drugoj strani na trgovačke veze s Osmanskim Carstvom upućuje primanje bosanskog trgovca i krznara Petra Franića iz Sarajeva za člana zagrebačke gradečke općine 1692.[112]

---

[108] Vjekoslav KLAIĆ, *Statut grada Zagreba od god. 1609.*, Zagreb 1912; Odredba o trgovcima iz 1609. postoji i u hrvatskokajkavskoj verziji statuta iz 1629. godine: „kramare zvanskeh narodov, tepce, stanovita mesta ni hiže nemajuče, niti purgari buduči, koji listor s ciganijami na ščap varaški prihajaju, z varaši arti zvrgu, trejti del blaga za varaš zavjemši, akko bi do pol leta ali hiž ali kakova funduša hižnog ne kupili i ako bi se med purgare ne spravili, ter takvem izvrženoem kramarom klatešom da im se v veke ima prepovedati, da pod zgublenje vse svoje marhe, kotere ako bi zadovoljne namali, pod otkup glavni, to je to pod stro dukat biršaga, nemaju v varoš prijeti." Olga ŠOJAT, *Hrvatski kajkavski pisci,* Zagreb, 1977., 262.

[109] Zlatko HERKOV, *Statut grada Zagreba od god. 1732.*, Zagreb, 1952., 58; HERKOV, Povijest zagrebačke trgovine, 13-14.

[110] KARAMAN, Zagrebački trgovci u 17. i 18. stoljeću, 252-254.

[111] Slavko GAVRILOVIĆ, Ivan JAKŠIĆ, Sreta PECINJAČKI, *Građa o balkanskim trgovcima u Ugarskoj XVI-II veka, knj. 1 - carinarnice i kontumaci,* Beograd: SANU, 1985., 224.

[112] PSZ, knj. 18, 313; KARAMAN, Zagrebački trgovci u 17. i 18. stoljeću, 60.

Potpisivanjem Karlovačkog mira 1699. godine došlo je do prelaska većeg dijela srednjeg Podunavlja pod vlast Habsburgovaca.[113] Nakon što je Habsburška Monarhija zavladala plodnim podunavskim područjem, austrijska vanjska trgovina okrenula se prema zapadu, gdje je vladao interes za njezine poljoprivredne proizvode i industrijske sirovine, što je rezultiralo praktičnim povezivanjem Habsburške Monarhije sa svjetskim tržištem stvorenim nakon velikih geografskih otkrića. Sjevernojadranske luke trebale su postati glavna ulazno-izlazna vrata Habsburške Monarhije prema zapadnim tržištima. Zbog toga su Habsburgovcima izlaz na Jadransko more i slobodna plovidba bili među prioritetima. Istodobno su provođeni napori kako bi se što veće količine robe s jugoistočnih područja preuzetih od osmanske vlasti usmjerile prema sjevernojadranskim lukama.[114] Prije potpisivanja mirovnog ugovora 1699. u Hrvatskoj je tranzitna trgovina bila u opasnosti zbog blizine granice s Osmanskim Carstvom. To je razlog što je najveći dio prometa iz zapadnih dijelova Ugarske i susjednih austrijskih zemalja bio usmjeren preko slovenskog etničkog prostora prema Rijeci, Trstu ili Mletačkoj Republici. Usprkos tome i neki dijelovi Hrvatske pod vlašću bana bili su uključeni u trgovinu – primjerice Varaždin, koji je konkurirao Ptuju u Štajerskoj, Koprivnica, luka Bakar – koja je služila za trgovinsku djelatnost obitelji Zrinski i dr.[115]

Izvan užih lokalnih okvira trgovačka se razmjena u Hrvatskoj pod vlašću bana krajem 17. stoljeća uglavnom temeljila na izvozu poljoprivrednih, stočarskih i u vrlo maloj mjeri obrtničkih, odnosno manufakturnih proizvoda. Istodobno su se uvozili tekstil, kolonijalna roba te luksuzni proizvodi i sl. Trgovačkim je poduzetnicima za razvijanje uspješne poslovne aktivnosti trebala posrednička djelatnost u robnom prometu s područjima koja su se nalazila izvan Habsburške Monarhije. Osnovicu takvom trgovačkom poduzetništvu tih prostora pružao je njihov povoljni ekonomski položaj u jugoistočnoj Europi, tim više što su predstavljali mjesto susreta pomorskih, cestovnih i riječnih putova koji su povezivali dijelove jugoistočne Europe, Podunavlja te predalpskog i alpskog prostora s Jadranskim i Sredozemnim morem. Ne treba smetnuti s uma kako je pri tome posebno važna bila merkantilistička politika Habsburgovaca.[116]

113 Enes PELIDIJA, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699. – 1718*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1989., 237–259.

114 Nikola PETROVIĆ, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma. Izgradnja kanala Dunav-Tisa i napori za povezivanje srednjeg Podunavlja sa Jadranskim morem krajem XVIII veka*. Beograd, 1987., 26.

115 PETRIĆ, Koprivnica u 17. stoljeću – okoliš, društvene, demografske i gospodarske promjene u pograničnom gradu; Igor, KARAMAN, *Privredni život banske Hrvatske od 1700. do 1850.* Zagreb: SNL, 1989., 13.; Josip ADAMČEK, Trgovačke veze sjeverne Hrvatske s primorjem u XVI i XVII stoljeću, *Dometi*, 10/1977, 77-82.

116 KARAMAN, Privredni život banske Hrvatske od 1700. do 1850, 12-13.

U trgovačkoj razmjeni s Osmanskim Carstvom u Habsburšku Monarhiju uvoženi su pamuk, vuna, stoka, koža, svila, vosak, maslinovo ulje, južno voće, suha riba, med, duhan, riža, vino, rusko krzno, kava, šećer, šafran, alati itd. Habsburškoj Monarhiji najviše je bilo stalo do pamuka i vune kao sirovina za manufakture te voska i duhana. Bilo je problema s izvozom neke robe iz Osmanskog Carstva jer je Porta povremeno zabranjivala izvoz voska i podizala carine. Izvoz Habsburške Monarhije sastojao se od stakla, drva, željeznih predmeta, bakra, olova, žive, malih količina porculana, lijekova, satova, posuđa, proizvoda od drva itd. Unutar habsburško-osmanske trgovine posebnu važnost zauzimali su prostori Makedonije, Srbije i Bosne, a sve do potkraj 17. stoljeća veliki je dio balkanske trgovine bio u rukama Dubrovčana. S vremenom su taj dio trgovine preuzeli Grci, Cincari, Armenci, Židovi, Albanci i Bošnjaci. „U Makedoniji i Srbiji kao privilegovani sloj javljaju se grčko-cincarski trgovci koji su po tamošnjim gradovima stvorili svoje kolonije, orijentišući se u svojoj trgovini prema Austriji, izvozeći razne proizvode Balkana i Levanta, a naročito pamuk i vunu za austrijsku tekstilnu industriju.“[117]

Nakon potpisivanja Požarevačkog mira pravoslavni trgovci na veliko i malo iz Osmanskog Carstva preplavili su mnoga područja u Habsburškoj Monarhiji, a u njihovim je rukama bila gotovo sva kopnena trgovina između Bliskog istoka i srednje Europe. Ti su trgovci svojim obiteljima, koje su zadržali u osmanskom podaništvu na osmanskom teritoriju, slali zaradu.[118]

Kao primjer obnove trgovačke aktivnosti krajem 17. stoljeća uzmimo Koprivnicu i općenito Križevačku županiju, u kojoj su u zadnjim desetljećima zabilježeni pravoslavni trgovci[119] podrijetlom s prostora Osmanskog Carstva, poznatiji kao tzv. „grčki“ trgovci.[120] Čini se da je i koprivnički trgovac Izak Petrović, spomenut 1681.,[121] najvjerojatnije pripadao „grčkim“ trgovcima. Na stvaranje sre-

[117] Marianne von HERZFELD, *Zur Orientalhandelspolitik Österreichs unter Maria Theresia in der Zeit von 1740-1771*, Wien: Archiv für österreichische Geschichte. Band 108, 1919., 228, 277-281; Slavko GAVRILOVIĆ, *Prilog istoriji trgovine i migracije Balkan-Podunavlje XVIII i XIX stoleća*, Beograd: SANU, 1969., 11-12, 14-15.

[118] Dušan POPOVIĆ, *Cincari*. Zagreb: MISL, 2007., 86-93.

[119] Trajan STOJANOVIĆ, The Conquering Balkan Orthodox Merchant, *The Journal of Economic History*, vol. 20, no. 2, 1960., 234-313.

[120] ZHS 1, Zagreb, 1958., 409; Hrvoje PETRIĆ, Pravoslavni trgovci iz Osmanskog Carstva u Banskoj Hrvatskoj i Varaždinskoj krajini početkom 18. stoljeća, *Zbornik Nikše Stančića*, Zagreb, 2011., 89-98; Slavko GAVRILOVIĆ, *Prilog istoriji trgovine i migracije Balkan-Podunavlje XVIII i XIX stoleća*, 73; o pravoslavnoj crkvenoj općini na Gradecu usp. radi komparacije Drago ROKSANDIĆ, Pravoslavna crkvena općina na području Gradeca između patenta o toleranciji 1781. i revolucije 1848/49, *Zagrebački Gradec 1242-1850*, Zagreb, 1994., 277-292.

[121] DAV, AGK, ZPGK 1676-1687, spis od 9. srpnja 1681.; Zapisnici poglavarstva grada Koprivnice 1639.-1700., knj. 1, 341, 343; H. PETRIĆ, Koprivnica u 17. stoljeću, str. 167.-168.

dišta pravoslavnih trgovaca iz Osmanskog Carstva upravo u Koprivnici imala je utjecaj i činjenica blizine jačanja riječnoga prometa na Dravi kao dio važne trgovačke transverzale između jugoistočne Europe i Podunavlja. U susjednim trgovištima Legradu i Drnju nalazile su se riječne luke na Dravi važne za koprivničko gospodarstvo. Luka Legrad imala je dodatno značenje jer se nalazila blizu utoka rijeke Mure u Dravu te je omogućavala trgovinu Murom uzvodno sve do Štajerske.[122]

Pravoslavni trgovci u Koprivnici spominju se 1698. godine, kada je zabilježeno da trguju robom iz Osmanskog Carstva, a gradsko poglavarstvo donijelo je odluku o plaćanju takse: „Radi Gerkov koy z partekom turszkom ovdi pri plamenitom Varassu terse, dokanchasze ovako artikulariter: da oni koyszu do szada pri plemenitom Varasssu bili posztave taxu, toieto za letho lanzko vuzaki po 3 Rheneses, ravno tako y oni koyszu szada k Varassu dosli, vuzaki poszebi po rainiski 1 na meszecz ieden. Koiu taxu polosivsi, szlobodno bude takov szpartekom szvoiom pri plemenitom Varassu sztal, niu prodaval y tersil do jedan meszecz dan, koteri meszecz dan izminuvsi, da bude moral y zpartekom oditi od Varassa, akolibi pak nadalie hotel pri Varassu zrechenom szvoiom partekom osztati, da bude nazopet drugi rainiski posztaviti moral, et sic consequenter. Koysze pako vutom tverdokoren naide, szpartekom szvoiom za plemeniti Varas zapadal bude y ravno tako da akosze koy zmed nyh naide koibi po szobottah mezo iel, da bude 12 rainiskih tulikaise birsagha zapadal y gubil.“[123] Prema tome, pravoslavni trgovci koji su dolazili trgovati u Koprivnicu morali su za 1697. platiti porez od 3 rajnska forinta. Dalje su morali plaćati jedan rajnski forint mjesečno. I zapisnici kanonskih vizitacija spominju pravoslavne (trgovce) u Koprivnici, među kojima razlikuje Vlahe od „Grka. Primjerice 1700. godine za njih piše: „Nedavno dođoše stanoviti Vlasi i Grci (Vallachi et Graeci), koji skandaliziraju narod time, što se na zabranjene dane hrane mesom.“[124]

Sačuvani su podaci o djelovanju trgovaca iz Koprivnice na ugarskom prostoru krajem 17. stoljeća. Godine 1692. u Ugarskoj je (najvjerojatnije u Veszprému) trgovao Stanon Mihalović, *Racz von Caprünicz*, za kojega se čini da je bio pravoslavni trgovac iz Koprivnice.[125] Prema prometnom zapisniku carinarnice Siget, vidljiva je i nazočnost trgovaca iz hrvatskih slobodnih kraljevskih gradova.

[122] O Legradu: Dragutin FELETAR, *Legrad,* Čakovec: KPD Zrinski, 1971; O Drnju: Hrvoje PETRIĆ, *Općina i župa Drnje,* Drnje: Nakladna kuća dr. Feletar, 2000.

[123] Ranko SUČIĆ, Karmen LEVNIĆ, Ivana POSEDI, *Zapisnici poglavarstva grada Koprivnice*, sv. 1, Varaždin: Državni arhiv u Varaždinu, 2010., 40.

[124] Nadbiskupijski arhiv Zagreb (NAZ). Kanonske vizitacije. Prot. 91/III. 74.

[125] Slavko GAVRILOVIĆ, *Građa o balkanskim trgovcima u Ugarskoj XVIII veka, knj. 2 – carinarnice*, Beograd, 1996., str. 38.

Tamo su ribom trgovali 1695. Blaž Puhalo i Andija Soković, obojica iz Koprivnice, i Ivan od Koprivnice (von Copreinitz) te drugom robom Martin Görös iz Zagreba, a 1696. Ivan Hersatović i Mitar Rac, obojica iz Koprivnice.[126] Te nepovezane informacije mogu također biti prilog ukazivanju na pojačani intenzitet trgovine prema oslobođenim dijelovima Ugarske.

Kao primjer geografskog obuhvata trgovine prema Štajerskoj spomenimo problem oko izvoza meda preko Ptuja, gdje su na temelju stovarišnog prava zaustavljali hrvatsko-slavonske trgovce i ostale koji su izvozili med na način da su ih držali u Ptuju neograničeno vrijeme. Hrvatsko-slavonski sabor tražio je da se takav postupak s izvoznicima prekine te tamo izvezeni med kupi ili da im se dozvoli da ga otpreme dalje. Spor se zaoštrio kada je ptujska gradska općina na otvorenoj, slobodnoj cesti na lokaciji prilično udaljenoj od Ptuja počela plijeniti robu varaždinskih trgovaca.[127] Godine 1640. gradska općina Ptuj zadržala je iz Hrvatsko-Slavonskog Kraljevstva izvezeni med. Na to je Hrvatsko-slavonski sabor iste godine donio odluku da štajerski vinogradari neće smjeti prodavati vino na hrvatskom prostoru, a svaka trgovina vinom smatrat će se krijumčarenjem. Došlo je do svojevrsnog trgovinskog rata i određeno je da će se napraviti dvije kontrole: jedna na rijeci Dravi kraj Zavrča i blizu Ormoža, a druga kod Brežica i Mokrica. Dvije godine kasnije – 1642., na zasjedanju Hrvatsko-slavonskog sabora, donesen je zaključak da se strancima i seljacima iz inozemstva zabrani otkupljivanja meda u Hrvatsko-Slavonskom Kraljevstvu, očito radi zaštite domaće trgovine medom. Godine 1643. donesena je saborska odredba: „Nikako da netko od velikaša ili plemića, pa i svoj vlastiti med, ili kupljeni, odvozi ili prodaje u Ptuj, ili bilo kuda van granica Kraljevine. Zaključak za prekršitelja je predviđao oduzimanje meda. Ovako se ima postupati u pogledu meda sve do 25. studenoga, do blagdana Sv. Katarine, odnosno do odobrenja banova, da se med može prodavati po običaju u Ptuj." Godine 1648. predmet spora postaje i trgovina željezom. Do tada je postojao slobodan prolaz za trgovce u blizini Zavrča, no građani Ptuja zatvorili su ga. Kada su 29. siječnja 1648. trgovci iz Varaždina putovali u Štajersku radi kupoprodaje meda, prelazeći rijeku Dravu u blizini Zavrča, napali su ih neki građani Ptuja te su im oduzeli 61 posudu meda. Oštećeni varaždinski trgovci bili su: Matija Truppey, Kristrofor Naistater i Bartolomej Andriusz. Sljedeće, 1649., godine na istoj javnoj cesti, no bliže Ptuju, varaždinski su trgovci vozili veću količinu željeza, a Ptujčani su ih napali i oduzeli im robu. Ukupna vrijednost meda i željeza iznosila je 1.200 rajnskih forinti.[128]

[126] GAVRILOVIĆ, JAKŠIĆ, PECINJAČKI, Građa o balkanskim trgovcima u Ugarskoj XVIII veka, 1, 224-228.

[127] Zlatko HERKOV, Povijest zagrebačke trgovine, 64.

[128] ZHS 1, 146; Mirko ANDROIĆ, „Rat" Varaždinaca i Ptujčana u 17. stoljeću, *Kajkavski kalendar 1970*, Čakovec, 1969., 107-110; HERKOV, Povijest zagrebačke trgovine, 64.

Trgovački sporovi između Ptuja i Varaždina nastavili su se. Naprimjer 1659. Dvorska komora u Grazu tužila je trgovce iz Varaždina i Legrada da krijumčare, a Varaždinci su se tužili na Ptujčane da sprečavaju njihovu trgovačku djelatnost, njihovim trgovcima čine nepravdu te im oduzimaju robu. Ptujčani su se žalili da ne dobivaju dovoljno prihoda od maltarine zbog toga što su trgovci iz Varaždina i Legrada krijumčarili robu vozeći je skrovitim putovima do Ljubljane zaobilazeći ptujsku maltu. Trgovci iz Kranjske odlazili su u Varaždin, Legrad i Čakovec i tamo kupovali konje te su tajnim putovima zaobilazili Ptuj. Pomagali su im domaći ljudi po Štajerskoj, a u Celju ili Rogaškoj Slatini nitko ih nije pitao jesu li platili maltu u Ptuju. Ptujčani su tvrdili da je u zadnje vrijeme na taj način prokrijumčareno preko 3.000 koža, što je i za Ptuj i za Dvorsku komoru u Grazu predstavljalo znatan gubitak. Kada su iz Ptuja poslali 30 konjanika kako bi zaustavili krijumčarenje, krijumčari su otišli u Varaždin i Legrad. U izvještaju piše kako Varaždin nije pobirao takse te je trgovačkoj robi davao slobodan prolaz. Stoga su se trgovci platnom, suknom, paprom i drugom robom tamo skrivali. Dvorska je komora na zahtjev Ptuja naložila Kranjskoj da sprečava spomenuto krijumčarenje.[129]

Očito je sigurnost putovanja trgovcima povremeno bila na niskoj razini. Hrvatsko-slavonski sabor na zasjedanju 23. listopada 1664. u Varaždinu odredio je da gradovi Varaždin i Zagreb stranim trgovcima koji posjećuju njihove godišnje sajmove radi zaštite od razbojnika osiguraju oružanu pratnju na dolasku i odlasku u Kraljevstvo, odnosno do Sutle i do Zavrča. To je trebalo vrijediti sve dok ne prestanu razbojništva. Osiguranje sigurnosti bilo je važno za Kraljevstvo jer su strani trgovci osiguravali prihode od tridesetnice.[130]

Na kraju nekoliko riječi o Senju, koji je bio u statusu slobodnog i kraljevskog grada tek od druge polovice 17. stoljeća te ga se ne može u cijelosti uspoređivati s ostalim hrvatskim slobodnim i kraljevskim gradovima kroz cijelo 17. stoljeće; ograničit ću se tek na nekoliko natuknica. Poznato je kako je jaka srednjovjekovna senjska trgovina opala nakon presijecanja kopnenih putova iz unutrašnjosti prema senjskoj luci. Početkom 17. stoljeća Habsburgovci su pokušali organizirati sječu drveća u šumama oko Senja radi prodaje Mletačkoj Republici. Djelatnost stranih trgovaca u Senju bila je gospodarski povezana i sa senjskim uskocima, a korist od trgovine imali su posrednici; ako je bila riječ o senjskim građanima ili plemstvu, onda su mogli koristiti olakšice koje su propisivali senjski statut, odnosno carinski cjenik. Valja istaknuti kako je opseg trgovine sa senjskim usko-

[129] STLA, Innerösterreichischen Hofkammer, god. 1659; ILIJANIĆ, Nekoliko podataka o vezama Ptuja i Varaždina u 16. i 17. stoljeću, 292.

[130] ZHS, 1, 287.

cima bio daleko ispod opsega srednjovjekovne senjske trgovine, no Senjani su činili sve što je bilo u njihovoj moći u održavanju Senja kao trgovačkog središta. Početkom 17. stoljeća imamo zabilježene aktivnosti službenika senjskog trošarinskog ureda i senjskih trgovaca koji su nakon preusmjeravanja jednog broda iz Perasta ustrajali u tome kako su senjske povlastice i lučki porezi jednako vrijedni kao i riječki, unatoč nezadovoljstvu Habsburgovaca. To ne treba čuditi jer, iako su Habsburgovci još 1528. Senjanima dali privilegij da mogu slobodno trgovati po čitavoj kraljevini, Senj je ipak bio potencijalni konkurent habsburškoj luci Rijeka, pa njezinim vlasnicima nije bilo u interesu ohrabrivati oživljavanje senjske luke. Ipak, Senjani su od kralja Ferdinanda III. godine 1640. dobili novi statut kojim je, uz ostalo, regulirana i trgovina. Da se odnos Habsburgovaca promijenio, govori podatak kako je 1652. godine Senj uzdignut u status slobodnog i kraljevskog grada, a taj mu je status potvrdio i Ugarski sabor sedam godina kasnije.[131] Senj je bio važan i kao distribucijsko središte za trgovinu solju[132] prema unutrašnjosti.[133]

[131] Mile MAGDIĆ, Topografija i poviest grada Senja, Senj, 1877.; isti, Statut kralja Ferdinanda III. od godine 1640. za grad Senj, *Vjestnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva*, 2, Zagreb, 1900., 78-97; isti, Povelja, kojom je kralj Ferdinand III. dne 23. veljače 1652. uvrstio grad Senj u broj kraljevskih i slobodnih gradova, *Vjestnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva*, 2, Zagreb, 1900., 123-125; Mirko VALENTIĆ, Razvitak *Senja* u okviru Hrvatsko-slavonske Vojne krajine, *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, 1, Senj, 1965., 69-93; Zlatko HERKOV, *Carinski cjenik* grada Senja od godine 1577., *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, 17, Rijeka, 1972., 45-78; Drago ROKSANDIĆ, Bune u Senju i Primorskoj krajini (1719-1722*), Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 15, Zagreb, 1982., Aleksandar BUCZYNSKI, *Gradovi Vojne krajine*, 1, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1997., 162; Catherine Wendy BRACEWELL, Senjski uskoci, Zagreb, 1997., 108-118; Nataša ŠTEFANEC, Trgovina drvetom na Triplex Confinumu ili kako izvući novac iz senjskih šuma (1600-1630)?, *Triplex Confinium (1500-1800): ekohistorija,* Split – Zagreb, 2003., 337-363.

[132] Željko HOLJEVAC, Hrvatsko-slavonska Vojna krajina u ranome novom vijeku, u: Željko HOLJEVAC i Nenad MOAČANIN, *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva u ranome novom vijeku*, Zagreb: Leykam, 2007., 73.

[133] I slobodni kraljevski grad Zagreb (Gradec) je još u srednjem vijeku bio važno prometno središte za distribuciju soli. Grad je uveo posebnu daću na morsku sol kao naknadu za vaganje soli koja se mijenjala ili prodavala. Ta naknada je u stvari bila uvoznina. Na značaj solne trgovine ukazuje to da se Gradec brinuo za posebna skladišta i trgovine za sol. Godine 1614. grad je imao prihode od mijenjanja soli sa Kočevarima, ali i od prodaje gradske (općinske) soli. I susjedni biskupsko-kaptolski Zagreb se služio morskom soli, koju dopremao lađama iz Dubovca ili iz Kranjske. Osim morske soli kupovala se i kamena sol, koja se uvozila iz austrijskih zemalja i Ugarske. PSZ, 19, 57, 61, 72, 246, 248, 265 itd; HERKOV, Povijest zagrebačke trgovine, 94.

Umjesto zaključka

Poslovanje trgovaca u slobodnim kraljevskim gradovima Hrvatsko-Slavonskoga Kraljevstva tijekom 17. stoljeća bilo je ovisno o susjednim unutarnjoaustrijskim pokrajinama i sjevernoj Italiji, stoga su se iz tih područja doseljavali trgovci i stalno nastanjivali u Zagrebu, Varaždinu i Koprivnici. U djelovanju trgovaca u Varaždinu u znatnoj je mjeri vidljiva briga oko opskrbe vojnih posada Vojne krajine. Hrvatski slobodni i kraljevski gradovi tijekom 17. stoljeća nastojali su privući nove trgovce i ostale poduzetnike raznim olakšicama kako bi se ojačala ili oživila gospodarska djelatnost. Trgovački su se poslovi najčešće zasnivali na kupoprodaji, ali u trgovini su mogli doći u obzir i drugi pravni poslovi kao naprimjer zamjena. Takvim su se poslovima bavili ne samo trgovci nego i drugi poduzetnici. Sudionici u trgovini bili su: domaći trgovci, strani trgovci, obrtnici (domaći i strani), velikaši i plemići (te načelno svaki posjednik), seljaci iz okolice, preprodavači i prodavači kruha i živeži na trgu.

Summary

Trade in the Croatian Royal Free Cities in the 17th Century

In this paper, the author attempts to offer an insight into the trade in royal free cities of the Croatian-Slavonian Kingdom in the 17th century. Based on the historiographic results achieved so far, as well as both published and non-published sources, the author primarily tackles the royal free cities: Zagreb (Gradec), Varaždin and Koprivnica, followed – to a lower extent – by Senj and Križevci. Trade in the Croatian royal free cities in the course of the 17th century should be analysed in the context of economic processes taking place in a wider area. Towards the end of the 16th century, trade traffic was extended to activities conducted between the continental interior and the littoral areas. Furthermore, at that time, the scope of trade activities was enhanced through the north Adriatic ports. Trade-related activities in the territory of the Croatian-Slavonian Kingdom depended in the 17th century on the neighbouring Austrian continental provinces and on the Northern Italy. Hence, tradespeople from these areas chose to immigrate and permanently settle in Zagreb, Varaždin and Koprivnica. The principal centre of trade was Zagreb. In the context of the activities of tradespeople in Varaždin, supplying the military units of the Military Border was predominant, whereas Koprivnica, Senj and Križevci were towns in which civil and military authorities were intertwined. During the 17th century, the Croatian royal free cities endeavoured to attract more tradespeople and other entrepreneurs by introducing diverse relaxations, in order to improve or revive the overall economic activity. Though trade activities were in the majority of cases based on buying and selling, other legal businesses, such as for instance barter, were an option too. Not only tradespeople, but also other entrepreneurs engaged in such activities. Participants in the trade were as follows: domestic tradespeople; foreign tradespeople; artisans (domestic and foreign); members of aristocracy and nobility (and, in fact, every landowner); peasants from the surrounding areas; resellers and sellers of bread and groceries on the square.

Keywords: trade; royal free cities of the Croatian-Slavonian Kingdom; 17th century; fairs.

Željko Tomičić

Izvorni znanstveni članak
Rukopis je prihvaćen za tisak: 15. svibnja 2020.
DOI: 10.21857/m3v76tew7y

PROSTOR OD ALPA I JADRANA DO DUNAVA I NERETVE U SVJETLU MATERIJALNIH TRAGOVA INZULARNE UMJETNOSTI KAROLINŠKOG DOBA*

Epizoda s nalazima otočne irske, anglosaksonske ili općenito hiberno-karolinške umjetnosti, koja predstavlja specifičnu temu unutar kulturne povijesti ranoga srednjeg vijeka Europe, povezanu s misionarskom djelatnošću, nije mogla mimoići ni prostore od Alpa i Jadrana do Neretve i Dunava, posebice ne u povijesnim trenutcima koji su prethodili Aachenskom miru 812. godine između franačkog cara Karla Velikog (768. – 814.) i bizantskog cara Mihajla I. Rangabe (811. – 813.).

Ključne riječi: Aachenski mir; Karlo Veliki; Pipin; Franci; Avari; Salzburg; Akvileja; Paulin II.; irska misionarska djelatnost; nalazi otočnog umjetničkog obrta.

* *Napomena*: Rukopis je predan 2013. godine u tisak organizatorima znanstvenog skupa *Hrvatska arheologija i Aachenski mir 812. – 2012.*, održanog u Zadru 2012. godine u organizaciji Arheološkog muzeja u Zagrebu, Odsjeka za arheologiju Sveučilišta u Zagrebu i Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru. Kako ni do 2019. godine rukopis nije objelodanjen, koristimo prigodu da ga u prerađenom i dopunjenom obliku realiziramo u časopisu RAD Razreda za društvene djelatnosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

UVODNE NAPOMENE

Na temelju do sada poznatih i vrjednovanih malobrojnih te ponekih novijih materijalnih nalaza umjetničkog *obrta* s prostora obuhvaćenog naslovom u našem se prilogu tematizira specifična pojava fenomena inzularne irske, tj. otočne umjetnosti karolinške epohe. U početku je uopće teško pojmljiva činjenica da se s osebujnim tragovima umjetničkog stvaralaštva iz udaljenog sjevernog središta europske duhovnosti, s krajnjih „atlantskih rubova Europe", konkretno Irske, susrećemo čak na prostoru istočno od Alpa i istočne obale Jadrana. To su materijalni dokazi otočnog svijeta koji je – zahvaljujući irskim, ali i anglosaksonskim znanstvenicima i poglavito kršćanskim misionarima te ambicioznim nastojanjima Karla Velikog – oblikovao intelektualni život i drugih krajeva Europe.

Kako bismo pojasnili izvornost otočnog kršćanstva, valja se, u nastavku, sažeto podsjetiti nekih činjenica koje pomažu pristupu našoj temi. U blizini rimskih Britanije i Galije, zahvaćenih kršćanstvom iz Rimskoga Carstva, u Irsku dolaze, isprva trgovačkim svezama, i prvi kršćanski utjecaji. Irska prelazi na kršćanstvo, u kojem nalazi utočište i pogodno tlo za širenje i prije sv. Patrika.[1] Monaški je život u Irsku uveo sv. Patrik, čija je misija ondje potrajala u 5. stoljeću [2] i dovela do procvata monaštva u 6. stoljeću.[3]

Slijedeći mišljenje Egona Wamersa, inzularna misija prema kontinentu odvijala se u dva međusobno relativno udaljena neovisna pokreta koja je poticalo franačko vrhovništvo radi ubrzanja „frankizacije" područja uz desnu obalu Rajne i Bavarske, a kasnije i Saksonije.[4] Za nas je bitan irski samostanski pokret od kasnog 6. do sredine 8. stoljeća, a u znatno manjoj mjeri ciljana misija Anglosaksonaca od kasnog 7. do kasnog 9. stoljeća. Misija Anglosaksonaca bila je djelatna više u sjevernim dijelovima Franačke.

Prvi monasi već su tijekom 6. stoljeća napustili Irsku da kao hodočasnici potraže osamljena mjesta radi neposrednog susreta s Bogom.[5] Misija Kolumbana Mlađeg (590. – 615.) potaknula je veliko razdoblje irske monaške ekspanzije u inozemstvo. Konkretno, ta je ekspanzija irskih redovnika dovela do postanka brojnih samostana diljem Francuske, posebice onih u Burgundiji, potom u alpskom prostoru Švicarske, Austrije i sjeverne Italije te u Belgiji i Njemačkoj.[6] Na navedenim su prostorima udomaćili bogatu samostansku kulturu irskog izraza s njegovanjem duhovnih i umjetničkih Božjih djela.[7] Posebno je važno veliko misionarsko putovanje sv. Kolumbana od Luxeuila u Burgundiji duž Rajne do Švicarske, pa preko Bodenskog jezera do Bregenza u Austriji te na jug preko Alpi i sjeverne Italije sve do Bobbija, gdje je 613. godine osnovao svoj posljednji samostan.[8] U samostanima u Bobbiju i u Sv. Galu nastale su važne knjižnice. U Sv. Galu knjižnicu je osnovao Kolumbanov učenik. Središta irskoga kršćanskog utjecaja bila su kako u zapadnoalpskom prostoru (St. Gallen, Rheinau, Reichenau, Chur, Lindau, Müstair), tako i istočnije (Salzburg, Kremsmünster).

1 Irski su kršćani 431. godine dobili biskupa imenovanog iz Rima. To indirektno dokazuje brojnost kršćana u Irskoj, u kojoj su utočište pred barbarskim upadima u Rimsko Carstvo potražili i neki znanstvenici iz Galije (Ó FIACH 2003, 41).

2 Misija sv. Patrika u Irskoj započela je u drugoj ili trećoj četvrtini 5. stoljeća i trajala je oko trideset godina, tj. vjerojatno 432. – 461. ili 456. – 490. godine (Ó FIAICH 2003, 44).

3 Ó FIAICH 2003, 45.

4 WAMERS 1999, 453.

5 Ó FIAICH 2003, 51.

6 Ó FIAICH 2003, 52; WAMERS 1999, 453.

7 WAMERS 1999, 453.

8 Ó FIAICH 2003, 52.

Na ozemlju Salzburga, tj. vojvodstva pod vlašću bavarskih Agilolfinga, pojavio se rani irski monaški utjecaj iz sjeverne Italije (Bobbio, Lucca, Fiesole). Važno središte irske misije postao je Salzburg, gdje je Irac po imenu Fergil, nama poznatiji kao Virgil, bio opat i biskup, a popis osoba, živih i mrtvih, za koje se tamošnja kršćanska zajednica molila uključivao je i opate starog irskog samostana Ione, još od doba njegova osnivača Columna Cillea, pa sve do petnaestog opata, Fergilova suvremenika.[9]

Stapanje irske i latinske kulture najjasnije se može vidjeti u irskoj umjetnosti 7. i 8. stoljeća.[10] Irski su kovači svoje prastare vještine koristili kako bi slavili kršćansku crkvu. Irci su odlazili u hodočašća, „tražeći spasenje i samoću", ali su i pokrštavali poganske narode, gradili knjižnice na kontinentu, pisali znanstvena djela te pomogli pripremiti teren za procvat znanja do kojeg će u 9. stoljeću doći u Franačkom Carstvu.[11] Pritom valja razlikovati između misije u poganskom okruženju i evangelizacije unutar pretpostavljenog kršćanskog svijeta.[12]

Francima, posebice Karolinzima, tijekom njihovih ekspanzija moći, posebice u Bavarsku, koje su u zapadnoalpskom području uključivale važne prijevoje prema pripojenim karantanskim Slavenima, ubrzo je postalo jasno da stvarno i unutarnje uključivanje istočnih zemalja u njihovu vlast može biti ostvareno samo pojačanom misijom i crkvenom organizacijom, stoga su pozdravili i poticali misionarsku djelatnost pobožnih i školovanih ljudi koji su dolazili neposredno iz daleke Irske, a potom pojačano i iz susjedne Anglije u sjevernu Franačku.[13]

U temeljitom prikazu pojasne garniture iz Mogorjela koju je Werner, po visokoj kvaliteti animalnog ukrasa, uvrstio među najbolje profane kovinske tvorevine tzv. inzularnog stila ranokarolinškog horizonta druge polovine 8. stoljeća, kartirao je tu vrstu nalaza od Frizije i saksonske obale Sjevernoga mora, Porajnja, Tiringije i južne Njemačke do srednje Italije, koja je tada bila pod franačkom vlašću.[14]

U Franačkom Kraljevstvu, sjeverno od Alpa, očuvali su se, osim knjiga koje su stvorili irski i anglosaksonski pisci i iluminatori, i poneki malobrojni istaknutiji uradci umjetnika kovača – zlatara iz druge polovine 8. stoljeća, koji su bili neposredno djela inzularne umjetnosti. Njima Werner i Wamers pridružuju tzv. *Rupertov križ* iz Bischofshofena, *Tassilov kalež* iz Kremsmünstera i *Starije korice*

9 HUGHES 2003, 63.

10 HUGHES 2003, 61.

11 HUGHES 2003, 66.

12 WOOD 2002, 167, bilj. 2.

13 WAMERS 1999, 458.

14 WERNER 1961, 240, sl.(Abb.) 4.

knjige iz Lindaua.[15] S tim istaknutim zlatarskim djelima mogu se stilski dovesti u svezu i određeni kovinski arheološki nalazi maloga formata, koji su naknadno otkriveni. *Stilu Tassilova kaleža* pridružuju se i ti jednostavni slučajni kovinski nalazi karolinškog oružja i opreme jahača, kao i ukrasni predmeti[16].

Položaji nalaza kovinskih i klesarskih djela visokoga ranga, koja nose obilježja animalnog stila, pokazuju da se isti koncentriraju u alpskom prostoru i tvore svojevrsni umjetnički krajobraz u kojem je inzularni element imao važnu ulogu. Međutim, u odnosu na starije antičke i italske utjecaje, inzularni element imao je donekle sporednu ulogu.[17]

Čitav se kulturni krug obilježavao ili kao „inzularni stil kontinentalnog kovanja" ili prostorno ograničen na glavna sakralna djela i važne rukopise – kao „inzularna kulturna provincija sa središtem u Salzburgu", tj. „inzularna kulturna provincija" u Carstvu Karla Velikog.[18] Za ranije navedena vrhunska ostvarenja kovinske umjetnosti koja se skupno pripisuju tzv. *stilu Tassilova kaleža* istraživanja V. Elberna dovela su do spoznaje da toj skupini umjetničkoobrtnih tvorevina treba podrijetlo tražiti u Salzburgu i dovesti ga u neposrednu svezu s djelovanjem Irca Virgila (Fergal), koji je 745./746. bio opat samostana sv. Petra, a u razdoblju 749. – 784. nadbiskup Salzburga.[19]

Na djelima koja se pripisuju *stilu Tassilova kaleža* prepoznaju se, prema nadahnutim, nezaobilaznim i sažetim mislima Rosamund McKitterick, vrsne poznavateljice srednjovjekovne povijesti i profesorice na Sveučilištu u Cambridgeu, slojevitost kulturnog nasljeđa Europe i uloga Karla Velikog, koji je pridonio procvatu te multikulturne baštine oblikujući njezinu novu fizionomiju.[20]

•

Nakon prethodnog, nužno potrebnog prikaza širenja i rasprostiranja otočne misionarske djelatnosti i prepoznavanja kulturnog krajobraza „tzv. inzularne umjetničke provincije u Salzburgu", odnosno umjetničkoobrtnih uradaka u *stilu Tasssilova kaleža* tijekom vladavine Karla Velikog, okrećemo se povijesnoj sceni istočnoga dijela Europe potkraj 8. stoljeća.

15 WERNER 1961, 240, sl(Abb.) 4; WAMERS 1999, 460.

16 WAMERS 1999, 460-461.

17 WAMERS 1999, 461.

18 WAMERS 1999, 461.

19 ELBERN 1989.

20 „Osmo stoljeće u zapadnoj Europi bilo je doba novoga razvoja, ekspanzije kršćanstva i svježih početaka. Bilo je to razdoblje izvanrednog procvata kulture, posebice u franačkoj sferi. Ta se kultura sigurno temeljila na intelektualnim i kulturnim postignućima prethodna četiriju stoljeća, kao i na baštini rimskoga svijeta. Usprkos tome, u Franačkom Kraljevstvu, od 780-ih nadalje, pokazuje se da je vrlo važan poticaj bio uvjetovan samim vladarom, Karlom Velikim." (McKITTERICK 2005, 151)

Naime, uključivanjem otprije poznatih i analiziranih nalaza s obilježjima inzularnog karaktera, kao i ponekog slučajnog, u novije doba pribavljenog primjerka, postupno se oblikuju ponešto širi pogledi na ishodišta, potencijalne nosioce i pravce širenja misionarske djelatnosti koji su dosegnuli istočne zone osvajanja i utjecaja cara Karla Velikog. Na taj se način vrlo jasnim materijalnim tragovima i dokazima prostor od Alpa i Jadrana do istočnih granica karolinške interesne sfere, tj. Dunava i Neretve, snažno integrira i afirmira kao nezaobilazan u razdoblju neposredno prije Aachenskog mira 812.

Slika 1. Zemljovid dijela srednjoeuropsko-mediteranskog prostora na prijelazu iz 8. u 9. stoljeće (osmislio autor – izradila Katarina Botić)

Valja nam se u početku ukratko podsjetiti ponekih povijesnih činjenica koje upotpunjuju smisao i poruku gore priloženog zemljovida. Ekspanzija Franačkog Kraljevstva usmjerila se 774. godine na pokoravanje Langobardskog Kraljevstva, 776. na pripojenje Furlanije do toka rijeke Soče, 780. na osvajanja sjevernog i središnjeg dijela Italije, potom 782. na ratovanje s Avarima i, što je posebice bitno za našu temu, do pripojenja vojvodstava Bavarske, Karantanije i Istre 788. godine.

U doba bavarskog vojvode Tassila III. (748. – 788.) uslijedilo je, nakon pokoravanja Karantanije, misionarsko djelovanje i pristupanje tamošnjega slavenskog vladajućeg sloja kršćanstvu te je to područje 788. dočekalo dolazak vrhovništva Franaka.

Na taj je način Karlo Veliki stvorio *de facto* pomnjivo planiranu široku i pogodnu stratešku osnovicu za neizbježna nadolazeća odsudna ratovanja na istočnoj bojišnici s Avarskim Kaganatom. Država Avara u razdoblju 567. – 796. obuhvaćala je jezgru Karpatske kotline, tj. nekadašnje rimske provincije u Panoniji i njezina rubna područja na sjeveru i istoku, a na jugu krajnji istočni dio međurječja Drave, Dunava i Save.

Područje bivše rimske provincije Dalmacije bilo je samo formalno u sklopu Bizantskoga Carstva, koje je stvarnu vlast imalo u starim urbanim aglomeracijama istočnoga priobalja Jadrana i na pripadajućem arhipelagu.

U sjecištu preklapanja interesa tadašnjih europskih velesila oblikovao se, od Alpa i Jadrana do Dunava i Neretve, ranosrednjovjekovni prostor koji će 796. biti svjedokom urušavanja Avarskog Kaganata, potaknutog uspješnim prodorom italskog kralja Pipina, sina Karla Velikog. Na području od međurječja Drave, Dunava i Save na sjeveru do istočne jadranske obale na jugu u početcima političkog organiziranja oblikuju se na europsko-mediteranskom prostoru, ovisno o političkom djelovanju Franačkog i Bizantskog Carstva, dva prvobitna središta.[21]

U novije doba izneseni su u mađarskoj stručnoj literaturi vrlo zanimljivi stavovi o Pipinovu pohodu 796. na središte, tj. hring Avarskog Kaganata u Potisju, odnosno na održavanje važnog koncila na obalama Dunava te o Dunavu i propasti avarske države (slika 2).[22]

[21] RAUKAR 1997, 24.

[22] SZŐKE 2009, 93-112; SZŐKE 2011, 265-294.

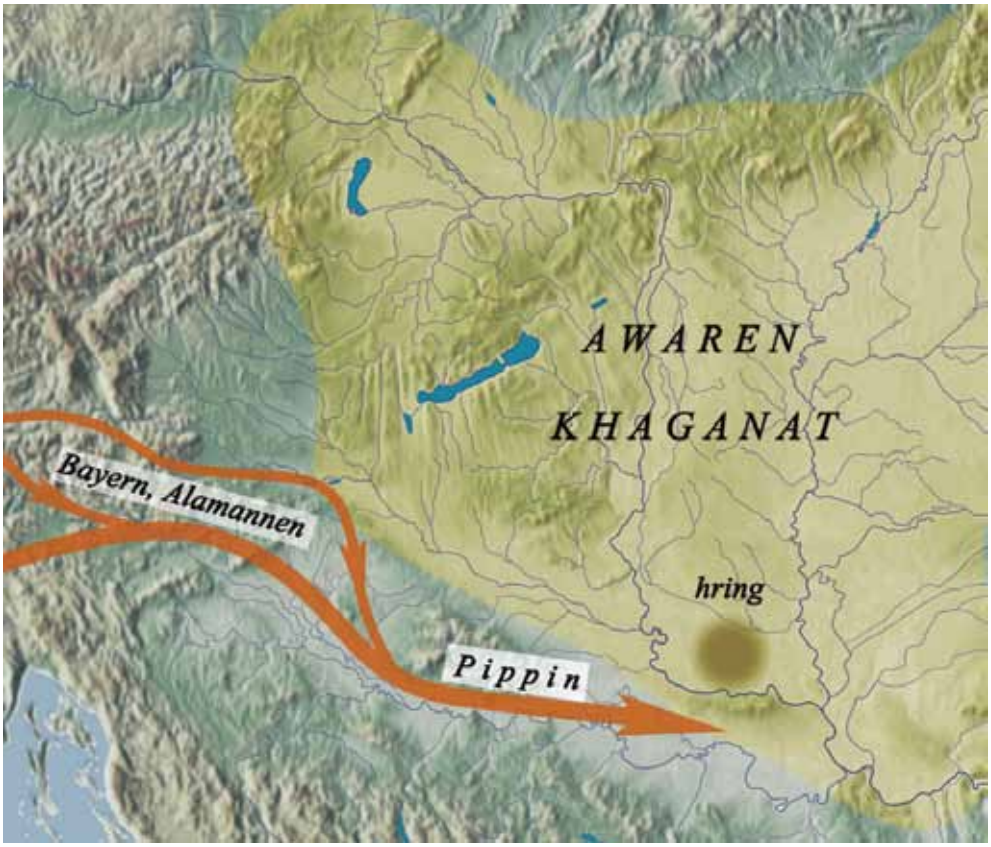

Slika 2. Pohod italskog kralja Pipina 796. na Avare (SZŐKE 2009)

Kao rezultat uspješnog okončanja ratova s Avarima, koji su *de facto* u Kaganatu prestali 803. godine, obavljena je, na inicijativu Karla Velikog 803. i potom 811. godine, podjela ogromnog novoosvojenog prostora, od Alpa na istoku te Dunava na sjeveru i istoku do Jadrana na jugu, između Salzburške nadbiskupije i Akvilejskog patrijarhata (slika 3). Prostor sjeverno od lijeve obale rijeke Drave do njezina ušća u Dunav pripao je Salzburškoj nadbiskupiji, dakle u to doba nadbiskupu Arnu, dok je sveukupan prostor od desne obale Drave do Jadrana pripao Akvilejskom patrijarhatu, tj. patrijarhu Paulinu II.

Slika 3. Zemljovid dijela Panonije s prikazom podjele crkvene vlasti između Salzburške nadbiskupije i Akvilejskog patrijarhata (SZŐKE 2009)

•

U nastavku ćemo se osvrnuti na registar materijalnih nalaza inzularnog, tj. hiberno-karolinškog umjetničkoobrtnog stvaralaštva koji se uklapaju u našu osnovnu temu. Ujedno ćemo ih pokušati povezati s irskom i donekle anglosaksonskom misionarskom djelatnošću i ekspanzijom Karolinga. Na tematskom zemljovidu (slika 4) navedeni su, promatrani od Alpa do istočne granice franačke ekspanzije, pojedinačni položaji nalaza inzularnog obilježja.

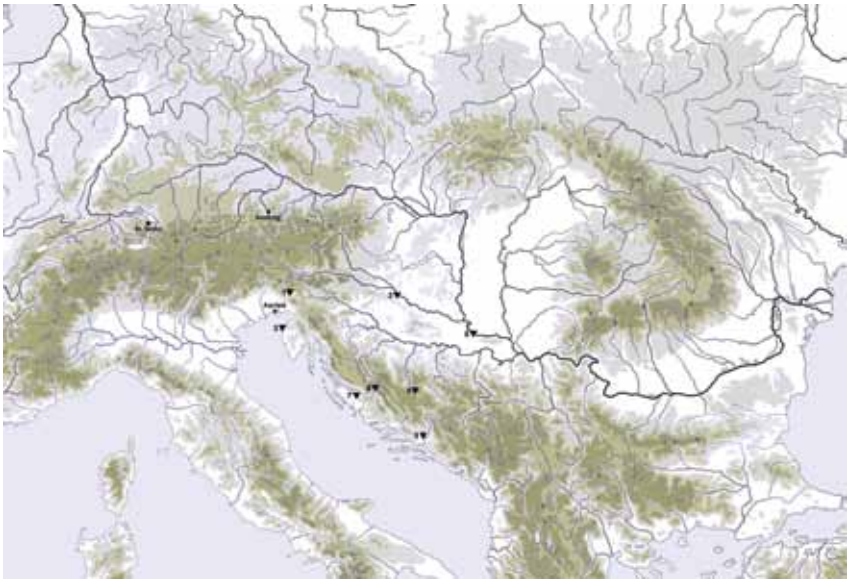

Slika 4. Zemljovid prostora od Alpa i Jadranskog mora do Dunava i Neretve s položajima nalaza inzularne umjetnosti u stilu Tassilova kaleža (osmislio autor – izradila Katarina BOTIĆ)

PREGLED POKRETNIH NALAZA

1. Tonovcov grad

Slika 5. Tonovcov grad, pojasni jezičac, druga polovina 8. stoljeća (KNIFIC 2007)

Tonovcov grad kraj Kobarida jest kasnoantičko visinsko utvrđeno naselje u dolini Soče u zapadnoj Sloveniji koje dugotrajan kontinuitet života duguje prirodnoj prometnici, tj. strateški važnoj cesti koja vodi iz Furlanije u Korušku.[23] S tog posebice znakovitog nalazišta, koje je niz godina uporno istraživao S. Ciglenečki, potječe i unikatni pozlaćeni slučajni nalaz lijevanog brončanog okova jezičca remena.[24] Oblikom i po ukrasu pripada među karolinške uratke druge polovine 8. stoljeća, tj. među predmete ukrašene inzularnom anglosaksonskom animalnom ornamentikom (slika 5).[25]

[23] CIGLENEČKI 1994, 6, T. 1,26; KNIFIC 2007, 324, sl. 2: 6; BITENC, KNIFIC 2001, 94, kat. 305.

[24] KNIFIC 2007, 320, sl. 2,6, kat. 6, crtež D. Knific Lunder.

[25] Donji rub jezičca oblikovan je u životinjsku glavicu. Na gornjem rubu uščuvane su bakrene zakovice vel. 2,5 x 1,6 cm, težina 4,06 g. Predmet je pohranjen u Kobaridskom muzeju u Kobaridu pod inv. br. 22492.

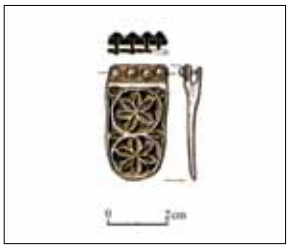

Slika 6. Gradišče nad Sotesko, pojasni jezičac ukrašen viticama i duboreznim palmetama (BITENC, KNIFIC 2001, 95, Nr. 313)

S položaja visinske utvrde zanimljivog i indikativnog naziva Gradišče nad Sotesko, sjeveroistočno od Tonovcova grada, potječe zanimljivi pozlaćeni brončani pojasni jezičac ukrašen viticama nalik slovu S i duboreznim palmetama (slika 6), koji je stilski vrlo srodan nalazu iz Mogorjela kraj Čapljine.[26] Na taj se važni nalaz osvrnula i vrsna arheologinja europskoga ranog srednjovjekovlja Mechthild Schulze-Dörrlamm u opsežnoj studiji posvećenoj kovinskim izrađevinama s biljnim ukrasom i njihovim radioničkim središtima s područja Carstva Karla Velikog.[27]

2. Sipar

Slika 7. Sipar, pojasni jezičac ukrašen lozicom i životinskim ukrasom u *stilu Tassilova kaleža* (UJČIĆ 2000, 71, I. 61)

Na istaknutom rtu koji se nalazi oko 4 km sjeverno od Umaga otkriveni su ostatci ranosrednjovjekovnog kaštela Sipar, koji se u ranosrednjovjekovnim zemljopisnim izvorima navodi pod različitim inačicama (lat. *Sapparis*, *Sip(p)aris*). S nepoznatog položaja i iz nepoznatog arheološkog konteksta na tom nalazištu potječe pojasni jezičac (slika 7), od pozlaćene bronce, dužine 2,8 cm i širine 1,7 cm. Predstavlja površinski nalaz iz 1985. godine. Ima završetak u obliku pupoljka. Lijevan je i ukrašen u tehnici rovašenja gustim prepletom krugolike lozice i životinjskim ukrasom u *stilu Tassilova kaleža*. Datira se na konac 8. stoljeća, a pohranjen je u Arheološkom muzeju Istre u Puli, inv. br. S 7539.[28]

[26] KNIFIC 1999, 67; BITENC, KNIFIC 2001, 95, Nr.313.

[27] SCHULZE-DÖRRLAMM 2009, 776, Abb. 28, popis nalaza 26.

[28] O tom nalazu postoji raspršena relevantna literatura: MARUŠIĆ et al. 1995, 113 (kat. Jed. 489. Sipar, pojasni jezičac); MARUŠIĆ 1973-1975, 9; UJČIĆ 2000, 2, kat.br. 71, I. 61.; MATIJAŠIĆ 2008, (Sipar, *Istarska enciklopedija*).

3. Medvedička

Osobito dragocjen nalaz predstavlja inventar grobne cjeline ratnika odličnika otkriven u selu Medvedička u Podravini.[29] Pojedinačni predmeti iz groba prikupljeni su u dva navrata, 1973. i 1977. godine. Među njima zapaženo mjesto pripada dvosjeklom maču, bojnoj sjekiri, nožiću i jezičcu pojasne garniture s inzularnim životinjskim ukrasom u *stilu Tassilova kaleža*.[30] Pojasni jezičac od pozlaćene je bronce, dužine 10,5 cm i širine 1,8 cm. Pohranjen je u Arheološkome muzeju u Zagrebu (AMZ) pod inv. br. S-3095. Jednodijelan je, s obje strane ukrašen različito komponiranim motivima životinjskog prepleta anglokarolinškog, odnosno inzularnog stila izvedenim u dubokom rovašenju. Na gornjem rascijepljenom dijelu jezičca tri su srebrne zakovice pomoću kojih se pričvršćivao na pojas, a ispod njih se nalazi pojas ukrašen motivom šrafiranih trokutića.[31]

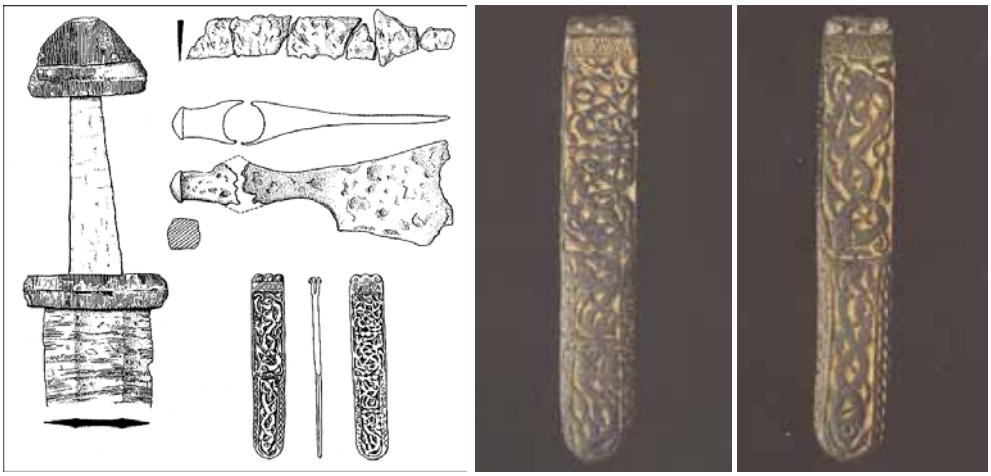

Slika 8. Medvedička, pojasni jezičac ukrašen *u stilu Tassilova kaleža* (TOMIČIĆ 2000, 1, 153, slika 10)

Analogni primjerak pojasnog jezičca potječe iz kraljevske/carske rezidencije – *aula regia* u Ingelheimu. Primjerak je datiran u posljednju trećinu 8. stoljeća, odnosno u rano 9. stoljeće.[32]

29 VINSKI 1977/78, 143 i d., 166, T. X:1,2; T. XI.

30 SIMONI 2000, 2, kat. br. II. 15.

31 TOMIČIĆ 2000, 1, 153, sl. 10.

32 GREWE 1999, 465-466, katalog VII.26.

Slika 9. Ingelheim, pojasni jezičac ukrašen *u stilu Tassilova kaleža* (GREWE 1999)

Jezičac iz Ingelheima izrađen je od nekoć pozlaćene bronce, srebra i bakrenog lima i ima željezne zakovice. Dužine je 8,9 cm, širine 1,5 cm te debljine 0,3 cm.[33] Završetak remena ima tri željezne zakovice. Prednja strana geometrijski je dekorirana, a u središnjem polju slike dviju figura životinja (zmija ili zmajeva) u tijesnom su prepletu traka i linija. Tijela su S-oblika, a glave s bademastim okom i trubljastim gubicama okrenute su unazad. Dugi rep ima razdvojeni rascijepljeni kraj. Ravnine prikaza obiju životinja nasuprotno su okrenute. Vanjski su uglovi uvučeni i nalik slovu „u". Na obje strane jezičca motiv vitica završava u životinjskim glavama.

Između nalaza iz Ingelheima i pojasnog jezičca iz Waala kraj Rossuma (provincija Gelderland u Nizozemskoj)[34] te našeg primjerka iz Medvedičke postoji vrlo uska oblikovna srodnost, premda je bitna razlika u kvaliteti izrade u korist primjerka iz Ingelheima. Svi su navedeni primjerci predstavnici *stila Tassilova kaleža*.[35]

4. Gornji Vrbljani

Utvrda nad rijekom Sanom kraj Gornjih Vrbljana pokraj Ključa u Bosni i Hercegovini, u kojoj je dokazana kulturna slojevitost tijekom kasne antike i ranoga srednjeg vijeka, nadzirala je u antici staru rimsku prometnu vezu Panonije (Siscia) s Dalmacijom (Salona). Nakon Justinijanova kastrona iz 6. stoljeća izgra-

33 Nalaz je pohranjen u Mainzu, u Zemaljskoj službi za zaštitu baštine u Odjelu arheološke zaštite spomeničke baštine (Inv. br. IH-K3-G475).

34 GREWE 1999, 465-466.

35 O jezičcu iz Ingelheima usporedi literaturu: Holger GREWE 1999, 465-466, Katalog VII. II.26 (799 Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Große und Papst Leo III. in Paderborn, Band 2 Katalog der Ausstellung Paderborn 1999, 465-466, Katalog VII. II.26.

đena je na istom položaju u ranom srednjem vijeku utvrda s karolinškom vojnom posadom koja je imala povremene sukobe, na što upućuju ondje pronađene trobridne avarske strelice.[36] Iz karolinškodobne utvrde potječe nalaz unikatnog pojasnog jezičca (slike 10.a i 10.b). Ratnik kojem je pripadao jezičac očito je širio i čuvao kršćansku vjeru među poganskim pukom prije značajnijeg priključenja Franačkom Carstvu.

Potaknut promišljanjima niza autora koji su, nakon temeljite znanstvene objave Zdenka Vinskog,[37] posvetili pažnju jedinstvenom ranokarolinškom pojasnom jezičcu iz Gornjih Vrbljana, i A. Milošević je, na temelju uvjerenja E. Wamersa da je spomenuti jezičac „izradio kovač Tetgis (franačko vlastito ime, npr. Tetgisus iz Reimsa iz 8. ili 9. stoljeća), u *stilu Tassilovog kaleža* u drugoj polovini 8. stoljeća, vjerojatno za nekog uglednika ili visokog vojnog časnika", izrazio isti stav.[38]

Slike 10.a i 10.b. Gornji Vrbljani, pojasni jezičac ukrašen *u stilu Tassilova kaleža* (VINSKI 1977-1978)

Pojasni jezičac datira se u posljednju četvrtinu 8. stoljeća, izrađen je od pozlaćene bronce i srebra. Dužine je 16 cm, širine 2,1 – 2,4 cm i debljine 0,4 cm. Pohranjen je u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu pod priv. inv. br. 508.

Na primjerku ranokarolinškoga kovinskog jezičca iz Gornjih Vrbljana prepoznata je misionarska djelatnost, tj. epigrafička potvrda te pojave koja se javlja u trostrukom zazivu *Sanctus*, upisanom skraćenicama. Iz dalekog ishodišta u zapadnoj Franačkoj taj je uradak zlatara Tetgisa dosegnuo rubno područje hrvatske kneževine.[39] Duh Trojstva koji se razabire na jezičcu oznaka je prvoga vala karolinške vjerske ekspanzije, a ujedno i papinsko-karolinške koalicije na prostoru koji obuhvaća naš rad.[40] Posebice je važno da se na unikatnom pojasnom jezičcu vrlo jasno razabiru elementi ukrašavanja u *stilu Tassilova kaleža*. Naime, elementi ukrasa rovašene su, pozlaćene vitice i animalna ornamentika koji su vrlo vješto izvedeni na licu s votivnim tekstom, kao i na naličju s imenom zlatara Tetgisa.[41]

36 BOJANOVSKI 1974, *GZMS* n.s., 29/1974, 245-255; BOJANOVSKI 1979, *GZMS* n. s., 34/1979, 105-125.

37 VINSKI 1977-1978, *VAMZ* X-XI, 144-149; VINSKI, 1985, bilj. 15., bilj. 16; VINSKI, 1974.; ZEKAN 1994, 68; WAMERS 1999, 463; MILOŠEVIĆ 2000, 2, 259, sl. IV. 132.

38 WAMERS 1999, 463; MILOŠEVIĆ 2000, 1, 2000, 114; MILOŠEVIĆ 2000, 2, 259, IV.132.

39 DELONGA 2000, 1, 243; DELONGA 2000, 2, kat.br.IV, 131.

40 DELONGA 2000, 1, 243.

41 MILOŠEVIĆ 2000, 259, kat. Br. IV. 132.

Animalni ornament javlja se sam ili u kombinaciji s vegetabilnim elementima i predstavlja stiliziran, često skraćen prikaz starog mediteranskog motiva životinja na Drvetu života i blizak je anglosaksonskoj ornamentici prepletene vinove loze.[42]

5. Mogorjelo – Čapljina

Na nalaz ranokarolinške pojasne garniture iz tzv. kastela u Mogorjelu južno od Čapljine na Neretvi upozorio je prvi Joachim Werner nakon posjeta Zemaljskom muzeju u Sarajevu 1953. godine.[43] U prostoru sjeveroistočne okrugle kule kastela Mogorjelo otkriveni su tijekom istraživanja koja je u razdoblju 1899. – 1903. provodio Karlo Patsch karolinški okovi pojasa (slika 11: 1-2).[44] Ujedno je u prostoriji, uz spomenutu okruglu sjeveroistočnu ugaonu kulu, otkriven i pojasni jezičac od pozlaćene bronce (slika 12).[45]

Slika 11: 1-2. Mogorjelo kraj Čapljine, ranokarolinška pojasna garnitura *u stilu Tassilova kaleža* (ZEKAN 1994)

Brončana pozlaćena pojasna garnitura s animalnim ornamentom (slika 11: 1-2) otkrivena 1903. godine u spomenutoj okrugloj sjeveroistočnoj kuli u Mogorjelu, prema uvjerenju J. Wernera, kvalitetom svojega životinjskog ukrasa predstavlja jedan od najboljih profanih kovinskih proizvoda u tzv. inzularnom stilu ranokarolinškog razdoblja.[46] Vrlo detaljan opis spone, dužine 7 cm i dvočlanog okova pojasa dužine 8,2 cm i širine 2 cm, a posebice pripadajući animalni rovašeni ukrasi taj nalaz uvjerljivo svrstavaju u drugu polovinu 8. stoljeća.[47] Slični primjeri opreme i nakita, poput okova pojasa, naušnica i narukvica, ostruga i pehara, koji se pojavljuju od Sjevernog mora preko južne Njemačke, a u manjoj mjeri i do srednje

42 WAMERS 1999, 462-463, Abb. 12.

43 WERNER 1961, 238-240, sl. 2, 1-2, sl. 3, a i b. Položaj nalazišta u Mogorjelu uvrstio je i na karti rasprostiranja ranokarolinških kovinskih proizvoda u inzularnom stilu (vidi: WERNER 1961, 239, sl.(Abb) 4.).

44 PATSCH 1911, 15.

45 WERNER 1961, 237, sl. (Abb) 2:3.

46 WERNER 1961, 240.

47 WERNER 1961, 238, sl. (Abb) 3: a-b.

Italije, dokazuju jak utjecaj anglo-irske misije iz 8. stoljeća na svjetovno umjetničko stvaranje u Karolinškom Carstvu.[48] Ranokarolinška pojasna garnitura iz Mogorjela oblikom i ukrasima pripada krugu kovinskih umjetničkoobrtnih uradaka inzularnog stila nastalih sjeverno od Alpa, koja je u sjedište nekog gentilnog feudalca na Neretvi prispjela iz Furlanije i Istre te potom uzduž dalmatinske obale.[49]

Ranije spomenuti jezičac pojasa od pozlaćene bronce s pet okruglih srebrnih zakovica, koji je otkriven u prostoriji do sjeveroistočne okrugle ugaone kule kastela Mogorjelo (slika 12), na glatkoj donjoj strani ukrašen je pojednostavnjenim urezanim jelovim grančicama, dok je na licu s tragovima pozlate, u dva četvrtasta polja, raspoređena po jedna osmerolatična rozeta koju iz uglova kvadrata podržavaju po dva listića.[50] Prema Wernerovu mišljenju, u konturi pojasni jezičac iz Mogorjela pripada skupini srodnih primjeraka s područja Hrvatske, a općenito se može pripisati karolinškoj biljnoj ornamentici 9. stoljeća.[51]

Analogiju s nalazom jezičca ukrašenim motivom rozeta iz Mogorjela kraj Čapljine u Hercegovini Knific pronalazi na Gradišču nad Sotesko u Alpama u ranije spomenutom pozlaćenom pojasnom jezičcu[52] te ostrugama i dijelovima za njihovo povezivanje iz groba dječaka, otkrivenog u Biskupiji kraj Knina.[53] Knific je dobro primijetio da su šesterolisnim rozetama u krugu ukrašeni i brojni kameni spomenici na ozemlju Kneževine Hrvatske, datirani većinom u drugu polovinu 8. i prvu polovinu 9. stoljeća.[54]

Slika 12. Mogorjelo kraj Čapljine, pojasni jezičac ukrašen motivom rozete (ZEKAN 1994)

48 WERNER 1959.; WERNER 1961, 240.; HASELOFF 1951.

49 WERNER 1961, 240-241.

50 WERNER 1961, 237, sl. (Abb) 2. 3; MILETIĆ 1963, 54; ZEKAN 1994, 70; MILOŠEVIĆ 2000, 2, 283, kat. IV. 173.

51 WERNER 1961, 237, bilj. 9. i 10.

52 KNIFIC, 2007, 324, sl. 2,7.

53 JELOVINA, 1986, 24, T. 7, 82-89; 31; PETRINEC, 2000, 220-221, kat. IV.50, datacija: prva polovina 9. stoljeća.

54 KNIFIC 2007, 320.

Pojasna garnitura iz Mogorjela oblikom i ukrasom nesumnjivo očituju pripadnost ranokarolinškom kulturnom krugu, s mogućim radioničkim ishodištem u alpskom prostoru u drugoj polovini 8. stoljeća.[55] U kastel na Neretvi pojasna garnitura vjerojatno nije dospjela, sudeći prema sličnim nalazima (Perugia, Ascoli), iz Italije već istočnojadranskim priobaljem, dakle kopnenim putem preko Istre i Dalmacije, svakako franačkim posredovanjem nakon propasti Langobardskog Kraljevstva i formiranja Furlanske marke. Nalazi iz Mogorjela dakle u taj kulturni krug ranokarolinškog svijeta svrstavaju i onodobne hrvatske prostore.

6. Sotin – *Popino brdo*

Na desnoj lesnoj povišenoj obali Dunava, unutar po nalazima izuzetno važnog arheološkog nalazišta u Sotinu (ant. *Cornaccum*), tijekom obilaska položaja *Popino brdo*, gdje je smještena župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije, otkriven je bakreni pojasni jezičac s florealnim ukrasima i rupom od željezne uništene zakovice (slika 13).[56] Pojasni jezičac s donje je strane gladak, a na gornjoj je strani ukrašen florealnim ukrasima, tj. vinovom lozom. Jezičac je dužine 4 cm i u gornjem dijelu širine 1,7 cm. Težina jezičca nakon konzervatorskog zahvata iznosila je 10,2 g.

Slika 13. Sotin – *Popino brdo*, nalaz pojasnog jezičca (snimio Hrvoje JAMBREK)

55 WERNER 1961, 240.

56 Koristimo prigodu da najsrdačnije zahvalimo kolegi doc. dr. sc. Mati Ilkiću s Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru na ustupanju prava na obavljivanje dragocjenoga ranokarolinškog nalaza, koji je osobno otkrio tridesetak metara ispred zapadnog pročelja župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Sotinu.

Proučavanje ranosrednjovjekovnog arheološkog nasljeđa na primjerima pokretnih nalaza dalo je jasne dokaze o dugotrajnom naseljavanju lesne zaravni ponad desne obale Dunava na položaju današnjeg Sotina.[57] Podrobna analiza pokretnih nalaza s položaja nekadašnjeg antičkog kastela *Cornacum* dokazala je neprekinuti kontinuitet života od razdoblja velike seobe naroda do u epohu kasnog Avarskog Kaganata, tj. do prve polovine 8. i do početka 9. stoljeća.[58] Posebice vrijedni nalazi iz kasnoavarskog doba svrstavaju Sotin u jedno od najznačajnijih nalazišta toga doba na području Hrvatske. Uglešić je s pravom naslutio da je Sotin (ant. *Cornacum*) imao u ranom srednjem vijeku vrlo važnu ulogu, posebice u razdoblju kasnog Avarskog Kaganata, i da se može uspoređivati s najznačajnijim nalazištima toga doba na području podunavskog limesa. Na tom se višeslojnom nalazištu konstantno pronalaze potvrde o ranom srednjem vijeku,[59] među kojima u novije doba posebno mjesto pripada ranije navedenom pojasnom jezičcu iz Sotina koji možemo uvrstiti u ranokarolinški kulturni krug te za sada u najistočnije nalaze te vrste u međurječju Drave, Dunava i Save. Njegova je posebna odlika florealni ukras, tj. motiv vinove loze, koji ga približava tradicijama mediteranskog stvaralaštva.

Primjerak iz Sotina pokazuje veliku sličnost u ukrasnom motivu sa slučajnim nalazom srebrnog jezičca s plitkim reljefnim ukrasom vitice nalik slovu S iz nekog nepoznatog nalazišta u Umbriji na Apeninskom poluotoku koji se datira u kasno 8. / rano 9. stoljeće.[60] U zapadnom sredozemnom prostoru javljaju se u karolinško doba kovinski nalazi s biljnim ukrasima do sada još nepoznate vrste.[61]

6. Ostrovica *(Mačkova glavica ?)*

Među izuzetno rijetke nalaze koje možemo pripisati ranokarolinškom kulturnom krugu na kojem se prepoznaje tradicija primjene florealnog ukrasa navodimo primjerak pojasnog jezičca iz zaleđa Zadra, točnije iz ranosrednjovjekovne Ostrovice (slika 14). Taj je pojasni jezičac na prednjoj strani, na kojoj su i zakovice, ukrašen biljnim ukrasima, tj. po našem uvjerenju motivom Drveta života (lat. *Arbor vitae*). To je stablo nosilac i simbol životne borbe, odnosno sta-

57 UGLEŠIĆ 1994, 145-152. Analiza pokretnih nalaza iz Sotina omogućena je ljubaznošću doc. dr. sc. Mate Ilkića, koji je velikom ljubavlju prema rodnom mjestu spasio brojnu i dragocjenu arheološku građu iz Sotina.

58 UGLEŠIĆ 1994, 152.

59 ILKIĆ 2007, 277-288.

60 SCHULZE-DÖRRLAMM 2009, 774, Abb. 31.

61 SCHULZE-DÖRRLAMM 2009, 774.

rozavjetno stablo spoznanja dobra i zla iz raja zemaljskog.[62] Mišljenja smo da na temelju ukrasnog motiva nalaz možemo pripisati mediteranskoj umjetničkoobrtnoj tradiciji, udomaćenoj zbog utjecaja iz Akvileje i u ranokarolinškom kulturnom krugu. Taj je utjecaj moguće dovesti u svezu s djelovanjem toga snažnog vjerskog središta u doba nakon franačkog osvajanja Istre 788. godine, a posebice misionarskim djelovanjem akvilejskog patrijarha Paulina II. nakon 796. godine, tj. pokorenja Avarskog Kaganata.

Pojasni jezičac pronašao je prije Domovinskog rata Ivica Ćurković iz Zadra te mu na ovome mjestu ljubazno zahvaljujemo na razumijevanju i pravu na objavljivanje. Dužina jezičca iz Ostrovice iznosi 3,5 cm, a širina 1,4 cm.[63]

Slika 14. Ostrovica, slučajni nalaz pojasnog jezičca (snimio Mato Ilkić)

Nažalost, nije nam poznat točan položaj nalaza jezičca iz Ostrovice, ali, uz dužan oprez, možemo pretpostaviti kako je možda izvorno bio u inventaru pokojnika pokopanog s parom ranokarolinških ostruga u zidanoj grobnici na položaju *Greblje*. Zbog nepoznatog arheološkog konteksta toga dragocjenog nalaza, ne treba se upuštati u daljnja nagađanja. Već pronalaženje toga dragocjenog ranokarolinškog nalaza predstavlja dopunu slike o razdoblju koje u svojem uratku nastojimo upotpuniti novim spoznajama.

Ostrovica je markantan i strateški važan položaj koji je u razdoblju od prapovijesti do kasnoga srednjeg i ranoga novog vijeka bio nezaobilazan. Taj položaj bio je svakako važan, ponajprije zbog nadzora kopnenih prometnih pravaca iz

62 Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva. 2006, 147 (Arbor vitae), AB.

63 Koristimo prigodu da ujedno zahvalimo i kolegi doc. dr. sc. Mati Ilkiću, koji nas je upozorio na taj dragocjeni nalaz iz Ostrovice.

kontinentalne unutrašnjosti prema istočnoj jadranskoj obali. Ta je važnost svakako prepoznata i u ranom srednjovjekovlju.

7. Biskupija – Sv. Marija, *Crkvina* (kamena plastika)

U početcima rađanja zanimanja za hrvatski rani srednji vijek u fokusu arheoloških istraživanja bili su ostatci crkve sv. Marije na položaju *Crkvina* u selu Biskupija kraj Knina. Tijekom ranih arheoloških istraživanja toga najvažnijeg nalazišta iz karolinškog razdoblja u Hrvatskoj, koja su otpočela 1886. godine, otkriven je u „… zgradama, koje su uz baziliku…" vrlo zanimljiv ulomak stupića od vapnenca koji je prvi objavio Frano Radić, jedan od pionira hrvatske arheologije ranoga srednjeg vijeka.[64] Posebnost tog stupića jest u ukrašenoj prednjoj plohi na kojoj je prikaz zmaja s rogom koji izlazi iz glave mitske životinje i u troprutoj traci pletera koji izlazi iz otvorenih ralja te završava u repu zvijeri (slika 15). Detaljne opise susrećemo kod niza autora koji su analizirali taj spomenik i pokušali mu očitati vrijeme postanka u širokom rasponu 8./9. – 11. stoljeća.[65]

Slika 15. Sv. Marija *Crkvina* u selu Biskupija kraj Knina, ulomak stupića s prikazom zmaja (MILOŠEVIĆ 2000, 2, 205, IV. 31)

Uzimajući u obzir opsežan osvrt V. Bierbrauera na rijetke uščuvane ranosrednjovjekovne liturgijske predmete iz Bavarske i susjednih alpskih regija, poput relikvijara-burse iz katedralnog blaga u Churu te ulomaka pluteja oltarnih

64 RADIĆ, Frano 1895. – Nekoliko ulomaka lezena, pluteja, vratnih pragova i lukova sa starohrvatske bazilike sv. Marije u Biskupiji kod Knina. *Starohrv.Prosvj*., 1/1895.

65 RADIĆ 1895; KARAMAN 1930; PETRICIOLI 1960, 63; GUNJAČA, JELOVINA, GRČEVIĆ 1976, 102 (opis nalaza), 44, sl. 29 – Ulomak stupića iz Biskupije kraj Knina. Vis. 0,64 m, šir. 0,19 m. MHAS; MILOŠEVIĆ 2000, 2, 205, kat. IV. 31.

pregrada iz samostana Müstair,[66] primijećeno je ne samo preuzimanje utjecaja s atlantskih rubova Europe,[67] slijedom irsko-anglosaksonske misije u istočni dio Karolinškoga Kraljevstva pristiglog novog anglo-karolinškog animalnog stila,[68] već k tome i njegova povezivanja s autohtonim, kasnoantičko-mediteranskim umjetničkim stvaralaštvom.[69] Umjetnici s alpskog prostora bili su upoznati s novim umjetničkim izrazom, ali i s tradicijom nasljeđa, što je omogućilo prepoznavanje potencijalnog prostora nastanka relikvijara Chur – St. Gallen. S jedne su strane u samostanu Müstair, koji je osnovao churski biskup, u istom stilu ukrašeni ulomci pluteja oltarnih pregrada, dok je s druge strane, kao što je poznato, bio St. Gallen kao važno misionarsko središte – jedan od najvažnijih posrednika inzularne umjetnosti, a sve to na podlozi daljnjeg živućeg autohtonog, umjetničkog stvaralaštva mediteranskog izričaja.[70] Relikvijar-bursu iz Chura i fragmente pluteja oltarne pregrade iz Müstaira Bierbrauer datira u posljednju četvrtinu 8. stoljeća.[71]

Spomenute analogije s velikom stilskom sličnosti na plutejima oltarnih pregrada iz samostana u Müstairu navele su Miloševića na pomisao o stilskom povezivanju stupića iz Sv. Marije na položaju *Crkvina* u Biskupiji kraj Knina s prikazom zmaja i troprutastog pletera u kojem se vrlo jasno prepoznaje animalni stil inzularne umjetnosti kontinentalnih karakteristika, primjeren svršetku 8. ili neposrednom početku 9. stoljeća.[72]

Nalaz stupića iz nekog nama nepoznatog objekta, zacijelo starijeg od crkve sv. Marije u Biskupiji kraj Knina, uz koju je pronađen, upućuje na umjetnički *stil Tassilova kaleža*, kojemu je kulturni izraz prepoznat u ishodišnom alpskom prostoru, ali i u južnim i istočnim regijama.

66 Benediktinsku opatiju sv. Ivana u Müstairu u pokrajini Graubünden u Švicarskoj osnovao je potkraj 8. stoljeća churski biskup, odnosno, prema predaji, Karlo Veliki.

67 ANDREWS 2003, 4.

68 BIERBRAUER 1988, 329, sl. 218, 330, sl. 219, bilj. 8. O nastupu irsko-anglosaksonskog animalnog stila usporedi relevantnu literaturu koju navodi BIERBRAUER 1988, 340, bilj. 7.

69 BIERBRAUER 1988, 329.

70 BIERBRAUER 1988, 329.

71 MILOŠEVIĆ 2000, 2, 205-206, kat. IV. 31.

72 MILOŠEVIĆ 2000, 2, 206.

Slika 16. Arkanđeo Mihovil u boju sa zmajem (prema *799 Kunst und Kultur* 1999, 2, X.30)

U osvrtu na nalaz prikaza zmaja na stupiću iz Biskupije kraj Knina upozoravamo na zanimljivu analogiju koju, s obzirom na izgled glave s roščićem, nalazimo na diptihu od bjelokosti s prikazom arkanđela Mihovila, koji kopljem probada ralje zvijeri (slika 16).[73] Taj je dragocjeni nalaz diptiha zapadnorimskog konzula iz 5. stoljeća sekundarno upotrijebljen početkom 9. stoljeća za potrebe dvorske škole Karla Velikog. Vjerojatno je riječ o prikazu apokaliptičnog boja, pa u tom smislu valja pokušati spoznati i biskupijski prikaz zmaja – oličenja zla, koje je u vječnom sukobu sa silama dobroga (tropruti pleter vinove loze). Taj zmaj s pleterom, tj. mitski *Oùrobórus* s Crkvine, simbolički je prikaz besmrtnosti ili obračuna kršćanstva s poganstvom. Relikt je franačke misionarske djelatnosti potkraj 8. stoljeća i u prvom desetljeću 9. stoljeću iz eklezijastičkog središta u Akvileji. Svojom naglašeno visokom kvalitetom klesarske izrade životinjskog lika – zmaja, upletenog u tropruti pleter, jasno nas upućuje na neku od majstorskih klesarskih radionica u Akvileji ili možda čak u Zadru.[74]

8. Stara Vrlika – *Runjavica* (kadionica)

Na položaju *Runjavica* na izvoru rijeke Cetine kraj Stare Vrlike, u nepoznatim uvjetima i kontekstu, otkrivena je 1925. godine jedinstvena kadionica od lijevanog srebra, pozlaćena i s niello ukrasima (slika 17), koju je podrobno obradila i znanosti prvi put približila Ksenija Vinski-Gasparini.[75] Tom je prigodom taj unikatni nalaz logično povezala s bavarskim umjetničkoobrtnim radionicama ranoga karolinškog doba u Salzburgu, za biskupovanja Virgilija (745. – 784.), podrijetlom Irca (Fergal), čija je sveza s njegovom domovinom povijesno potvrđena i bez obzira na inače poznati utjecaj inzularne umjetnosti na kontinent u karolinško doba.[76]

73 JÜLICH 1999, 2, 747-748, kat. X. 30. Nalaz je pohranjen u Muzeju za umjetnički obrt u Leipzigu.

74 TOMIČIĆ 2016, 122.

75 VINSKI-GASPARINI 1958, 93-104.

76 VINSKI-GASPARINI 1958, bilj. 17.

Slika 17. Kadionica iz Cetine kraj Vrlike, *Runjavica* (MILOŠEVIĆ 2000, 2, IV. 119)

Kadionica je dospjela u dalmatinsku Zagoru karolinškim posredovanjem, pa je, prema uvjerenju K. Vinski-Gasparini, *terminus ante quem non* njezine pojave u tom kraju 803. godina, iz kojeg vremena potječe i srebrni relikvijar franačkog sveca Asela u Ninu.[77] Kadionica je doista jedinstveni liturgijski predmet u sveukupnom nasljeđu Karolinga, a osnovnim oblikom, kompozicijom ukrasa, tehnikom dubokog rovašenja i koloristićkim efektom (niello) najsrodnija je Tassilovu kaležu, pa je pripisana tzv. *stilu Tassilova kaleža*.[78] Pritom svakako valja u obzir uzeti i moguće utjecaje sjevernoitalskih radionica koje gaje klasične mediteranske tradicije.[79] Prema toj analizi, kadionica je u Zagoru mogla dospjeti u posljednjoj četvrtini 8. ili početkom 9. stoljeća,[80] što nije u suprotnosti sa sta-

77 VINSKI-GASPARINI 1958, 101, bilj. 34; KARAMAN 1941/1942, 111; KARAMAN 1943, 134. Novija datiranja relikvijara sv. Asela iz Nina stavljaju taj nalaz u prvu polovinu 9. stoljeća (vidi: MILOŠEVIĆ 2000, 2, 288-289; usporedi priloženu literaturu).

78 VINSKI-GASPARINI 1958, bilj. 17; WAMERS 1999.

79 MILOŠEVIĆ 2000, 2, 252, IV. 119.

80 MILOŠEVIĆ 2000, 2, 253.

vom iznesenim prigodom prvog objavljivanja tog remek-djela ranokarolinškoga kulturnog kruga,[81] a ujedno je svjedočanstvo organizirane i snažne misionarske djelatnosti te uvođenja franačke crkvene liturgije nakon okončanja ratova s Avarskim Kaganatom.[82]

Zaključna razmatranja

Nakon uspješnog okončanja rata s Avarima 796., odnosno 803. godine, Franci su ostvarili velike uspjehe, ali su ujedno postavili i vrlo zahtjevne zadatke intenzivne misionarske djelatnosti i pokrštavanja brojnog puka na novoosvojenim područjima od Alpa do Dunava i istočnojadranskog obalnog ruba s pripadajućim arhipelagom na kojima su bila stara urbana središta života. Tome valja pridružiti i rastući državni interes Franačkog Carstva u kojem je jedinstvena vjera imala bitan državotvorni utjecaj, posredovanjem Crkve, koja je bila potpuno ovisna o Karlu Velikom. Crkva je neposredno poticala i proces feudalizacije.

Kada su se u granicama iste države otvorila nova, velika područja misionarske djelatnosti, nastupio je prijelomni trenutak u kojem je znatan doprinos dao opat Alkuin iz Yorka, savjetnik Karla Velikog, usmjeravajući jedinstvenu misionarsku djelatnost među zatečenim stanovništvom, zajedno s nadbiskupom Salzburga Arnom i akvilejskim patrijarhom Paulinom II. To je bilo djelo primjene nenasilnog djelovanja irskih monaha i salzburških biskupa.[83]

Nakon sastanka italskoga kralja Pipina te nadbiskupa Arna pod koncilijarnim vodstvom akvilejskog patrijarha Paulina II. u franačkom vojnom logoru na obali Dunava 796. godine, uslijedio je dogovoreni način misionarske djelatnosti.[84] Ujedno je dogovoreno da rijeka Drava postaje granicom djelovanja Salzburške nadbiskupije i Akvilejskog patrijarhata, što je 803. i 811. godine potvrdio osobno i car Karlo Veliki.

Na priloženom zemljovidu (slika 4) označeni su položaji nalaza inzularne umjetnosti, poglavito predmeti ratničke opreme, nastali prema oblikovnom kanonu *stila Tassilova kaleža*. Riječ je o nalazima pojasnih jezičaca iz: Tonovcova grada kraj Kobarida, Sipara u Istri, Medvedičke u Podravini, Gornjih Vrbljana na Sani i Mogorjela kraj Čapljine na rijeci Neretvi na kojima se jasno razabire kombinacija animalnih s florealnim ukrasima. U toj skupini svakako treba izdvojiti, kao umjetničkoobrtne izrađevine najviše razine, dugi pojasni jezičac iz kastru-

81 VINSKI-GASPARINI 1958, 93-104.

82 MILOŠEVIĆ 2000, 2, 253.

83 SZŐKE 2009.

84 TOMIČIĆ 2013, 53-70.

ma u Gornjim Vrbljanima iznad izvora rijeke Sane (slike 10.a, 10.b), odnosno pojasnu garnituru iz kastela Mogorjelo kraj Čapljine uz desnu obalu rijeke Neretve (slika 11). To su posebno kvalitetni umjetničkoobrtni objekti koji su poslužili kao sastavni dijelovi opreme visokorangiranih karolinških ratnika, a ujedno predstavljaju i svjedočanstva o duhovnoj opredijeljenosti gornjeg vojničkog sloja franačkog društva. Naime, primijećeno je da su se objekti s ukrasima inzularne umjetnosti u *stilu Tassilova kaleža* pronašli na strateški važnim mjestima, poglavito uz planinske prijevoje (Tonovcov grad) i riječne tokove (Sane i Neretve), dakle uz pogodne prometne pravce uz koje su ti odličnici bili stacionirani u uporištima. S tih istaknutih položaja na kojima dijelove ratničke opreme susrećemo kao relikte iz sukoba s poganskim pukom (Gornji Vrbljani), odnosno u mogućem grobnom kontekstu (Mogorjelo), ostvarivali su zadatke proširivanja i očuvanja vjere. Nalaz pojasnog jezičca iz Medvedičke, ukrašenog u *stilu Tassilova kaleža*, uz ostali grobni inventar pripadao je također istaknutom ratniku koji je možda povezan s franačkim ratnim pohodom podravskim pravcem prema desnoj obali Dunava tijekom 795. i 796. godine.[85] Nalaz pojasnog jezičca s animalnim ukrasom, otkriven u kastelu Sipar na zapadnoj obali Istre, može se svakako datirati nakon 788. godine, tj. do svršetka 8. stoljeća. I taj dragocjeni relikt može se pouzdano pripisati *stilu Tassilova kaleža*. Konačno, tom kulturnom krugu inzularne umjetnosti pripisujemo i ulomak stupića s prikazom zmaja i troprutog pletera s položaja *Crkvina* kraj Sv. Marije u Biskupiji kraj Knina (slika 15).

Osim nalaza koji predstavljaju svjedočanstva neposrednijeg utjecaja, poglavito irske misionarske djelatnosti iz alpskoga kruga, tj. iz „inzularne kulturne provincije" u doba Karla Velikog, na promatranom prostoru do Dunava i Neretve te zaobalja istočnojadranskog pročelja susrećemo i ranokarolinške nalaze u kojima se prepoznaje tradicionalni, klasični mediteranski umjetnički izraz. U tom klasičnom, mediteranskom izričaju prevladavaju florealni ukrasi poput duboreznih palmeta, rozeta, vitica vinove loze ili ponekad motiv Drveta života. Riječ je o nalazima pojasnih jezičaca s ukrasima vitica i duboreznih palmeta s nalazišta na alpskom prijevoju Gradišče nad Sotesko (slika 6) i sličnog u Mogorjelu kraj Čapljine (slika 12) u blizini riječnog prijelaza na Neretvi. Nalaz pojasnog jezičca ukrašenog viticama vinove loze, pronađen na položaju kasteluma Cornacum, tj. u današnjem Sotinu (slika 13), nastojimo povezati s franačkim vojnim pohodom italskoga kralja Pipina 796. na desnu obalu Dunava poradi uništenja Avarskog Kaganata.[86] Zasebno mjesto svakako pripada nalazu pojasnog jezičca

85 TOMIČIĆ 2012.

86 TOMIČIĆ 2012, 153, sl. 10; SIMONI 2000, Arheološka slika ranog srednjovjekovlja na prostoru međurječja Drave, Dunava i Save, u: *HRVATI I KAROLINZI*, Rasprave, 153, sl. 10.

s motivom Drveta života, pronađenom u Ostrovici (slika 14), dakle također na strateški nezaobilaznoj točki na ulazu u istočnojadransko zaobalje.

Naposljetku, prigodom razmatranja unikatnog liturgijskog predmeta kakvim se predstavlja kadionica iz Stare Vrlike – *Runjavice* kraj sela Cetine (slika 17), a pri kojem svakako valja u obzir uzeti i moguće utjecaje sjevernoitalskih radionica koje su gajile klasične mediteranske tradicije,[87] na neki način zaokružujemo repertoar ranokarolinške nazočnosti na prostoru obuhvaćenom naslovom našeg rada.

Sva je prigoda da su sumarno prikazani primjerci tzv. inzularne umjetnosti nastali kao svjedočanstva *stila Tassilova kaleža*, kao i oni oblikovani pod snažnim klasičnim mediteranskim tradicijama, jasan odraz organiziranog nastupa Franaka uoči i tijekom, a posebice nakon uništenja Avarskoga Kaganata. Uklanjanjem Avara s europske političke scene stvorene su jasne pretpostavke za široko administrativno i vjersko organiziranje novopripojenog prostora od Alpa do Dunava i Neretve, odnosno do istočnojadranskog oboda. Time je pružena potpora vazalnim slavenskim gentilnim kneževinama i ostatcima otprije prisutnog stanovništva (Avara), u ogromnom međuprostoru od Dunava na sjeveru do zaobalja istočne obale Jadrana na jugu, da se integriraju u Franačko Carstvo. Taj proces misionarske djelatnosti, pokrštavanja pučanstva te crkvenog i administrativnog organiziranja odvijao se u razdoblju od uništenja Avarskoga Kaganata 796., odnosno konačno 803., do zaključenja mira u Aachenu 812. godine. Ne treba smetnuti s uma ni činjenicu da je tadašnja druga europska sila – Bizantsko Carstvo – s kojom je u doba vladavine cara Mihajla I. Rangabe zaključen Aachenski mir, s obzirom na talasokraciju i ambicije, uspjela ugovorno zadržati nisku urbanih aglomeracija na arhipelagu i priobalju istočne obale Jadrana. Te su urbane jezgre bile u neprekinutom kontinuitetu jedan od bitnih činitelja sveukupnog oblikovanja jedinstvene kulturne dinamike u prostoru obuhvaćenom naslovom rada.

[87] MILOŠEVIĆ 2000, 2, 252, IV. 119.

Popis Literature

ANDREWS 2003 – John H. ANDREWS, Pogled geografa na irsku povijest, u: *POVIJEST IRSKE* uredili Theodore William Moody, Francis Xavier Martin, Zagreb 2003, 1-12.

BIERBRAUER 1988 – Volker BIERBRAUER, Liturgische Gerätschaften aus Baiern und seinen Nachbarregionen in Spätantike und frühem Mittelalter, in: *DIE BAJUWAREN Von Severin bis Tassilo* 488 – 788 (Red.: Hermann DANHEIMER, Heinz DOPSCH), Rosenheim, Salzburg 1988., Abb. 219: Müstair.

BITENC, KNIFIC 2001 – Polona BITENC, Timotej KNIFIC (ur.), *Od Rimljanov do Slovanov*, Predmeti (ur.), Ljubljana 2001.

BOJANOVSKI 1974 – Ivo BOJANOVSKI, Ranosrednjovjekovno utvrđenje u Vrbljanima na Sani. *Glas.Zem.Muz.Arheol*., n.s. 29/1974, 245-255.

BOJANOVSKI 1979 – Ivo BOJANOVSKI, Kasnoantički kaštel u Gornjim Vrbljanima na Sani.*Glas.Zem.Muz.Arheol*., n.s., 34/1979, 105-125.

CIGLENEČKI 1994 – Slavko CIGLENEČKI, Poznoantička naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu, *Kronika* 42, Ljubljana 1994, 1-14.

DELONGA 2000 – Vedrana DELONGA, Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci – latinska epigrafička baština u hrvatskim krajevima, *HRVATI I KAROLINZI*, 1, 242 (kat. br. IV, 131).

ELBERN 1989 – Victor H. ELBERN , Heilige, Dämonen und Magie an Reliquiaren des frühen Mittelalters, in: Santi e demoni nell alto Medioevo occidentale (secole V-XI) (*Settimane di studio del centro italiano di studi sull alto medioevo 36*), Spoleto 1989, 951-980.

GREWE 1999 – Holger GREWE, Riemenzunge aus Ingelheim, 465-466, Katalog VII.27, in: *799 Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Große und Papst Leo III. in Paderborn*, Band 2, Katalog der Austellung Paderborn 1999.

GUNJAČA, JELOVINA, GRČEVIĆ 1976 – Stjepan GUNJAČA, Dušan JELOVINA, Mladen GRČEVIĆ, *STAROHRVATSKA BAŠTINA*, Zagreb 1976,

HASELOFF 1951 – Günther HASELOFF, Der Tassilokelch. *MünchBeitr* 1, 1951.

HASELOFF 1981 – Günther HASELOFF, Die frühmittelalterlichen Chorschrankenfragmente in Müstair, in: *Helvetia Arch*. 41, 1981, S. 21 ff.

ILKIĆ 2007 – Mato ILKIĆ, Nalazi seobe naroda i ranoga srednjeg vijeka iz Sotina [Funde der Völkerwanderung und des Frühmittelalters aus Sotin], *Pril.Inst.Arheol.Zagrebu*, 24/2007, 277-288.

JÜLICH 1999 – Theo JÜLICH, Erzengel Michael, 747-748, kat. X. 30., Renovatio in Kunst und Wissenschaft, in: Kunst und Kultur der Karolingerzeit. *799 Karl der Große und Papst Leo III. in Paderborn*, Band 2. Katalog der Ausstellung Paderborn 1999, 2.

KARAMAN 1930 – Ljubo KARAMAN, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930.

KARAMAN 1941/42 – Ljubo KARAMAN, Spomenici VII. i VIII. stoljeća u Dalmaciji, *VHAD*, n. s. XXII-XXIII, Zagreb, 1941/42, 111.

KARAMAN 1943 – Ljubo KARAMAN, Živa starina, Zagreb, 1943, 134.

MARUŠIĆ 1973-1975 – Branko MARUŠIĆ, Neki problemi kasnoantičke i bizantske Istre, *Jadranski zbornik,* 1973-1975, 9.

MARUŠIĆ 1995 – Branko MARUŠIĆ et al. Istra i sjevernojadranski prostor u ranom srednjem vijeku: (materijalna kultura od 7. do 11. stoljeća) [L´Istrie et l´Adriatique septentrional a l´epoque du haut Moyen age: (la culture materielle du VIIe a le XIe siecle], Arheološki muzej Istre, *Monografije i katalozi*, 4, Pula, 1995, 113 (kat. jed. 489. Sipar, pojasni jezičac).

MATIJAŠIĆ 2008 – Robert MATIJAŠIĆ, *Istarska enciklopedija*, Sipar, Pula 2008.

McKITTERICK 2005 – Rosamond McKITTERICK, THE CAROLINGIAN RENAISSANCE OF CULTURE AND LEARNING, in *CHARLEMAGNE EMPIRE AND SOCIETY* (edited by Joanna Story), Manchester 2005, 151-166.

MILETIĆ 1963 – Nada MILETIĆ, Nakit i oružje IX-XII veka u nekropolama Bosne i Hercegovine, *Glasn.Zem.Muz*., 18/ 1963, 156, Sl. 1,b i c.

MILOŠEVIĆ 2000 – Ante MILOŠEVIĆ, *HRVATI I KAROLINZI*, Katalog, 205-206, kat. IV. 31.

PATSCH 1911 – Carl PATSCH, *Bosnien und Hercegowina in römischer Zeit*, Sarajevo, 1911, 15.

PETRICIOLI 1960 – Ivo PETRICIOLI, *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb, 1960.

RADIĆ 1895 – Frano RADIĆ, Nekoliko ulomaka lezena, pluteja, vratnih pragova i lukova sa starohrvatske bazilike Sv. Marije u Biskupiji kod Knina, *ShP* I br. 3, Knin 1895.

RAUKAR 1997 – Tomislav RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Počeci političkog organiziranja, Školska knjiga, Zagreb 1997, 24.

SIMONI 2000 – Katica SIMONI, Medvedička kraj Đurđevca: u HRVATI I KAROLINZI, Katalog, 92-93, kat.br. II. 15.

SCHULZE-DÖRRLAMM 2009 – Mechthild SCHULZE-DÖRRLAMM, GEGOSSENE GÜRTEL- UND RIEMENBESCHLÄGE MIT KAROLINGISCHEM PFLANZENDEKOR AUS ANDALUSIEN. *JRGZM*, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 56. Jahrgang 2009, 743-788, Karta rasprostiranja Abb. 28 i Popis nalaza 26.

SZŐKE 2009 – Béla Miklós SZŐKE, Karolingische Kirchenorganisation in Pannonien, in GLAUBE, KULT UND HERRSCHAFT, Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa, FRANKFURT A. M. EURASIEN ABTEILUNG, BERLIN des Deutschen Archäologischen Instituts, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte Band 12, Bonn, 2009, 395-416.

SZŐKE 2011 – Béla Miklós SZŐKE, DIE DONAU UND DIE LETZTEN TAGE DES AWARISCHEN KHAGANATS, *VAH* XXVI, 265-294.

TOMIČIĆ 2000 – Željko TOMIČIĆ, Arheološka slika ranog srednjovjekovlja na prostoru međuriječja Drave, Dunava i Save, u: *HRVATI I KAROLINZI*, Rasprave, 153, sl. 10.

TOMIČIĆ 2012 – Željko TOMIČIĆ, *Castra...super flumen albidum Danubium*. - *O položaju avarske utvrde iz Lorških Anala*.RAD HRVATSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI, *RAZRED ZA DRUŠTVENE ZNANOSTI* KNJIGA 50=516, Zagreb 2013, 53-70.

TOMIČIĆ 2016 – Željko TOMIČIĆ, Predromanički ulomak sa životinjskim likom iz Crkvine u Biskupiji kraj Knina. Prinos mogućim utjecajima inzularne umjetnosti. Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti 51 = 525, 107-125.

UGLEŠIĆ 1994 – Ante UGLEŠIĆ, Nalazi seobe naroda iz zbirke Mate Ilkića, *RFFZd* 33 (20) (1993-1994), Zadar, 145-152.

UJČIĆ 2000 – Željko UJČIĆ, *Hrvati i Karolinzi*, Katalog, Split 2000, 71, I. 61.

VINSKI-GASPARINI 1958 – Ksenija VINSKI-GASPARINI, Ranosrednjovjekovna kadionica iz Stare Vrlike, *ShP*, sv. 6, Split, 1958, 93-104

VINSKI 1977/1978 – Zdenko VINSKI, Frühkarolingische Neufunde in Jugoslawien, in: *VAMZ* 10-11, Zagreb 1977/1978, 190-208.

VINSKI 1983 – Zdenko VINSKI, Zu karolingischen Schwertfunden aus Jugoslawien. *JRGZ*, 30, 1983.

VINSKI 1985 – Zdenko VINSKI, Marginalia uz izbor karolinškog oružja u jugoistočnoj Evropi, *ShP* 15, 62. Mogorjelo, b. 3; Sl. 1, 2, 3;

WAMERS 1999 – Egon WAMERS, Insulare Kunst im Reich Karls des Großen. In: 799 *Kunst und Kultur der Karolingerzeit Karl der Große und Papst Leo III. in Paderborn*, Mainz 1999, 454-464.

WERNER 1959 – Joachim WERNER, Frühkarolingische Silberohrringe von Rastede (Oldenburg). Beiträge zur Tierornamentik des Tassilokelches und verwandter Denkmäler. *Germania* 37.

WERNER 1961 – Joachim WERNER, Ranokarolinška pojasna garnitura iz Mogorjela kod Čapljine (Hercegovina). [*Frühkarolingische Gürtelgarnitur aus Mogorjelo bei Čapljina* (*Hercegovina*)], *GZMS* 1961, 235-247.

ZEKAN 1994 – Mate ZEKAN, Karolinški i poslijekarolinški nalazi iz Bosne i Hercegovine. In: *Livanjski kraj u povijesti*. Split-Livno, 1994, 55 -73.

Popis skraćenica

Germania	Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Arhäologischen Instituts, Frankfurt a/Main
Glas.Zem.Muz.Arheol	Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo (Arheologija), Sarajevo
Helvetia Arch	Helvetia Archaeologica
HRVATI I KAROLINZI	HRVATI I KAROLINZI, Dio prvi Rasprave i vrela, Dio drugi Katalog, Split
JRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
MünchBeitr	Münchner Beiträge zur Vor- u. Frühgeschichte, München
Pril.Inst.Arheol.Zagrebu	Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, Zagreb
RFFZd	Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Zadar
ShP	Starohrvatska prosvjeta , Knin; n.s., Knin-Zagreb, ser. 3, Split
VAH	Varia Archaeologica Hungarica, Budapest
VHAD	Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, nova serija, 1895

Summary

The Area from the Alps and the Adriatic to the Rivers Danube and Neretva in the Light of Material Traces of the Carolingian Insular Art

An episode with the findings of the insular Irish, Anglo-Saxon, or generally Hiberno-Carolingian art represents a specific theme within the cultural history of the European Early Middle Ages. It was associated with missionary activity, and could not bypass the areas from the Alps and the Adriatic to the rivers Neretva and Danube, especially not in the historical moments that preceded the Treaty of Aachen, signed in 812 between Emperor Charlemagne (768–814) and the Byzantine Emperor Michael I. Rhangabe (811–813).

After the successful end of the war with the Avars in the battles of the years 796 and 803, the Franks became outstandingly strong, but were at the same time confronted with very demanding tasks of intensive missionary activity, and the baptism of numerous people in the newly conquered areas from the Alps to the Danube and the Eastern Adriatic coast with the associated archipelago and its old urban centres. A growing political interest of the Frankish Empire should be added thereto; therein, the official religion exerted a significant state-forming influence through the mediation of the Church, which was entirely dependent on Charlemagne. The process of feudalisation was also directly encouraged by the Church.

When new, large areas of missionary activity opened up within the borders of the same state, a landmark moment occurred; a significant contribution thereto was made by Abbot Alcuin of York, adviser to Charlemagne, directing a coordinated missionary activity among the affected population, together with Archbishop Arn of Salzburg and Patriarch Pauline II of Aquileia. Ultimately, it was the achievement of applying a non-violent strategy of the Irish monks and the bishops of Salzburg.

After a meeting between the Italian King Pepin and Archbishop Arn under the conciliar guidance of Patriarch Pauline II of Aquileia in the Frankish military camp on the banks of Danube in 796, an agreed manner of missionary activity followed. It was further agreed that the Drava River would become the boundary between the Diocese of Salzburg and the Patriarchate of Aquileia, which was confirmed by Emperor Charlemagne personally in 803 and 811.

The enclosed map (Fig. 4) shows the positions of the insular art finds, in particular items of warrior equipment based on the model of the Tassilo chalice style. These are the finds of belt tongues from Tonovcev grad near Kobarid, Sipar in Istria, Medvedička in Podravina, Gornji Vrbljani on the Sana River, and Mogorjelo near Čapljina on the Neretva River, where a combination of zoomorphic and floral ornaments is clearly perceived. Two finds from this group should be pointed out as distinguished examples of excellent workmanship. The first one is a long belt tongue from the *castrum* in Gornji Vrbljani above the source of the Sana River, while the second is a belt from the Mogorjelo Castel near Čapljina along the right bank of the Neretva River. These are exceptional high-quality art and craft artefacts, which were an integral part of the equipment of high-ranking Carolingian warriors, illustrating at the same time the spiritual commitment of the upper military class of the Frankish society. It

was noticed that the objects with the insular art decorations of the Tassilo chalice style were found in strategically important places, in particular along mountain passes (Tonovcov grad) and river courses (Sana and Neretva), i.e. along convenient traffic routes, on which these dignitaries were stationed in various strongholds. From these prominent positions, where we encounter pieces of warrior equipment as relics from conflicts with the pagan population (Gornji Vrbljani) or potentially in burial context (Mogorjelo), they accomplished the tasks of expanding and preserving religion. The Medvedička belt tongue, decorated in the style of the Tassilo chalice, along with the remainder of the grave inventory in question, was also in the possession of a prominent warrior, who may have been associated with the Frankish march in the direction of Podravina, towards the right bank of the Danube in 795 and 796. The find of the belt tongue with an animal ornament, discovered in the Sipar Castel on the western coast of Istria, may with certainty be dated between 788 and the end of the 8th century, and it may with confidence be attributed to the style of the Tassilo chalice. Finally, a fragment of a column depicting a dragon and a triple interlace decoration, originating from the site of Crkvina near the Church of St. Mary in Biskupija near the town of Knin, may be attributed to the same cultural circle of insular art.

In addition to the finds bearing witness to a more direct influence, especially of the Irish missionary activity from the Alpine Circle, i.e. from the "insular cultural province" in the time of Charlemagne, the area of study (between the Danube and Neretva Rivers and along the immediate hinterland of the Eastern Adriatic coast) also witnessed early Carolingian finds that reveal traditional, classic Mediterranean artistic expressions. In this classic Mediterranean style, floral ornaments predominate: wood-cut palm trees, rosettes, vines, or sometimes the Tree of Life motif. Among these are belt tongues with ornaments of tendrils and wood-cut palm trees from the site on the Alpine pass Gradišče nad Sotesko, and a similar one from Mogorjelo near Čapljina, in the vicinity of the crossing on the Neretva River. A belt tongue decorated with vine tendrils found at the position of the *castellum* Cornacum (present-day Sotin) should be connected with the Frankish military march of the Italian King Pepin to the right bank of the Danube, aimed at bringing to destruction the Avar Khaganate in 796. A special place undoubtedly belongs to a belt tongue with the motif of the Tree of Life found in Ostrovica, i.e. at yet another strategically unavoidable point at the entrance to the Eastern Adriatic coast.

Finally, when looking at a unique liturgical object, such as the censer from Stara Vrlika-Runjavica near the village of Cetina, which certainly reflects possible influences of the Northern Italian workshops that cultivated classical Mediterranean traditions, in a way we round out the repertoire of the early Carolingian presence in the area of our interest here.

There is every reason to believe that the summarily addressed specimens of the so-called insular art, created as testimonials to the style of the Tassilo chalice, as well as those shaped under strong classic Mediterranean traditions, clearly reflect the organized appearance of the Franks before, during, and particularly after the destruction of the Avar Khaganate. The removal of the Avars from the European political scene created sound conditions for a wide administrative and religious organization of the newly-acquired area from the

Alps to the Danube and the Neretva, or to the Eastern Adriatic. This provided support to the vassal Slavic gentile principalities and the remaining Avar population in the vast interspace from the Danube in the north to the Eastern Adriatic coast in the south for integration into the Frankish Empire. This entire process of missionary activity, baptising of the population, and church and administrative organization, took place in the period from the destruction of the Avar Khaganate in 796, and finally in 803, until the conclusion of the peace in Aachen in 812. It should be remembered that the Byzantine Empire, the second strongest European power of the time, with which the Treaty of Aachen was signed in 812 during the reign of Michael I Rhangabe, managed – owing to its thalassocracy and ambitions – to stipulate a string of urban agglomerations along the Adriatic archipelago and its immediate hinterland. These towns have been a continuous factor of the creation of unique cultural dynamics in the territory covered by the title of this paper.

Keywords: The Treaty of Aachen; Charlemagne; Pepin; Avars; Salzburg; Aquileia; Pauline II; Irish missionary activity; finds of the island-art craftsmanship.

Ante Uglešić

Izvorni znanstveni članak
Rukopis je prihvaćen za tisak: 1. rujna 2020.
DOI: 10.21857/mwo1vcj67y

NALAZI KAMENOG CRKVENOG NAMJEŠTAJA IZ CRKVE SV. STEFANA U GOLUBIĆU KOD KNINA

Autor u radu donosi prvu objavu i obrađuje ulomke kamenog crkvenog namještaja iz crkve sv. Stefana u Golubiću kod Knina pronađene pri radovima na njezinu uređenju 2009., 2010., 2014. i 2015. godine. Dosad je iz te crkve bio poznat samo jedan ulomak arhitrava ograde svetišta koji se okvirno datirao u 9. stoljeće. Novopronađenih šest ulomaka pruža mogućnost preciznijih datacija njezina nastanka i obnove. Najstarija faza povezana je s ranokršćanskim razdobljem, nakon čega slijede zasigurno dvije predromaničke faze od kojih je prva povezana s tzv. Trogirskom klesarskom radionicom i prvom četvrtinom 9. stoljeća, dok se druga može pripisati tzv. Benediktinskoj klesarskoj radionici iz vremena kneza Branimira, tj. zadnjoj četvrtini 9. stoljeća.

Ključne riječi: Golubić; crkva sv. Stefana; Trogirska klesarska radionica; Benediktinska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira; rano kršćanstvo; predromanika.

UVOD

Tijekom studenoga i prosinca 2009. te početkom 2010. godine obavljeni se radovi na obnovi dijelova pravoslavne crkve sv. arhiđakona Stefana u selu Golubiću (slika 2) koji se nalazi oko 9 km sjeverno od Knina (slika 1). Obuhvaćali su sondiranje i otucanje žbuke sa zidova u unutrašnjosti crkve i njihovo ponovno žbukanje. Također je obavljena sanacija pročelja crkve sa zvonikom, žbuke i kamenih okvira na njemu. Radove je izvodila tvrtka Krševan d.o.o. iz Zadra, a financirala ih je I. Kninska parohija. Pri radovima u unutrašnjosti crkve otkrivena su četiri ulomka predromaničkoga kamenog crkvenog namještaja koji su nakon što su izvađeni iz zidova preneseni u radionicu navedene tvrtke u Crno kod Zadra, gdje su očišćeni i konzervirani. U međuvremenu je tvrtka otišla u stečaj, a ulomci su ostali u radionici koja je ostavljena u zapuštenom stanju, a njezin je okoliš zarastao u korov. U istom prostoru nalazio se niz ulomaka ranokršćanskoga kamenog namještaja s lokaliteta Podvršje – Glavčine koje sam kao voditelj istraživanja tamo dopremio na konzervaciju i restauraciju. Vlasnik prostora do-

pustio mi je ulazak u radionicu i pomogao mi otpremiti ranokršćanske nalaze koji su se nalazili u dvorištu, te me upozorio da u unutrašnjosti radionice ima još nekoliko ulomaka koje bi također trebalo odnijeti jer namjerava preurediti cjelokupni prostor. Među tim predmetima bila su i tri ulomka pronađena pri radovima na obnovi crkve sv. Stefana u Golubiću (slike 4, 6, 9), koje sam zajedno s ostalim nalazima u lipnju 2017. dopremio u Arheološki praktikum Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru. U kontaktu s nekadašnjim djelatnicima tvrtke Krševan d.o.o. došao sam do saznanja o vremenu i okolnostima nalaza, a osobitu pomoć pri svemu pružio mi je restaurator Silvije Pranjić, danas djelatnik tvrtke Travej d.o.o. iz Zadra. On mi je ustupio i dvadesetak fotografija na kojima su svi pri radovima pronađeni nalazi kamene plastike pojedinačno fotografirani (sveukupno četiri), a neki od njih i na mjestu gdje su bili ugrađeni u zidove, te nakon njihova vađenja i pripreme za transport u radionicu.[1] Među tim nalazima bio je i ulomak arhitrava ograde svetišta (slika 11), koji je donesen u radionicu i očišćen, međutim u međuvremenu je izgubljen.

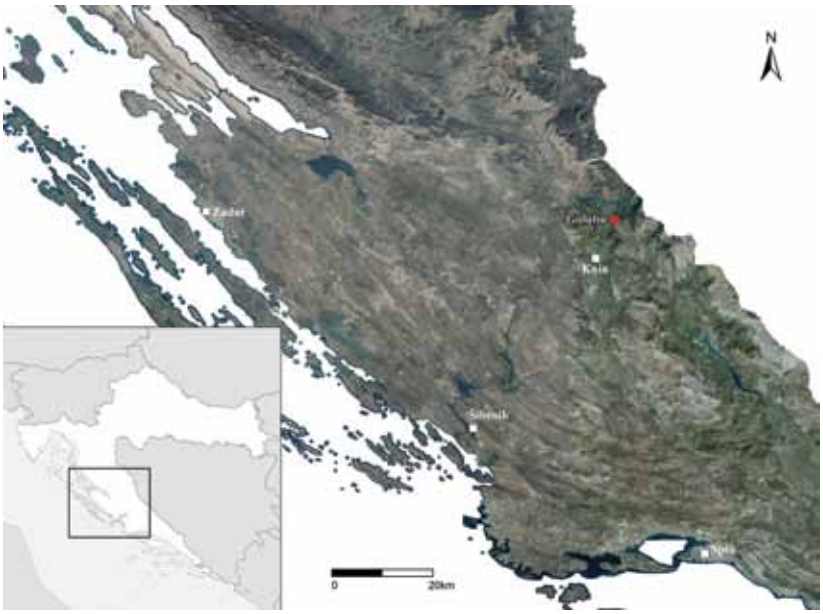

Slika 1. Topografska karta s naznačenim položajem naselja Golubić (izradio J. Šućur)

[1] Od srca zahvaljujem kolegi Silviju Pranjiću na podatcima o nalazima i ustupljenoj fotodokumentaciji. Zahvalnost na pomoći dugujem još restauratoru Šimi Glavanu, i danas djelatniku tvrtke Travej d.o.o. Svi ulomci kamenog crkvenog namještaja iz zidova su izvađeni tijekom studenoga i prosinca 2009.

Slika 2. Crkva sv. arhiđakona Stefana u Golubiću (foto: K. Gugo)

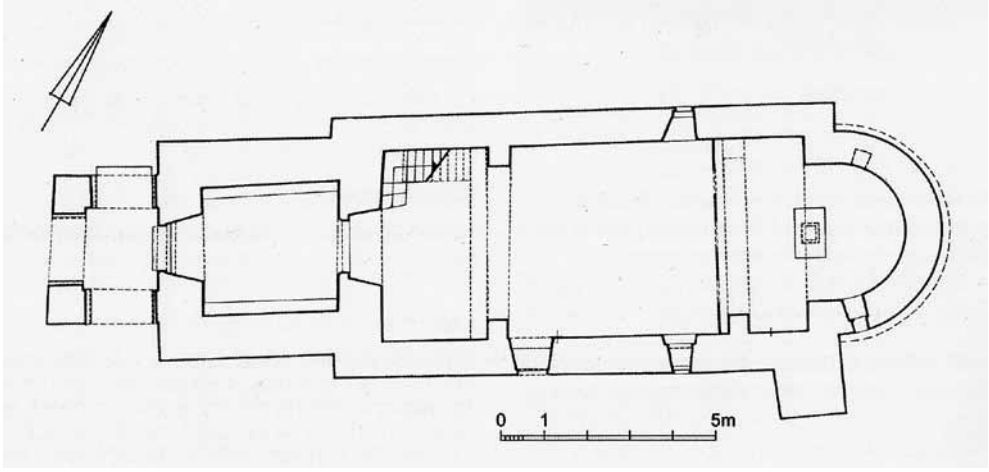

Slika 3. Tlocrt stanja crkve u Golubiću 1987. (izvor: T. Marasović, *Dalmatia praeromanica*, 492, sl. 597)

Novi radovi na crkvi sv. Stefana u Golubiću uslijedili su tijekom 2014. i 2015. godine, a izvodili su ih sami mještani. Financirala ih je i I. Kninska parohija pod nadzorom nadležnog paroha. Tada je crkva dobila i sadašnji izgled. Radove je uime Konzervatorskog odjela u Šibeniku nadzirao dr. sc. Marko Sinobad, konzervator s toga odjela, koji je u Kninski muzej na pohranu dostavio dva u toj prigodi pronađena ulomka predromaničkoga kamenog crkvenog namještaja. Jedan od njih jest ulomak pluteja (slika 8) koji se nalazi u Kninskom muzeju, dok se drugom za koji nije sigurno čemu pripada (slika 12), nije u ovom trenutku moglo ući u trag u istom muzeju.[2]

Treba istaknuti da je u znanstvenoj i stručnoj literaturi iz crkve sv. Stefana u Golubiću dosad bio izgledom poznat samo jedan ulomak predromaničkog kamenog crkvenog namještaja, ulomak arhitrava s posvetnim natpisom [...sancta] E MARIE[...] uočen i objavljen još tijekom druge polovice 19. stoljeća (slika 10), koji je kao spolij bio ugrađen u prag južnih vrata te crkve.[3] Ulomke kamene plastike ugrađene u zidove crkve uočio je i fra Lujo Marun pri obilasku crkve 1927. godine,[4] koji navodi da se radi o dva ulomka pluteja, ugrađena nad glavnim i bočnim vratima i ukrašena palmetama ispod križa. Jedan veći ulomak ukrašen pleternom ornamentikom bio je uzidan na pročelju zvonika. Od vidljivih ulomaka navodi i naprijed spomenuti ulomak arhitrava ograde svetišta s posvetnim natpisom. Iz navedenog opisa razvidno je da je vjerojatno riječ o barem dva ulomka kamene plastike izvađena iz zidova u radovima 2009.

[2] Podatke o tim nalazima i njihove fotografije nesebično mi je ustupila mr. sc. Katarina Gugo, viša kustosica Arheološke zbirke Kninskog muzeja, kojoj na svemu naiskrenije zahvaljujem.

[3] F. Bulić, *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz doba hrvatske narodne dinastije*, 1, Zagreb 1988, T. IV, 11. Za ostalu literaturu vidi popis uz opis ulomka crkvenog namještaja pod rednim brojem 5. Ulomak je 1995. godine izvađen s mjesta gdje je izvorno stajao i pohranjen je u Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu te zamijenjen kopijom.

[4] L. Marun, *Starinarski dnevnici*, (prir.) Maja Petrinec, Split, 1998, 286, nadnevak 6. lipnja 1927.

OPIS NALAZA

1. Ulomak pluteja (slike 4 – 5). Sačuvan je donji dio uskog pluteja koji je unutar okvira od glatkih letvi imao ukras latinskog križa s glatkim hastama proširenim na krajevima te palmetama ispod vodoravnih hasti. Na lijevoj bočnoj strani pluteja sačuvano je rebro za uglavljivanje na pilastar.
   Materijal: vapnenac.
   Dimenzije: dužina 34,5 cm, visina 29 cm, debljina 12 cm.
   Smještaj: Arheološki praktikum Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru.

Slika 4. Ulomak pluteja ukrašen palmetama pod latinskim križem (foto: M. Parica)

Slika 5. Djelomična rekonstrukcija izgleda pluteja s palmetama ispod križa (izradio: L. Bogdanić)

2. Ulomak pluteja (slika 6). Sačuvana je otprilike polovica glavnog ukrasnog polja uokvirenog letvama na kojem je uklesan motiv dviju palmeta smještenih pod latinskim križem unutar arkade. Luk arkade ispunjen troprutom pletenicom u donjem dijelu naliježe na dva stupića (ispunjena troprutom pletenicom) sa stiliziranim kapitelima. I haste križa ispunjene su troprutim pletenicama, a svi njegovi krakovi šire se na krajevima. Iznad vodoravne haste nalaze se dvije virovite rozete. U gornjem kutu iznad arkade ukomponiran je stilizirani cvijet ljiljana. Na desni stupić s kapitelom nastavljala se druga arkada, pa se može pretpostaviti da je i desna strana pluteja bila identična lijevoj te da se na kutu iznad desne arkade nalazio također ukras oblika stiliziranog cvijeta ljiljana, a taj se ukras najvjerojatnije nalazio i između spoja lukova arkada (slika 7).
Materijal: vapnenac.
Dimenzije: dužina 67 cm, visina 69 cm, debljina 14 cm.
Smještaj: Arheološka zbirka Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru.

Slika 6. Ulomak pluteja s ukrasom dviju palmeta pod latinskim križem unutar arkade (foto: M. Parica)

Slika 7. Idejna rekonstrucija pluteja iz Golubića (izradio: L. Bogdanić)

3. Ulomak pluteja (slika 8). Sačuvan je gornji desni dio pluteja čija je dekorativna ploha bila podijeljena na glavno polje i reljefno istaknutiji vijenac na gornjem dijelu. Vijenac su sa svih strana uokvirivale neprofilirane rubne letve, a ispunjavalo ga je gusto mrežište izvedeno od prepleta troprute trake. Glavno je polje, kao kod prethodno opisanog, bilo ispunjeno motivom palmeta smještenih pod latinskim križem unutar arkade. Preostao je samo mali dio arkade ispunjene troprutom pletenicom i dio stiliziranog ljiljanova cvijeta koji se nalazio iznad arkade. Sačuvan je i dio rebra za uglavljivanje na pilastar.
Materijal: vapnenac.
Dimenzije: dužina 45 cm, visina 34 cm, debljina 12-14 cm.
Smještaj: Kninski muzej, Knin, inv. br. 510:KNI-112-A-KS.

Slika 8. Ulomak pluteja ukrašen gustim prepletom s ostatkom arkade na donjem dijelu (foto: K. Gugo)

4. Ulomak pilastra, vrlo oštećen, ukrašen četveroprutim gustim prepletom, otučen sa svih strana (slika 9).
   Materijal: vapnenac.
   Dimenzije: dužina 18 cm, visina 17,5 cm, debljina 16 cm.
   Smještaj: Arheološki praktikum Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru.

Slika 9. Ulomak pilastra s četveroprutim prepletom (foto: M. Parica)

5. Ulomak arhitrava ograde svetišta (slika 10). Zbog naknadne ugradnje u prag vrata novovjekovne crkve prednja mu je ploha jako izlizana. Njezina površina kompozicijski je sastavljena od dva pojasna polja, na gornjem se nalaze kuke s dvoprutom nožicom, dok je na donjem dio posvetnog natpisa [... sancta]E MARIE[...].
   Materijal: vapnenac.
   Dimenzije: dužina 40,5 cm, visina 17 cm, debljina 15 cm, visina natpisnog polja 7,5 cm.
   Smještaj: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, inv. br. 2601.
   Literatura: F. Bulić, *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz doba hrvatske narodne dinastije*, 1, Zagreb, 1888, T. IV, 11; L. Marun, Ruševine crkve Sv. Luke u Uzdolju kod Knina s pisanom uspomenom hrv. kneza Mutimira, *Starohrvatska prosvjeta*, n.s., 1, 3-4, Zagreb – Knin, 1927, 306-307; S. Gunjača, Trogodišnji rad Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika

(1955., 1956. i 1957. godine), *Starohrvatska prosvjeta*, III. s., 7, Zagreb, 1960, 275; M. Budimir, Arheološka topografija kninske općine, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 15/1990. (*Arheološka istraživanja u Kninu i kninskoj krajini*, *Znanstveni skup, Knin, 13.-15. X. 1987.*), Zagreb, 1992, 29; V. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split, 1996, 187, 317, T. LXI, 155; Z. Demori Staničić, L'eglise Saint-Etieenne de Golubić, *Hortus Artium Medievalium*, 4, Zagreb – Motovun, 1998, 223, 225, sl. 7; L. Marun, *Starinarski dnevnici* (prir.) Maja Petrinec, Split, 1998, 286; N. Jakšić, Klesarstvo u službi evangelizacije, u: *Hrvati i Karolinzi – Rasprave i vrela*, (ur.) Ante Milošević, Split, 2000, 206; A. Milošević, Nove akvizicije Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika od 1995. do 2000. godine, *Starohrvatska prosvjeta*, III. s., 27, Split, 2000, 316; V. Delonga – N. Jakšić – M. Jurković, *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj*, Split, 2001, 46; N. Jakšić, Scultura e liturgia, u: *Bizantini, Croati, Carolingi. Alba e tramonto di regni e imperi*, (ur.) Carlo Bertelli et alii, Milano, 2001, 188; Isti, Reljefi Trogirske klesarske radionice iz crkve Sv. Marte u Bijaćima, *Starohrvatska prosvjeta*, III. s., 26/1999., Split, 2004, 271; T. Marasović, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji – 2. Korpus arhitekture: Kvarner i sjeverna Dalmacija*, Split – Zagreb, 2009, 492, 494-495, sl. 603; A. Milošević – Ž. Peković, *Predromaničk a crkva Svetoga Spasa u Cetini*, Dubrovnik – Split, 2009, 167, bilj. 312; I. Josipović, Prilog Trogirskoj klesarskoj radionici, *Ars Adriatica*, 1, Zadar, 2011, 105, bilj. 2; Isti, *Predromanički reljefi na teritoriju sklavinije Hrvatske između Zrmanje i Krke do kraja 9. stoljeća*, doktorski rad, 1. dio, Zagreb, 2013, 655-656; Isti, *Predromanički reljefi na teritoriju sklavinije Hrvatske između Zrmanje i Krke do kraja 9. stoljeća*, doktorski rad, 2. dio, Zagreb 2013, 134, 2.1; N. Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije. Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*, Split, 2015, 93, 273.

Slika 10. Ulomak arhitrava ograde svetišta s posvetnim natpisom [...sancta]E MARIE[...]. Izvor: V. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, 317, T. LXI, 155)

6. Ulomak arhitrava ograde svetišta, vrlo oštećen i sa svih strana otučen (slika 11). Najvjerojatnije se radilo o arhitravu s ukrasnom kompozicijom podijeljenom u tri pojasa. Gornje ukrasno polje bilo je ispunjeno jednostrukim kukama. Središnjim poljem tekao je niz troprutih petlji. Donje je polje otučeno, a na njemu se najvjerojatnije nalazio posvetni natpis.
   Materijal: vapnenac.
   Dimenzije: dužina 29 cm, visina 18 cm.
   Ulomak je izgubljen.

Slika 11. Ulomak arhitrava ograde svetišta ukrašen kukama i prepletom (foto: S. Pranjić)

7. Ulomak predromaničkog kamenog crkvenog namještaja neutvrđene namjene ukrašen troprutom pletenicom (slika 12).
   Materijal: vapnenac.
   Dimenzije: nisu poznate.
   Smještaj: Kninski muzej, Knin.

Slika 12. Ulomak kamenog crkvenog namještaja ukrašen troprutom pletenicom (foto: M. Sinobad)

RASPRAVA S INTERPRETACIJOM NALAZA

Naselje Golubić nalazi se na području srednjovjekovnog sela *Butina Vas*. Prvi spomen naselja pod tim imenom u izvornoj je građi poznat iz 1368. godine, kada se navodi kao posjed kninskog biskupa.[5] Na temelju već spomenutog sačuvanog posvetnog natpisa s arhitrava ograde svetišta [...sancta]E MARIE[...] argumentirano se pretpostavljalo da je u srednjem vijeku tamo bila značajna crkva posvećena Bogorodici.[6] Prema kontinuitetu kulta pretpostavljeno je također da je sunaslovnik crkve bio sv. Stjepan, koji se spominje u crkvenim knjigama kao *Sancti Stephani in suburbio*, te da je taj titular zadržan i nakon prelaska crkve pod pravoslavnu jurisdikciju.[7] Zoraida Demori Staničić prva se detaljnije upustila u analizu arhitekture crkve sv. Stefana (slika 3). Ona je iznijela mišljenje da je ta crkva naslijedila strukturu predromaničke građevine s tzv. *westwerkom*, te je također pretpostavila njezino ranokršćansko podrijetlo.[8] Njezinim tragom išli su i Željko Peković i Ante Milošević, koji su izradili idejnu rekonstrukciju izgleda crkve i osobito istaknuli činjenicu da ona svojim proporcijama gotovo u potpunosti odgovara crkvi sv. Spasa na vrelu Cetine.[9]

Nalazi kamenog crkvenog namještaja pronađeni u crkvi sv. Stefana u Golubiću pri njezinoj obnovi u razdoblju 2009. – 2015., mada relativno malobrojni, pružaju mogućnost preciznije datacije faza nastanka i obnove crkve, a ujedno potvrđuju pojedine naprijed istaknute dosadašnje pretpostavke o tome.

Detaljnom analizom pronađenih ulomaka i onog jedinog dosad poznatog ulomka arhitrava s ostatkom posvetnog natpisa dolazimo do rezultata o elementima triju različitih faza. Najstariji je ulomak pluteja s ukrasom palmeta ispod latinskog križa (slika 4). S obzirom na veličinu pluteja i način obrade ikonografskog prikaza, sve navodi na činjenicu da se radi o ranokršćanskom ulomku. Da bi se dobio bolji vizualni dojam, pokušali smo napraviti i njegovu djelomičnu rekonstrukciju (slika 5).

---

5 F. Smiljanić, Građa za povijesnu topografiju kninsko-drniškoga kraja u srednjem vijeku, *Izdanja Hrvatskog arheološkog wdruštva*, 15/1990. (*Arheološka istraživanja u Kninu i kninskoj krajini*, *Znanstveni skup, Knin, 13. –15. X. 1987.*), Zagreb, 1992, 56.

6 V. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split, 1996, 187.

7 T. Marasović, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji – 2. Korpus arhitekture: Kvarner i sjeverna Dalmacija*, Split – Zagreb, 2009, 492.

8 Z. Demori Staničić, L'eglise Saint-Etieenne de Golubić, *Hortus artium Medievalium*, 4, Zagreb – Motovun, 1998, 223-229.

9 A. Milošević – Ž. Peković, *Predromaničkа crkva Svetoga Spasa u Cetini*, Dubrovnik – Split, 2009, 167-169; A. Milošević, *Predromanički zvonici u Dalmaciji i ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Dubrovnik – Split, 2011, 63-64.

Drugoj fazi zasigurno pripadaju četiri ulomka predromaničkog kamenog crkvenog namještaja koji se svojim ikonografskim karakteristikama mogu pripisati istom radioničkom krugu. To su dva ulomka pluteja (slike 6, 8), ulomak pilastra (slika 9) i ulomak grede ograde svetišta (slika 10) s ostatkom posvetnog natpisa [...sancta]E MARIE[...]. Oni se mogu pripisati tzv. Trogirskoj klesarskoj radionici, čije se djelovanje okvirno veže uz prvu četvrtinu 9. stoljeća.[10] Ulomcima pluteja iz Golubića (slike 6, 8) analogije nalazimo među primjercima pluteja iz Otresa kod Bribira, Kljaka kod Drniša, Pađena kod Knina te Trogira i Brnaza kod Sinja.[11] Glavne karakteristike ukrasa tih pluteja očituju se u motivu dviju palmeta pod latinskim križem unutar arkade, a manifestiraju se kroz dva podtipa na način da jedni primjerci taj motiv imaju izveden preko čitave površine glavnog polja te su uži, dok je kod drugih isti motiv dupliciran, pa su takvi pluteji širi. Neki pluteji na vrhu su imali ukrasni vijenac ukrašen gustim prepletom troprute trake koji je bio istaknutiji u odnosu na glavno polje, dok drugi pluteji takve vijence možda nisu ni imali. Nalazi ulomaka pluteja iz Golubića omogućavaju idejnu rekonstrukciju jednog od pluteja ograde svetišta (slika 7).

Vrlo rustično i nevješto rađen ulomak pilastra znatno je oštećen, a bio je ukrašen četveroprutim gustim prepletom (slika 9). Mada je riječ o malom i vrlo otučenom ulomku, po svojim karakteristikama, odnosno gustom geometrijskom prepletu, on je vrlo srodan primjercima pilastara isklesanih u tzv. Trogirskoj klearskoj radionici, a koji potječu iz Otresa, Kljaka, Brnaza, Morinja u šibenskom Donjem polju i Bijaća kod Trogira.[12] Razlika je jedino što se kod golubićkog primjerka javlja četveropruti preplet, dok se kod svih ostalih radi o troprutom prepletu.

---

10 Tzv. Trogirsku klesarsku radionicu definirao je i imenovao Nikola Jakšić u svojoj doktorskoj disertaciji 1986. godine, a kasnije je o njoj u dva navrata objavio zasebni članak. Vidi: N. Jakšić, *Kiparsko klesarske radionice u Dalmaciji od 9. do 12. stoljeća*, doktorska disertacija, Zadar, 1986, 60-76; Isti, Reljefi Trogirske klesarske radionice iz crkve Sv. Marte u Bijaćima, *Starohrvatska prosvjeta*, III. s., 26/1999., Split, 2004, 265-286; Isti, Trogirska klesarska radionica u reljefima iz svete Marte u Bijaćima, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije*, Split 2015, 267-294. Poznavanju tzv. Trogirske klesarske radionice kasnije je znatno pridonio Ivan Josipović u članku iz 2011. te u svojem doktorskom radu iz 2013. godine. Vidi: I. Josipović, Prilog Trogirskoj klesarskoj radionici, *Ars Adriatica*, 1, Zadar, 2011, 97-107; Isti, *Predromanički reljefi na teritoriju sklavinije Hrvatske između Zrmanje i Krke do kraja 9. stoljeća*, doktorski rad, 1. dio, Zagreb, 2013, 85-102.

U kontekstu proučavanja predromaničke kamene plastike Trogira i njegove bliže okolice treba istaknuti rad: T. Burić, Predromanička skulptura u Trogiru, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., 12, Split, 1982, 127-159. U tom članku, kao vrsni poznavatelj navedene tematike, autor se dotiče i povezanosti te plastike sa širim područjem, prvenstveno sjevernom Dalmacijom.

11 I. Josipović, *Predromanički reljefi na teritoriju sklavinije Hrvatske*, 1. i 2. dio, 97-98, T. XXII-XXIII.

12 I. Josipović, *Predromanički reljefi na teritoriju sklavinije Hrvatske*, 1. i 2. dio, 98-99, T. XXIV.

Za ulomak arhitrava ograde svetišta (slika 10) s ostatkom posvetnog natpisa [...sancta]E MARIE[...] pojedini autori već su naslutili da bi on mogao pripadati tzv. Trogirskoj klesarskoj radionici, no – s obzirom na to da se radilo o jedinom tada poznatom ulomku kamene plastike iz crkve sv. Stefana u Golubiću – nisu se usudili to decidirano i tvrditi.[13] Naprijed opisani i obrađeni nalazi ulomaka pluteja i pilastra (slike 6, 8 i 9) kao i analogni primjerci arhitrava iz Kljaka, Pađena, Brnaza, šibenskog Donjeg polja polja i Bijaća[14] potvrda su da je zaista riječ o toj klesarskoj radionici.

Ne možemo zasad decidirano tvrditi da tzv. Trogirskoj klesarskoj radionici pripada i zasad nedefinirani ulomak kamene plastike (slika 12), no s obzirom na izgled ukrasa pletenice na njemu, velika je mogućnost da se i ondje radi o toj radionici.

Drugi pronađeni ulomak arhitrava ograde svetišta, nažalost, izuzetno oštećen i naknadno izgubljen (slika 11), pripada sasvim drugoj klesarskoj radionici i vremenu nastanka. Način izrade njegovih kuka i troprutih petlji ispod njih upućuje na tzv. Benediktinsku klesarsku radionicu iz vremena kneza Branimira, odnosno zadnju četvrtinu 9. stoljeća.[15] Najbliže analogije arhitravu iz Golubića nalazimo među primjercima arhitravâ s posvetnim napisom kneza Branimira koji potječe s nalazišta Otres kod Bribira[16] te manjem ulomku arhitrava s nalazišta Biskupija – Stupovi.[17]

---

13 Usp. N. Jakšić, Klesarstvo u službi evangelizacije, u: *Hrvati i Karolinzi – Rasprave i vrela*, (ur.) Ante Milošević, Split, 2000, 206; V. Delonga – N. Jakšić – M. Jurković, *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj*, Split, 2001, 46; N. Jakšić, Reljefi Trogirske klesarske radionice, 271; I. Josipović, Prilog Trogirskoj klesarskoj radionici, 105, bilj. 2; Isti, *Predromanički reljefi na teritoriju sklavinije Hrvatske*, 1. dio, 88, bilj. 229; N. Jakšić, Trugirska klesarska radionica u reljefima iz svete Marte, 273.

14 Usp. I. Josipović, *Predromanički reljefi na teritoriju sklavinije Hrvatske*, 1. i 2. dio, 90-92, T. XXVIII-XXIX.

15 Naziv Benediktinska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira u potpunosti je definirao i inauguriro Nikola Jakšić tijekom izložbi *Hrvati i Karolinzi* 2000. te *Bizantini, Croati, Carolingi* 2001. godine, u radovima V. Delonga – N. Jakšić – M. Jurković, *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj*, 48-52, i N. Jakšić, Scultura e liturgia, u: *Bizantini, Croati, Carolingi. Alba e tramonto di regni e imperi*, (ur.) Carlo Bertelli et alii, Milano, 2001, 189-196. Ideja o povezivanju dijela predromaničke kamene plastike iz vremena kneza Branimira u posebnu homogenu skupinu nastala je dvadesetak godina ranije kao ideja Ive Petriciolija i Nikole Jakšića u sljedećim radovima: I. Petricioli, Oko datiranja umjetničkih spomenika ranoga srednjeg vijeka, u: *Gunjaćin zbornik*, (ur.) Ivan Erceg et alii, Zagreb, 1980., 115-118, i N. Jakšić, *Srednjovjekovni zabati oltarskih pregrada u Dalmaciji (od Zrmanje do Cetine). Stilsko-tipološka analiza*, magistarski rad, Zagreb, 1980, 36-41, 98-103, kat. br. 29-36. Poznavanju navedene radionice dodatno je pridonio Ivan Josipović u svojoj disertaciji *Predromanički reljefi na teritoriju sklavinije Hrvatske*, 1. dio, 169-191.

16 I. Josipović, *Predromanički reljefi na teritoriju sklavinije Hrvatske*, 1. i 2. dio, 181-182, 481-482, T. XLIX, 8-9, T. OTRES II, 9a-9c. U tom je radu na str. 482 navedena i sva dotad objavljena literatura o tim nalazima, pa je ovdje pojedinačno ne spominjem.

17 I. Josipović, *Predromanički reljefi na teritoriju sklavinije Hrvatske*, 1. i 2. dio, 181-182, T. XLIX, 6.

ZAKLJUČAK

Nalazi kamenog crkvenog namještaja pronađeni pri uređenju crkve sv. arhiđakona Stefana u Golubiću kod Knina tijekom radova na njezinoj obnovi 2009. – 2015. izuzetno su važni za poznavanje vremena njezina nastanka i faza obnove. Tim je nalazima potvrđena dosadašnja pretpostavka da je riječ o građevini nastaloj u ranokršćanskom vremenu, koja je tijekom ranosrednjovjekovnog vremena doživjela preinake. Njezina prva faza obnove iz koje potječe većina pronađenih ulomaka veže se uz karolinško razdoblje, kada dobiva novi kameni namještaj koji se radionički može povezati s tzv. Trogirskom klesarskom radionicom, odnosno prvom četvrtinom 9. stoljeća. Tada su, po svoj prilici, nastale i njezine druge građevinske preinake, vezane uz pročelje i nastanak zvonika. Druga predromanička faza zastupljena je tek s jednim ali vrlo dragocjenim nalazom, ulomkom grede ograde svetišta koji se može povezati s tzv. Benediktinskom klesarskom radionicom iz vremena kneza Branimira i zadnjom četvrtinom 9. stoljeća. Ta saznanja navode na činjenicu da je u tom trenutku to mogao postati i vladarski posjed.

Izuzetno plodan i strateški važan širi prostor Golubića, odnosno spomenutog srednjovjekovnog sela *Butina Vas*, još od doseljenja za Hrvate je imao izuzetno značenje, a o tome svjedoči i glasoviti nalaz zlatnoga nakita s položaja Stolića njiva.[18] To je trajalo i tijekom cijelog razdoblja ranosrednjovjekovne hrvatske države, a naravno i kasnije, sve do ratova s Osmanlijama, nakon kojih se u potpunosti promijenila svekolika slika toga područja. U tom kontekstu treba promatrati i crkvu na prostoru današnje crkve sv. Stefana koja je u ranom srednjem vijeku, sudeći prema pronađenom ulomku posvetnog natpisa [...sancta]E MARIE[...], bila posvećena Bogorodici, dok je suzaštitnik mogao biti sv. Stjepan, kao što je to slučaj na obližnjem lokalitetu Biskupija – Crkvina.[19] Velika je vjerojatnost da je taj titular baština ranokršćanskog vremena, a zadržan je i nakon prelaska crkve pod pravoslavnu jurisdikciju.

Prostor crkve sv. Stefana u Golubiću nikada nije bio arheološki istraživan. Na ovome mjestu obrađeni i objavljeni nalazi nesumnjivo su pokazali da se radi o vrlo važnom arheološkom i povijesnom spomeniku, pa se nadam da će se u budućnosti iznaći sredstva za arheološka istraživanja unutrašnjosti i dijela okoliša crkve poštujući, naravno, činjenicu da se radi o živućem sakralnom prostoru i mjesnom groblju.

[18] S. Gunjača, Trogodišnji rad Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika (1955., 1956. i 1957. godine), *Starohrvatska prosvjeta*, III. s., 7, Zagreb, 1960, 276; M. Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*, Split, 2009, 33, T. 80; Ista, O nakitu iz Golubića i ženskoj nošnji iz razdoblja 8. i prve polovine 9. stoljeća, *Starohrvatska prosvjeta*, III. s., 46, Split, 2019, 45-166.

[19] Treba naglasiti da to ne može biti crkva koja se i izvorima spominje kao crkva *Sancti Stephani in suburbio*, kako to smatra T. Marasović (usp. bilj. 7 u ovom radu), jer prostor Golubića nije podgrađe Knina već položaj u njegovoj okolici.

Summary

Finds of Stone Church Furniture from the Church of St. Stephan in Golubić near Knin

In this paper, the author originally announces and analyses fragments of stone church furniture from the Church of St. Stephan in Golubić near Knin, discovered during restoration works conducted in the years 2009, 2010, 2014 and 2015. From this church, only one fragment of the architrave of the enclosure of the sanctuary, approximately dated to the 9th century, has been known so far. The six newly discovered fragments offer a possibility for more accurate dating of the creation and restoration thereof. The earliest phase, connected with Early Christianity, was undoubtedly followed by two pre-Romanesque phases, out of which the first one is connected to the so-called Trogir stone-mason's workshop and the first quarter of the 9th century, whereas the second may be linked to the so-called Benedictine stone-mason's workshop of Duke Branimir's era, i.e. the final quarter of the 9th century.

Keywords: Golubić; church of St. Stephan; Trogir stone-mason's workshop; Benedictine stone-mason's workshop of Duke Branimir's era; Early Christianity; pre-Romanesque art.

Robert Matijašić

Izvorni znanstveni članak
Rukopis je prihvaćen za tisak: 1. rujna 2020.
DOI: 10.21857/yk3jwhx2w9

PULSKI EGZIL RASPARAGANA, KRALJA SARMATSKIH ROKSOLANA

Dva nadgrobna natpisa iz Pule svjedoče o boravku u gradu, u 2. stoljeću, roksolanskoga kralja Rasparagana i njegova sina Peregrina. Roksolani su sarmatski narod posvjedočen na ušću Dnjepra i Volge u 2. – 1. stoljeću pr. Kr., koji se tijekom 1. stoljeća pr. Kr. preselio na područje između ušća Dunava i Dnjestra, te je tako došao u doticaj s granicom rimske države. U doba Flavijevaca u više su navrata upadali u Meziju, a za Trajanova Prvog dačkog rata bili su saveznici Dačana. U Drugom dačkom ratu bili su neutralni i za to su od Trajana dobivali godišnju naknadu. Kad je na prijestolje došao Hadrijan, pobunili su se, pa je car pregovarao s njihovim kraljem i ponovo uspostavio mir. Pulski natpisi svjedoče o roksolanskom kralju Rasparaganu, rimskom građaninu (*P. Aelius R.*), koji je tamo imao sina oženjenog Atijom Procilom. Vrlo je vjerojatno da je Rasparagan bio prvak Roksolana s kojim je Hadrijan pregovarao, ali iz nekog je razloga morao napustiti svoj narod i skrasiti se u Puli, gdje je njegov sin postao punopravni rimski građanin. Epizoda svjedoči o postupcima Rima s nekim barbarskim plemenima uz rimsku granicu, o horizontalnoj i vertikalnoj pokretljivosti rimskih društvenih struktura te o otvorenosti rimskoga društva.

Ključne riječi: antička Istra; antička Pula; Roksolani; Rasparagan.

U lapidariju Arheološkog muzeja Istre u Puli čuvaju se dva sarkofaga, kojih su sačuvane samo prednje strane s natpisima koji spominju sarmatskog kralja Rasparagana.

1. *P(ublio) Aelio Rasparagano / regi Roxo[la]noru[m] / [u(xor)] v(iva) [f(ecit)]*[1]

2. *P(ublius) Aelius Peregrinus reg[is] / Sarmatarum Rasparagani / f(ilius) v(ivus) f(ecit) sibi et Attiae Q(uinti) f(iliae) Procillae, lib(ertis) l[iber]/tabusq(ue) posterisq(ue) eorum*[2]

[1] CIL 5, 32; ILS 852; Inscr. It., 10, 1, 153; EDR136173. Vis. 55 cm, duž. 205 cm, deb. 13 cm. CIL i ILS u trećem retku imaju *V. V. F* i objašnjenje *Vivus vivo fecit*.

[2] CIL 5, 33; ILS 853; Inscr. It., 10, 1, 154; EDR136176. Vis. 55 cm, duž. 205 cm, deb. 15 cm.

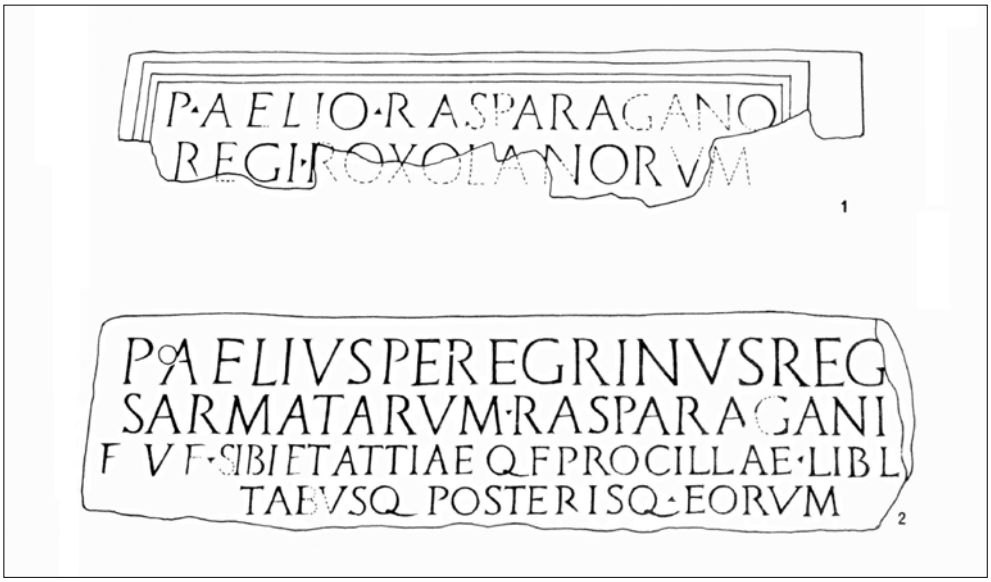

Slika 1 – Natpisi Publija Elija Rasparagana i njegova sina Publija Elija Peregrina (Vaday 1977)

Prvi je natpis nakon nalaza u 17. stoljeću imao burnu suvremenu povijest: navodno je pronađen na otočiću Uljaniku (Scoglio Olivi) u Pulskom zaljevu,[3] ali je prenesen u Kopar, gdje je (kako je bio cjelovito sačuvan) služio kao spremnik za maslinovo ulje, odnosno vodu.[4] Tamo ga je vidio i Theodor Mommsen kad je obilazio istarsko i tršćansko područje u potrazi za rimskim natpisima koje je objavio u znamenitoj zbirci *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL).[5] Godine 1866. Pietro Kandler prenio ga je u Trst, a dvije godine kasnije dao ga je prenijeti u Pulu, gdje je izvorno i pronađen. Danas se čuva u lapidariju Arheološkog muzeja Istre u Puli, u sedam ulomaka:[6] nedostaju dijelovi drugog retka te veći dio trećeg

[3] Weisshäupl 1901, 203.

[4] Forlati Tamaro 1947, 83 u komentaru natpisa (Inscr. It., 10, 1, 153, str. 83) navodi da je to razvidno iz pisma koje je Matteo Madrucci u Bujama napisao 7. srpnja 1676. Sertoriju Orsatu u Padovu. Brojni ga drugi rukopisni i tiskani izvori u 17. i 18. stoljeću (Prospero Petronio, Vincenzo Scussa, Gianrinaldo Carli) spominju na više mjesta u Kopru i njegovoj okolici.. je Mommsen vidio cijeloga,i donje po velikiveralni tekst trećeg retka (V.V.F), a u pulski je Muzej došao fragmentiran, ške, d

[5] Mommsen ga je vidio u Črnom Kalu kraj Kopra dok je bio cjelovit i služio kao spremnik za vodu: Forlati Tamaro 1947, 83.

[6] Nije jasno kad je sarkofag razbijen, jer ga je Mommsen vidio cijeloga i zabilježio integralni tekst trećeg retka (V.V.F), a u pulski su Muzej došli samo ulomci prednje strane s natpisom, kojemu su nedostajali dijelovi donje površine.

retka, od kojeg je samo središnje *v(iva)* danas sačuvano. Donji rub sarkofaga nije sačuvan, dok je duž preostala tri ruba sačuvana jednostavna profilacija natpisnog polja.

Drugi je natpis cjelovit, iako prelomljen u četiri dijela, a na desnom rubu nedostaje nekoliko slova u 1. i 3. retku. Kako proizlazi iz dopisivanja Giovannija Carrare, Pietra Kandlera i Domenica Bronzina, pronađen je sredinom 19. stoljeća na otočiću Uljaniku u pulskoj luci,[7] te je prenesen u tadašnji lapidarij u Augustovu hramu, odakle je 1920-ih premješten, zajedno sa svim drugim lapidama (pa i prvim natpisom), u tada novoustrojeni Istarski kraljevski muzej (Regio Museo dell'Istria), danas Arheološki muzej Istre. Oba su se natpisa do preuređenja muzeja, koje je započelo 2015. godine, nalazila u lapidariju u prizemlju muzejske zgrade.

Već su Kandler i Mommsen prepoznali roksolansko etničko ime i povezali ga s kratkim spomenom u Hadrijanovu životopisu iz Carske povijesti (*Historia Augusta*): *Audito dein tumultu Sarmatarum et Roxolanorum praemissis exercitibus Moesiam petiit. Marcium Turbonem post Mauretaniam praefecturae infulis ornatum Pannoniae Daciaeque ad tempus praefecit. Cum rege Roxolanorum, qui de inminutis stipendiis querebatur, cognito negotio pacem composuit.*[8] Kontekst je jasan i zbog gentilicija koji nose Rasparagan i njegov sin Peregrin, a koji upućuje na Hadrijana (*Publius Aelius Hadrianus*) kao davatelja rimskog građanstva. Pisac Hadrijanova životopisa ne spominje ime kralja, ali se vjerojatno radi upravo o Rasparaganu, to pretpostavljaju i svi suvremeni povjesničari koji su se bavili Roksolanima i Sarmatima u 1. i 2. stoljeću. Osebujni stil pisanja autora Hadrijanova životopisa sažima zajedno Roksolane i Sarmate, ali treba ih jasno diferencirati; radilo se o dva naroda koji možda i nisu živjeli u neposrednom susjedstvu. Roksolani su u to doba živjeli oko ušća Dunava, a Trajan ih je primirio sklapanjem savezništva uz plaćanje određene svote novca, dok se za Sarmate smatra da pod tim imenom, u ovom kontekstu, ustvari treba vidjeti Jazige, koji su živjeli između Tise i Dunava. Ime Sarmata obuhvaćalo bi niz zajednica, među kojima Jazige i Roksolane.

Strabon Amasejac (1. stoljeće pr. Kr. – poč. 1. stoljeća po Kr.) u *Geografiji* spominje Roksolane na dva mjesta. Najprije u uvodnom pregledu geografskih krajnosti piše da su Roksolani od svih poznatih Skita najudaljeniji, da žive onkraj Boristena (Dnjepra), da južnije od njih žive Sarmati oko Maeotskog

[7] Iz te činjenice potječe i pretpostavka o mjestu nalaza prvog natpisa, jer je njihova kontekstualnost očevidna.

[8] HA, *Hadr.*, 6, 6-8: „Zatim je saznao za nemir Sarmata i Roksolana, pa je na njih poslao vojske za kojima je krenuo u Meziju. Prefekturu Panonije i Dakije privremeno je povjerio Marciju Turbonu, kojem je po njegovu povratku iz Mauretanije dao prefektska odličja. Razmotrio je žalbu roksolanskog kralja zbog smanjenja plaće i sklopio s njima mir." (prijevod Daniel Nečas Hraste).

jezera (Azovsko more), a zemlje sjeverno od Roksolana da su nenastanjene zbog velike hladnoće:[9] οἰκοῦσι δ᾽ ὑπὲρ τοῦ Βορυσθένους ὕστατοι τῶν γνωρίμων Σκυθῶν Ῥωξολανοί, νοτιώτεροι ὄντες τῶν ὑπὲρ τῆς Βρεττανικῆς ἐσχάτων γνωριζομένων: ἤδη δὲ τἀπέκεινα διὰ ψῦχος ἀοίκητά ἐστι: νοτιώτεροι δὲ τούτων καὶ οἱ ὑπὲρ τῆς Μαιώτιδος Σαυρομάται καὶ Σκύθαι μέχρι τῶν ἑῴων Σκυθῶν. Skiti se u tom kontekstu pojavljuju najprije kao ime šire zajednice naroda kojoj pripadaju i Roksolani, a kasnije i kao zasebni etnički pojam.

Na drugom mjestu, u podrobnijem opisu sjeverne obale Crnoga mora (*Pontus Euxinu*s), donosi daleko više detalja:[10] ἐν δὲ τῇ μεσογαίᾳ Βαστάρναι μὲν τοῖς Τυρεγέταις ὅμοροι καὶ Γερμανοῖς, σχεδόν τι καὶ αὐτοὶ τοῦ Γερμανικοῦ γένους ὄντες, εἰς πλείω φῦλα διῃρημένοι, καὶ γὰρ Ἄτμονοι λέγονταί τινες καὶ Σιδόνες, οἱ δὲ τὴν Πεύκην κατασχόντες τὴν ἐν τῷ Ἴστρῳ νῆσον Πευκῖνοι, Ῥωξολανοὶ δ᾽ ἀρκτικώτατοι τὰ μεταξὺ τοῦ Τανάιδος καὶ Βορυσθένους νεμόμενοι πεδία. Počevši nabrajanje od germanskih Bastarna, koji su obitavali između ušća Dunava (*Ister*) i Dnjestra (*Tyras*), zatim Tiregeta dalje prema istoku, kao najsjevernije navodi upravo Roksolane, koji naseljavaju prostor između Dnjepra (*Boristen*) i Dona (*Tanais*). U nekim rukopisima ove Strabonove rečenice ime Roksolana napisano je u oblicima ῾πωξανοί, ῾πωξανοι i ῾πωξοανοί.[11]

Sudeći prema drugoj rečenici istoga poglavlja,[12] moglo bi se zaključiti[13] da su Roksolani činili dio saveza srodnih nomadskih naroda, možda obuhvaćenih zajedničkim imenom Sarmata,[14] a koji je obuhvaćao Jazige, Urge, Roksolane i Kraljevske Sarmate (ili Skite?).[15] Pritom bi ovi potonji predstavljali jezgru plemenskog saveza, elitu oko koje se okupljaju srodne manje zajednice jačajući na taj način svoj položaj na širem prostoru sjevernog crnomorskog priobalja u 1. stoljeću pr. Kr. I Strabon spominje njihov pretežito nomadski karakter, iako ὀλίγοι δὲ καὶ γεωργίας ἐπιμελούμενοι.[16] Tko su točno bili oni privrženiji poljodjelstvu, ne možemo znati, ali cijeli je veliki prostor od ušća Dunava do Azovskog mora (danas južna Ukrajina) svojim izrazito ravničarskim karakteristikama pružao mogućnosti kako za nomadizam, tako i za sjedilačko poljodjelstvo.

9 Strabo 2, 5, 7, 13.

10 Strabo 7, 3, 17, 4.

11 Usp. izdanje A. Meineke, Leipzig: Teubner, 1877.

12 Strabo 7, 3, 17, 3.

13 Harmatta 1970, 12.

14 Plin. NH, 4, 83; 11, 5, 8; Bârcă 2013, 103, 107-108; Bârcă, 2014, 172.

15 Herodot iz naziva Kraljevskim Skitima (4, 20; 4, 22; 4, 56; 4, 57; 4, 59), a Ptolomej Sarmatima (5, 9, 16). Njihovi se podaci razlikuju i zbog velikog vremenskog razmaka između njih.

16 Strabo 7, 3, 17, 3.

Ali Strabon nastavlja donoseći i podatke o Roksolanima u kontekstu njihova ratovanja protiv pontskoga kralja Mitridata VI. Eupatora, koji je, tek što je zasjeo na prijestolje, intervenirao u sukob helenističkog Hersoneza na Krimu sa svojim skitskim (roksolanskim) susjedima:[17] οἱ δὲ Ῥωξολανοὶ καὶ πρὸς τοὺς Μιθριδάτου τοῦ Εὐπάτορος στρατηγοὺς ἐπολέμουν ἔχοντες ἡγεμόνα Τάσιον: ἦκον δὲ Παλάκῳ συμμαχήσοντες τῷ Σκιλούρου, καὶ ἐδόκουν μὲν εἶναι μάχιμοι, πρὸς μέντοι συντεταγμένην φάλαγγα καὶ ὡπλισμένην καλῶς τὸ βάρβαρον φῦλον ἀσθενὲς πᾶν ἐστι καὶ τὸ γυμνητικόν. ἐκεῖνοι γοῦν περὶ πέντε μυριάδας πρὸς ἑξακισχιλίους τοὺς Διοφάντῳ, τῷ τοῦ Μιθριδάτου στρατηγῷ, συμπαραταξαμένους οὐκ ἀντέσχον, ἀλλ᾽ οἱ πλεῖστοι διεφθάρησαν. Ukratko, Roksolani su pod vodstvom Tasija došli u pomoć vođama (kraljevima) Skita, Skiluru i njegu sinu Palaku, protiv Hersoneza na Krimu, a ovaj je zatražio Mitridatovu pomoć. Malobrojniji Mitridatovi vojnici pod vodstvom njegova generala Diofanta porazili su brojčano nadmoćniju, ali slabije organiziranu vojsku Roksolana i drugih Sarmata. Diofantova pobjeda zabilježena je na natpisu koji su stanovnici Hersonzsa podigli generalu u čast.[18]

Na ovom mjestu Strabon opisuje vojničku opremu Roksolana, koji koriste kacige i oklope od neštavljene volovske kože, štitove od pruća, a naoružani su mačevima, lukovima i kopljima:[19] χρῶνται δὲ ὠμοβοΐνοις κράνεσι καὶ θώραξι, γερροφόροι, ἀμυντήρια δ᾽ ἔχοντες καὶ λόγχας καὶ τόξον καὶ ξίφος: τοιοῦτοι δὲ καὶ τῶν ἄλλων οἱ πλείους. I nastavlja s nešto etnografskih podataka o nomadskim nastambama (šatorima) i načinu života oko Azovskog mora:[20] τῶν δὲ νομάδων αἱ σκηναὶ πιλωταὶ πεπήγασιν ἐπὶ ταῖς ἁμάξαις, ἐν αἷς διαιτῶνται; περὶ δὲ τὰς σκηνὰς τὰ βοσκήματα, ἀφ᾽ ὧν τρέφονται καὶ γάλακτι καὶ τυρῷ καὶ κρέασιν; ἀκολουθοῦσι δὲ ταῖς νομαῖς μεταλαμβάνοντες τόπους ἀεὶ τοὺς ἔχοντας πόαν, χειμῶνος μὲν ἐν τοῖς ἕλεσι τοῖς περὶ τὴν Μαιῶτιν, θέρους δὲ καὶ ἐν τοῖς πεδίοις.

Pitanje Strabonovih izvora za ove i druge podatke za sjeverno crnomorsko primorje nemoguće je razriješiti, jer nema dovoljno elemenata, ali uobičajene se pretpostavke svode na Artemidora za zemljopisne elemente, Posidonija za etnografske i Hipsikrata za povijesne podatke.[21]

Međutim, pod pritiskom silnih manjih i većih migracija s istoka, dijelovi skitske (sarmatske) konfederacije tijekom 1. stoljeća pr. Kr. krenuli su prema zapadu,

17 Strabo 7, 3, 17, 6-7.

18 Syll. inscr. graecarum.[3], 709. Podrobnije o ovim događajima Milićević Bradač 2004, 160-161.

19 Strabo 7, 3, 8.

20 Strabo 7, 3, 9.

21 Argumentiranu raspravu o izvorima v. u: Harmatta 1970, 14-15; v. i Rostovtzeff 1931, I, 92-93.

u organiziranim skupinama kao cjelovite zajednice, ratnici, žene i djeca na čelu s plemenskim prvacima. Polunomadski život na sjevernim obalama Crnog mora zamijenili su istim takvim životom zapadnije, pa tako na prijelazu iz 1. stoljeća. pr. Kr. u 1. stoljeće po Kr. Jazige nalazimo u Mađarskoj, a druge sastavnice sarmatske skupine naroda oko dunavskog ušća.[22] Između Jaziga (između Tise i Dunava) i Roksolana (između Karpata i dunavskog ušća) ispriječili su se Dačani, trako-frigijski narod koji se u Transilvaniji i na obje obale donjeg toka Dunava formirao tijekom posljednjih stoljeća pr. Kr., a vrlo su srodni i Getima (trakogetska skupina).[23] U 1. stoljeća pr. Kr. oblikovali su čvrst plemenski savez koji je vrhunac dosegao za „kralja" Burebiste (vladao 88. – 44. godine pr. Kr.) i koji se s manjim oscilacijama održao do vremena Trajanovih ratova protiv Dačana. A homogenost dačkoga kulturno-političkoga prostora onemogućavala je ostvarenje izravnih dodira sarmatskih Jaziga i Roksolana, zapadno i istočno od Karpata.

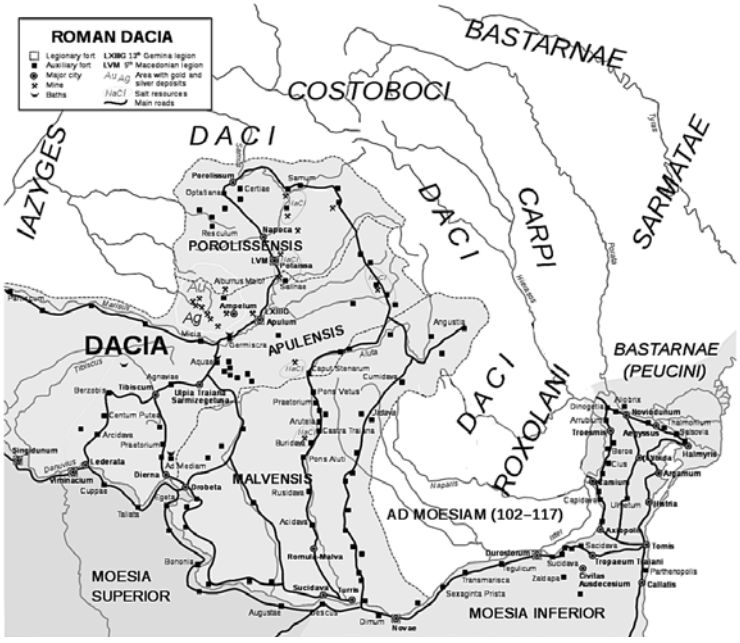

Slika 2 – Rimska provincija Dacija, prerađeno prema: Nacu, Andrei, "Map of Roman Dacia", https://www.ancient.eu/image/331/. Ancient History Encyclopedia. Last modified April 26, 2012 (preuzeto 4. 4. 2020.)

22 Genito 1988, 93-95.

23 Mócsy 1974, 4 i 27; Bennett 1997, 87.

Kad su Jazigi i Roksolani krenuli prema zapadu, na ušću Dona (Tanais, ranija postojbina Roksolana) našli su se Alani, koji su svojim pritiskom vjerojatno i uzrokovali pomicanja sarmatskih naroda prema zapadu. Oni su Strabonu još bili izvan vidokruga, pa ih ne spominje u kontekstu zemljopisa sjevernog crnomorskog primorja. Alani, koji su poput Jaziga, Skita, Roksolana, Sarmata pripadali indoiranskoj etničkoj skupini, iz svoje nove postojbine učestalo su upadali na kavkasko područje i u Partiju, tako da su znatno pridonosili nestabilnosti vanjskog ruba rimskih istočnih provincija. Etimologiju etničkog imena Roksolana neki filolozi povezuju s kombinacijom *ruxh-* ili *rukh-alani* („svijetli Alani"), a to opet s ruskim entičkim imenom (rus-alani).[24]

U 1. stoljeću pr. Kr. Roksolani su pod pritiskom istočnijih naroda krenuli iz svoje najranije zabilježene domovine, između Volge, Dona i Dnjepra, prema Krimu i ušću Dunava.[25] Već su sredinom 1. stoljeća po Kr. započeli povremeno prodirati preko Dunava na područje Mezije, a u tzv. „godini četiriju careva" jedan su takav pohod 9.000 roksolanskih ratnika zaustavile rimske legije i pomoćne postrojbe pod zapovjedništvom namjesnika Mezije.[26] Tacit opisuje njihov način ratovanja,[27] pri čemu se čudi naoružanju i opremi: nosili su duge mačeve koje su držali objema rukama, a tijelo i konje štitili su oklopom od kože s prišivenim željeznim pločama (*cataphracta*), što je prikazano i na reljefu s Trajanova stupa (scena 37).[28]

Poraz 69. godine Roksolani su osvetili 92., kad su uništili 21. legiju (*Legio XXI Rapax*),[29] no ubrzo nakon toga Trajan je organizirao pohod protiv Dačana, pa su i Roksolani došli u pogibelj. Na početku Trajanova rata za osvajanje Dacije Roksolani su mu se isprva odupirali, ali su već u prvom pohodu rimske vojske bili poraženi 101. – 102. godine[30]. Potom su u drugom pohodu 105. – 106. ostali neutralni, te su tako izbjegli podjarmljivanje,[31] ali su granice nove rimske provincije došle nadomak njihova etničkog područja, lijeve obale Dunava kod ušća rijeke u Crno more. Moguće je da je cijena njihove neutralnosti bila plaćanje stipendija (*stipendium*),[32] naknade koja će ubrzo dovesti do sljedeće eskalacije. Rimska provincija Dacija, osnovana 106. godine, nadomjestila je dačko „kraljevstvo" u

24 Vernadsky 1959.

25 Ryle 1987, 93.

26 Wilkes 1996, 558; Bârcă 2013, 114; Bârcă 2014, 180-181.

27 Tac., Hist., 1, 79.

28 Wilkes 1983, Pl. II, Pl. III (p. 272); Ryle 1987, 94.

29 Bennett 1997, 33.

30 Bârcă 2014, 182.

31 Bârcă 2013, 117.

32 Bârcă 2013, 117.

razdvajanju Jaziga i Roksolana, a rimska je vojska sada nadgledala oba „džepa": Jazige iz Dacije i Panonije, a Roksolane iz Dacije i Donje Mezije. Prema potonjima je uspostavljena mreža utvrda na donjem toku Dunava, od ušća Olta (*Alutus*) do dunavskog ušća, s tri veća legijska logora: *Novae* (Svištov u Bugarskoj), *Durostorum* (Silistra u Bugarskoj), *Troesmis* (kraj mjesta Igliţa-Turcoaia u Rumunjskoj) i nizom utvrda pomoćnih postrojbi.

Kad je poslije Trajanove smrti Hadrijan ustoličen za cara, sredinom 117. godine, već je imao iskustva s Dačanima i Jazigima, bio je s Trajanom u Prvom dačkom ratu i potom imenovan namjesnikom Donje Panonije.[33] Sarmati (Jazigi) i Roksolani pobunili su se ubrzo nakon što se proširila vijest da je car Trajan umro. Kad je saznao za nemire u području donjeg toka Dunava, krajem iste godine, Hadrijan se nalazio u Antiohiji.[34] Prema tekstu Hadrijanova životopisa u *Carskoj povijesti*,[35] car je protiv njih poslao vojsku, te je i sam za njom preko Bitinije prispio u Meziju. Marciju Turbonu, koji je prije toga službovao u Mauretaniji, privremeno je dodijelio prefekturu Panonije i Dacije, a time i vojno zapovjedništvo u toj kriznoj situaciji. Razlog nemira bilo je smanjenje naknade (*stipendium*) koju je Trajan pristao isplaćivati im u zamjenu za mir. Hadrijan je osobno s njima stupio u pregovore, razmotrio je njihovu žalbu te ponovo s njima sklopio mir. Uvjeti tog sporazuma nisu poznati, ali neki autori pretpostavljaju da je Hadrijan čak pristao povući rimsku vojsku iz područja istočnih obronaka Karpata i lijeve obale ušća Dunava.[36] To nije potkrijepljeno pisanim izvorima već samo arheološkim podacima, pa pretpostavku valja uzeti s rezervom: povlačenje s obronaka Karpata znatno bi oslabilo sigurnost Dacije, a granica s legijskim pomoćnim logorima na Dunavu i tako je bila uspostavljena.

Prema jednom mogućem tumačenju, za roksolanskog je prvaka („kralja") sporazum imao dodanu pogodnost, jer je Hadrijan roksolanskoga kralja proglasio „prijateljem rimskog naroda" (*amicus populi Romani*)[37] i dodijelio mu rimsko građansko pravo, kao znak zahvalnosti za sporazum za koji je Hadrijan vjerovao da osigurava mir na dunavskoj granici u području riječnog ušća. Gotovo svi znanstvenici koji su o tome pisali suglasni su da bi to mogao biti upravo Rasparagan s pulskog natpisa.[38] Sličan je slučaj poznat s natpisa u Rimu,[39] koji

33 Birley 2000, 133.

34 Diehl 1971, 1195-1197; Bârcă 2013, 118; Bârcă 2014, 183.

35 HA 6, 6-8, v. bilj. 7.

36 Karavas 2001, 151-153.

37 Bârcă 2011, 65.

38 Bârcă 2013, 118; Bârcă 2014, 183-184.

39 CIL 6, 1801 = ILS 854

spominje kralja Kostoboka (*Pieporus rex Costobocensis*), koji je također preminuo u Rimu, gdje su mu supruga i dva unuka dali izraditi nadgrobni natpis na latinskome jeziku.[40] Radi se o „kralju" sarmatskog naroda koji je živio sjeverno od rimske Dacije, no nije poznato kako je on dospio u Rim. Pet imena koja se spominju u natpisu (Piepor, njegova supruga Sia, kći Tiata, njihovi unuci Natopor i Drigisa) nemaju nikakve druge elemente koji bi ukazivali na to da su imali rimsko građanstvo.

Nije poznato koliko se dugo rimsko-roksolanski sporazum poštovao, ali činjenica da Rasparaganovo ime nalazimo u Puli na dva nadgrobna natpisa mogla bi značiti da su kralja s obitelji njegovi sunarodnjaci u nekom trenutku poslije 118. godine prisilili da napusti svoj položaj, te se on sklonio na području rimske države. Kao rimski građanin (ako je zaista već imao rimsko građanstvo) na to je imao pravo, iako je to u svakom pogledu predstavljalo izbjeglištvo, preseljenje u drugu kulturu.[41] Rumunjski znanstvenici pretpostavljaju da je to moglo biti već na početku vladavine cara Antonina Pija (138. godine),[42] kad se mogao ponoviti scenarij iz 118. godine: da bi od novoga cara ishodili produženje sporazuma, pa možda i bolje uvjete, Roksolani su se ponovo pobunili, ali kako je Rasparagan bio jamac postojećeg sporazuma, iz svoje su ga zajednice protjerali. U tom bi slučaju Rasparagan već kao kralj u svojoj postojbini imao građansko pravo, što ne smatramo vjerojatnim, pa smo bliži mišljenju da se to dogodilo vrlo brzo poslije 118. godine.

Rimska carska historiografija poznaje i druge primjere prihvaćanja barbarskih prvaka koji su zbog prorimskog stava u svojim zajednicama bili odbačeni. To su Marobod (Maroboduus), kralj dunavskih Sveva (Suebi):[43] *Maroboduo undique deserto non aliud subsidium quam misericordia Cesaris fuit*, kojemu je Tiberije utočište pružio u Ravenni; a odmah zatim i njegov suparnik Katuald:[44] *Idem Catualdae casus neque aliud perfugium*, koji je poslan u *Forum Julium* (Frejus). Slična, ali opet drukčija, bila je sudbina Vanija, također svevskog kralja dva desetljeća kasnije. On se pod zaštitu cara Klaudija stavio zajedno sa svojim pristalicama:[45] *ceterum ad classem in Danuvio opperientem perfugit; secuti mox clientes et acceptis agris in pannonia locati sunt*. On nije udaljen iz svoje postojbine u neki udaljeni

40 Opreanu 2011, 125-126.

41 Wilkes 2000, 583: ne navodeći kraljevo ime.

42 Bârcă 2014, 184, navodi djelo rumunjskog povjesničara: Constantin C. Petolescu, Dacia un mileniu de istorie, București 2010, 307.

43 Tac. 2, 62-63.

44 Ibid.

45 Tac. 12, 30.

grad u Italiji ili susjednim provincijama samo s najbližom pratnjom već je s pristalicama naseljen u provinciji koja graniči s njegovim bivšim područjem (koje je, uzgred, i dalje ostalo Rimu prijateljski nastrojeno). Vidimo dakle da je Rim, kad mu je to bilo u interesu, bio vjeran stranim vladarima uz svoju granicu, nastojeći održati njihovo prijateljstvo, ali i štiteći ih u slučaju potrebe.[46]

To je očito bio slučaj i s Rasparaganom, iako pisani izvori donekle otvaraju mogućnosti za određena nagađanja. Ponajprije valja nam razmotriti pitanje zašto su Rimljani plaćali Roksolanima *stipendium*. Riječ označava kako vojničku godišnju plaću, tako u drugom značenju i ratnu odštetu koju pobijeđeni plaća pobjedniku. Ovo potonje na prvi je pogled neodrživo, jer je Trajan u Prvom dačkom ratu 101. – 102. godine Roksolane, koji su ratovali na strani Dačana, porazio, pa im nije mogao biti dužan odštetu,[47] ali tumačenje izvora dopušta mogućnost da su u Drugom dačkom ratu 105. – 106. godine ostali neutralnima.[48] Možda se u tome krije rješenje, ako je Trajan pristao plaćati Roksolanima *stipendium* kao naknadu za neutralnost. Također valja primijetiti da su u oba dačka rata Rimljani privremeno zaposjeli teritorij Roksolana, Olteniju, Vlašku i dio Moldove, jer su s istoka napadali Dačane u Karpatima. Nakon oblikovanja provincije pristali su napustiti glavninu toga područja, osim Oltenije, jer je ona bila ključna za obranu jugoistočne granice Dacije.[49] Zbog toga, kao i zbog neutralnosti Roksolana u Drugom dačkom ratu, Rimljani su i pristali plaćati *stipendium* Roksolanima u zamjenu za mir.

Međutim, odnosi Jaziga, Dacije i Roksolana ostavili su otvorenima nekoliko problema, koje se može povezati s nemirima koji su u cijeloj regiji izbili 117. – 118. godine. Jazigi su u Prvom dačkom ratu bili na strani Rimljana,[50] prvenstveno zato što su im Dačani malo ranije zaposjeli dio područja Banata, a kasnije su bili sve nezadovoljniji jer im Rimljani nisu vratili ta područja, a i zato što su bili odsječeni od Roksolana, a time od transhumantnih ciljeva bliže Crnome moru. Kako se Hadrijan postavio prema Jazigima, iz izvora nije poznato (iako znamo da je tek Marko Aurelije dopustio uspostavljanje prolaza kojim su Jazigi i Roksolani mogli komunicirati)[51], ali *Historia Augusta* izričito kaže da je „razmotrio žalbu roksolanskoga kralja zbog smanjenja stipendija i sklopio s njima mir“[52].

46 Vaday 1977, 28.

47 Bârcă 2014, 182.

48 Bârcă 2013, 117.

49 Bennett 1997, 167-168.

50 Bennett 1997, 89.

51 Harmatta 1970, 47.

52 V. bilj. 7.

Ne kaže se da je odustao od smanjenja stipendija i vratio obavezu Rima prema Roksolanima na izvorno dogovoreni iznos već samo da je sklopio s njima mir. To može značiti da je s roksolanskim kraljem (Rasparaganom?) postigao dogovor, kompromis koji nije predstavljao povratak ranijih prava, a to je onda moglo uzrokovati daljnje nezadovoljstvo podanika i elite roksolanskoga društva, koje je naposljetku dovelo do progona ili bijega Rasparagana pod skute rimske države, time i njegova smještaja u Pulu. Osim toga, dogovorom s Rimljanima iznevjerio je savezništvo s Jazigima, s kojima su Roksolani osjećali zajedništvo zbog zajedničkog podrijetla i slične sudbine,[53] pa je i to moglo utjecati na odluku da napusti svoj zavičaj.

No činjenica da mu je Hadrijan priskrbio građansko pravo pokazuje da je svoju kraljevsku dužnost obavio u interesu rimske politike, koja je na granicama uvijek vrlo pažljivo pratila odnose među narodima koji su živjeli u susjedstvu, jer to je nepobitno utjecalo na sigurnost pograničnog područja, a time i cijele države. Ipak, njegov odlazak morao je zadovoljiti kako Roksolane, tako i Jazige, jer dramatičnih vijesti o novim sukobima u sljedećim desetljećima nema. Vjerujemo da je tek tada, kad je napustio svoje sunarodnjake, dobio rimsko građansko pravo i da se u Puli nastanio sa samo najnužnijom pratnjom, možda suprugom. Rasparaganov natpis ima samo dva sačuvana retka, a od trećeg je sačuvano samo jedno slovo, koje u rekonstrukciji (*[u(xor)] v(iva) [f(ecit)]*)[54] nije posve pouzdano moguće smjestiti u ostatak natpisa, koji je zacijelo postojao, jer ime i titula u dativu podrazumijevaju i ime osobe koja mu je natpis (sarkofag) postavila. Je li to bila supruga ili netko drugi, nije moguće utvrditi. Možda je to bio i sin, koji je dao izraditi drugi sarkofag s natpisom.[55] Sin mu ne nosi roksolanski kognomen već je Peregrinus, što inače kao opća imenica predstavlja oznaku osobe koja je slobodna, ali nema građansko pravo. Međutim, i njegov gentilicij (kao i očev) jasno ukazuje da su obojica bili rimski građani i vjerojatno treba smatrati da je zaista sam Hadrijan dopustio dodjelu. Jer u građanskopravnoj praksi u prva dva stoljeća po Kr. to je zacijelo bio rijedak slučaj. Za Maroboda i Katualda ne spominje se da su na taj način „nagrađeni".

Još nekoliko završnih napomena: iz Peregrinove imenske formule ne može se iščitati je li došao s ocem u Pulu kao dijete ili je pak rođen nakon očeva doseljenja. Ime Rasparaganove supruge možda bi to moglo razriješiti, ali nije sačuvano. Možda je Peregrin ipak bio rođen nakon što je otac već imao građanstvo, možda u Puli (iako ne možemo biti sigurni), zato mu nije nadjenuo neko tradici-

53 Vaday 1977, 30-31.

54 CIL 5, 32; ILS 852; Inscr. It., 10, 1, 153; EDR136173.

55 CIL 5, 33; ILS 853; Inscr. It., 10, 1, 154; EDR136176.

onalno roksolansko ime kao kognomen već opću imenicu koja označava stranca. A da nije i ostao „stranac", pokazuje ime supruge, Atije Procile, Kvintove kćeri, koja je očito bila rođena u obitelji s punim građanskim pravom. U natpisu, koji je Peregrin dao izraditi za života, ne spominju se potomci, ali zato je grobno mjesto bilo predviđeno za sve „njihove oslobođenike, oslobođenice i njihove potomke". Osim što slučaj Rasparagana ocrtava rimski pristup, obrazac osiguravanju i održanju mira u pograničnim pokrajinama, ono malo podataka koje imamo o njegovu sinu zacijelo pridonosi i razumijevanju gospodarskog i životnog uspjeha pojedinca, sina stranca koji je u očima rimske vlasti doduše imao velikih zasluga, no ipak uvijek stranca. Iako je navlas istih takvih slučajeva zacijelo bilo malo, Rasparagan i sin mu Peregrin primjer su koji ilustrira horizontalnu i vertikalnu pokretljivost društvenih struktura, a naposljetku i otvorenost rimskoga društva, njegovu prilagodljivost uvjetima koji su se, naravno, u višestoljetnoj povijesti Carstva mijenjali.

Literatura

Bârcă 2011 = Vitalie Bârcă, Limes et barbaricum: Nomads of the Steppes at the Danube Frontier of the Roman Empire (1st Century-Beginning of the 2nd Centuriy CE). Historical Outline and Chronological Remark, u: Radu Băjenaru i dr. (ur.), Recent Studies on Past and Present: New Sources, New Methods or a New Public?, Bucharest, 64-66.

Bârcă 2013 = Vitalie Bârcă, Nomads of the steppes on the Danube frontier of the Roman Empire in the 1st century CE. Historical sketch and chronological remarks, Dacia, 67, 99-125.

Bârcă 2014 = Vitalie Bârcă, Olbia, Tyras, the Roman Empire and the Sarmatians in the Second Half of the 1st - Early 2nd Century AD; u: Costin Croitoru, Valeriu Sîrbu (ur.), Ancient linear fortifications on the lower Danube, Proceedings of the National Colloquium "Ancient Linear Fortifications on the Left Bank of the Lower Danube" (Brăila, 14-16 june 2013), Cluj-Napoca, 167-190.

Bennett 1997 = Julian Bennett, Trajan: Optimus Princeps, a Life and Times, London.

Birley 2000 = Anthony R. Birley, Hadrian to the Antonines, Cambridge Ancient History, 2nd edition, vol. XI, The High Empire, A. D. 70-192, Cambridge, 132-194.

Forlati Tamaro 19476 = Bruna Forlati Tamaro, Inscriptiones Italiae, 10, 1, Pola et Nesactium, Roma.

Genito 1988 = Bruno Genito, The Archaeological Cultures of the Sarmatians with a Preliminary Note on the Trial Trenches at Gyoma 133: A Sarmatian Settlement in South-Eastern Hungary (Campaign 1985), Annali, Istituto Orientale di Napoli, 48, 81-126.

Harmatta 1970 = J*á*nos Harmatta, Studies in the History and Langauge of the Sarmatians, Acta Universitatis de Attila Jozsef nominatae, Acta Antiqua et Archaeologica, 13, Szeged.

Karavas 2001 = John Karavas, The Evolution of Roman Frontier Defence Systems and Fortifications in the Lower Danube Provinces in the First and Second Centuries AD, PhD Thesis, Durham.

Milićević Bradač 2004 = Marina Milićević Bradač, Stara Grčka. Grci na Crnom moru, Zagreb.

Mócsy 1974 = András Mócsy, Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire, London and Boston.

Opreanu 2011 = Coriolan Horaţiu Opreanu, The Barbarians and Roman Dacia. War, Trade and Cultural Interaction, u: Eric C. De Sena, Halina Dobrzanska (ur.), The Roman Empire and Beyond: Archaeological and Historical Research on the Romans and Native Culture in Central Europe, BAR International Series 2236, Oxford.

Rostovtzeff 1931= Mikhail Rostovtzeff, Skythien un der Bosporus, I-II, Berlin 1931.

Ryle 1987 = Stephen F. Ryle, Rome and the Roxolani in Tacitus, Histories I, Hermathena, 143, 93-97.

Vaday 1977 = Andrea H. Vaday, Rasparaganus rex Roxolanorum, Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 7, 27-31.

Vernadsky 1959 = George Vernadsky, The Origins of Russia, Oxford 1959.

Weisshäupl 1901 = R. Weisshäupl, Zur Topographie des alten Pola, Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts in Wien, I, 4, Beibl., 169-208.

Wilkes 1983 = John J. Wilkes, Romans, Dacians and Sarmatians in the First and Early Second Centuries, u: Brian Hartley, John Wacher (ur.), Rome and her Northern Provinces. Papers Presented to Shepard Frere, Oxford, 255-289.

Wilkes 1996 = John J. Wilkes, The Danubian and Balkan Provinces, Cambridge Ancient History, 2nd ed., vol. X, The Augustan Empire, 43 B. C. – A. D. 69, Cambridge, 545-585.

Wilkes 2000 = John J. Wilkes, The Danube Provinces, Cambridge Ancient History, 2nd ed., vol. XI, The High Empire, A. D. 70-192, Cambridge, 577-603.

Summary

The Pula Exile of Rasparaganus, King of the Sarmatian Roxolani

Inscriptions on Two Sarcophagi at the Archaeological Museum of Istria in Pula Mentioning the Sarmatian King Rasparaganus and his son Aelius Peregrinus:

1. P(ublio) Aelio Rasparagano / regi Roxo[la]noru[m] / [u(xor)] v(iva) [f(ecit)]

2. P(ublius) Aelius Peregrinus reg[is] / Sarmatarum Rasparagani / f(ilius) v(ivus) f(ecit) sibi et Attiae Q(uinti) f(iliae) Procillae, lib(ertis) l[iber]/tabusq(ue) posterisq(ue) eorum

The first inscription was discovered in the 17th century. It had a tumultuous modern history: it was transferred to Koper, where it was seen by Theodor Mommsen, then moved to Trieste by Pietro Kandler and back to Pula in the 1920s. Today, it consists of seven fragments, with only the first and the second line of the inscription preserved. The second inscription is complete, though broken into four parts. It was found in the mid-19th century on the island of Uljanik in the port of Pula.

Kandler and Mommsen have recognized the Roxolan ethnic name and linked it to a brief mention in the *Historia Augusta* (Hadr. 6, 6-8): The writer of Hadrian's biography does not mention the name of the king, but according to the assumption of all modern historians who dealt with the Roxolani and the Sarmatians in the 1st and the 2nd centuries, the king in question is Rasparaganus. The Roxolani lived around the mouth of the Danube, and Trajan reconciled them by paying a certain amount of money.

Strabo says the Roxolani are the farthest of all known Scythians, that they live beyond the Boristenes River (Dnieper), that the Sarmatians around the Maeotis Lake (Azov Sea) live southwards of them, and that the countries to the north of the Roxolani are uninhabited due to the extreme cold (Strabo 2, 5, 7, 13). Later he asserts (7, 3, 17) that they are a part of a Sarmatian confederation that further includes the Jazyges, the Urgi and the Royal Scythians, that they are a nomadic people, and that they fought the Pontic King Mithridates VI Eupator, who came to assist Chersonesus in Crimea, adding details on their armament and way of life.

However, under the pressure of migrations from the east, parts of the Scythian (Sarmatian) confederation headed west during the 1st century BC, so the Roxolani ended up between the Carpathians and the Danube, neighbours of the Thraco-Phrygian Dacians. As early as in the mid-1st century AD, they began to occasionally cross the Danube into Moesia; they were defeated in 69 AD by the Romans (Tac. Hist., 1, 79), but in 92 AD they destroyed the XXI legion. However, Trajan started the conquest of Dacia shortly afterwards, and the Roxolani, allied to the Dacians, were again defeated in 101–102 AD. They remained neutral in the second Dacian war, and the price of their neutrality might have been a *stipendium* (an annual tribute) promised by Trajan.

The Sarmatians (Jazyges) and the Roxolani rebelled in 117 AD, shortly after the news of Emperor Trajan's death was received. Hadrian sent an army against them, and he himself arrived in 118 AD (HA 6, 6-8). The reason for the unrest was a reduction in the *stipendium* that Trajan had agreed to pay them

in exchange for peace. Hadrian personally negotiated with them, considered their complaint, and made peace with them again. The terms of the agreement are unknown (the text of HA does not explicitly say that Hadrian reinstated the *stipendium*). However, some authors assume that Hadrian even agreed to withdraw the Roman army from the eastern slopes of the Carpathians and the left bank of the Danube. This is not supported by written sources, only by archaeological data; hence, the assumption should be made with a reservation. The withdrawal from the slopes of the Carpathians would significantly weaken the security of Dacia, and the border with the legionary camps on the Danube was established anyway. According to one possible interpretation, the agreement had the added benefit for a Roxolan "king", who would allegedly have been declared *amicus populi Romani* and granted the Roman citizenship. It is generally accepted that it was Rasparaganus from the Pula inscriptions.

It is not known for how long the treaty had remained in place, but the fact that Rasparaganus's name is found on two tombstones in Pula might indicate that at some point after the year 118 AD, the king was forced to resign, and that he sheltered in the territory of the Roman state. As a Roman citizen (if he had indeed received the Roman citizenship by that time), he was entitled to it, although in every respect he was a refugee, relocated into another culture. Romanian scientists speculate that this possibly occurred at the beginning of the reign of Emperor Antoninus Pius (138 AD), when the scenario of 118 AD might have been repeated: to force the extension of the agreement, perhaps even at better terms, from the new emperor, the Roxolani rebelled again, but as Rasparaganus was the guarantor of the existing agreement, he was expelled from their community. We are closer to thinking that this happened soon after 118 AD. There are other, yet not many examples of similar situations in the history of the Empire: The Suebian King Marobodus was resettled by Tiberius in *Ravenna*, Catualdus soon after in *Forum Julium* (Frejus, Tac. 2, 62-63), but no mention of citizenship has been made. Somewhat differently, Claudius offered refuge to the Suevian Vanius, but he remained with his clients in Pannonia, near the border (Tac. 12, 30).

If Hadrian had granted Rasparaganus citizenship, he must have performed his royal duty in the interest of the Roman politics, which always closely monitored the relations between the peoples who lived in the neighbourhood, as it undoubtedly affected the security of the border area. Nevertheless, his departure must have pleased both the Roxolani and the Jazyges, as there was no dramatic news of conflicts in the following decades. We believe that it was only after he had left his countrymen that he was granted the Roman citizenship, and that he settled in Pula with only the most necessary entourage, perhaps his wife and a few servants. His son does not carry a Roxolan cognomen, but is *a Peregrinus*, which, as a general noun, is a designation of a person who is free, but has no citizenship. However, his *nomen gentile* (as well as his father's) clearly indicates that they were both Roman citizens, and it should probably be considered that it indeed was Hadrian himself who had allowed the grant.

Peregrinus may have been born after his father had already obtained citizenship, probably in Pula (we cannot however be certain), as the father did not give him a traditional Roxolan cognomen, but a general noun denoting a foreigner. The inscription does not mention any descendants, but the grave

site was provided for all "their freedmen, the freedwomen and their descendants". In addition to the fact that the Rasparaganus case outlines the Roman approach, a pattern of securing and maintaining peace in the border provinces, the scarce information we dispose of about his son certainly contribute to understanding the economic and civic success of an individual, the son of a foreigner. The fate of Rasparaganus and his son Peregrinus is an example illustrating both the horizontal and the vertical mobility of social structures and, ultimately, the openness of the Roman society and its adaptability to conditions that had naturally changed in the course of the centuries of the Empire.

Keywords: ancient Istria; ancient Pula; Roxolani; Rasparaganus.

PRIKAZI I OCJENE

Pedeset i pet knjiga edicije *Modernizacija prava* – doprinos Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti razvoju pravne teorije i prakse u Republici Hrvatskoj 2006. – 2020.

***

I.

U siječnju 2021. godine navršit će se 15 godina od pokretanja edicije *Modernizacija prava,* jednog od najznačajnijih recentnih publicističkih pothvata na planu društvenih znanosti u Hrvatskoj. Nakon osnivanja Znanstvenog vijeća za državnu upravu, pravosuđe i vladavinu prava (2004.), koje je sačinjavala pravnička elita hrvatskog društva (sveučilišni nastavnici prava, dužnosnici državne uprave te suci i pravnici iz drugih institucija), i organiziranja tematskih razgovora (*okruglih stolova*), povećao se inače skroman broj dijaloških platformi s kojih su nastupali članovi znanstvene i stručne pravničke zajednice u Hrvatskoj kako bi govorili o važnosti prava i pravničke struke za ukupni razvoj društva i države. Drugo, promicanjem i aktiviranjem ideje o organiziranju posebnih *okruglih stolova* kao dijaloške forme u okviru Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti važna je dimenzija ukupnog društvenog djelovanja pravničkog staleža konačno dobila širok olimpijski prostor angažmana pravnih profesionalaca i stručnjaka. Kao relevantna i utjecajna društvena grupa ta je skupina svojim ekspertnim raspravama i prilozima mogla itekako potaknuti i aktualizirati stare i nove trendove razvitka prava te njegove uloge i mjesta u aktualnoj fazi razvitka nacionalne države i društva. Oblikovan je zapravo forum koji je povezao pravnike sa sveučilišta, iz državne administracije, pravosuđa i gospodarstva radi promicanja ideje i prakse otvorene rasprave o čitavom nizu važnih pitanja što ih je u Hrvatskoj otvorio ukupni proces društveno-političke, ekonomske i pravne modernizacije nakon osamostaljenja i planiranog približavanja zapadnim asocijacijama. Dio toga ukupnog procesa artikulirat će nešto kasnije i edicija *Modernizacija prava* kao materijalizacija važnih pravnih rasprava koje su unutar Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti vođene više godina.[1]

[1] Stalni forum o aktualnim pitanjima iz područja svih grana prava akademik J. Barbić pokrenuo je već u „prosincu 2005... Tada je održan prvi okrugli stol kojih je do danas održano 55." Kao *spiritus movens* akademik J. B. vodio je 50 okruglih stolova, A. Bačić 3, a E.

L'idee force utemeljitelja edicije bila je misao o unapređenju vjere u vrlinu dijaloga koji u najelementarnijem obliku implicira mogućnost komunikacije kojoj je dimenzija „modernizacije prava" samo jedan od oblika. Upravo ta ideja još od ***D. Humea*** (1711. – 1776.) ističe kako legalne ideje i institucije, prateći eksponencijalni razvitak složenosti „modernog" društva, imaju središnju i ekspandirajuću ulogu u formiranju i osiguravanju sadržaja, inicijativa i foruma za zadovoljavanje potreba društva i formiranje volje naroda. Prvaci pravne teorije ***O. W. Holmes*** (1841. – 1935.) u SAD-u, R. v. ***Jhering*** (1818. – 1892.) u Njemačkoj, F. ***Geny*** (1861. – 1959.) i ***L. Duguit*** (1859. – 1928.) u Francuskoj, V. E. ***Orlando*** (1860. – 1952.) u Italiji, ***A. V. Dicey*** (1836. – 1922.) u Engleskoj, C. ***Beviliqua*** (1859. – 1944.) u Brazilu, kao i mnogi drugi u okviru zapadne pravne misli, dijelili su gledište da je pravo sredstvo za ostvarivanje društvenih ciljeva, a da je misija pravne misli stalno pomicati prema naprijed razvojnu perfekciju tog instrumenta. Istu su poruku unutar Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti pronosila i dvojica nacionalnih pravničkih autoriteta, *nestor* javnog prava akademik ***Eugen Pusić*** (1916. – 2010.) i *doajen* privatnog prava akademik ***Jakša Barbić***, koji su svojim entuzijazmom i kompetencijom najzaslužniji za afirmaciju kako općeg trenda modernizacije kod nas tako i posebno ovog važnog niza znanstvenih rasprava u okviru edicije *Modernizacija prava*. I naši su akteri bili uvjereni da je pozadinska intelektualna okolina razvitka prava i pravnih ideja kao instrumenata za rješavanje socijalnih problema stalan i neizostavan rekvizit otvorene i dinamične *mise-en-scene* na kojoj su uvjeti za evoluciju koji je čine i sami „produkt te evolucije". Prva kondicija među njima svakako je politički i intelektualni autoritet *Velike alijanse*, koju čine Povijest, Razum i Volja, kojih se znakovi sasvim jasno iščitavaju i na stranicama pedesetak i više knjiga koje čine niz *Modernizacije prava*.[2]

Teoriju i praksu *modernizacije prava* kao nit vodilju mogli bismo kontekstualizirati kao rukavac pokreta *The Law and Development* koji se od druge polovice XX. stoljeća širi akademskim istraživanjima te aktivizmom u pravu i suvremenom pravnom sustavu stremi stimulaciji suvremenog ustavnodemokratskog i društveno-ekonomskog razvitka.[3] Pod pravnom modernizacijom podrazumijeva

Pusić i D. Krapac po 1. „Forum je zamišljen tako da na okruglom stolu o nekoj temi sudjeluju svi vodeći znanstvenici i praktičari s područja koje se razmatra uvodnim izlaganjima i sudjelovanjem u raspravi. Na taj se način teme obrađuju s aspekta pravne teorije i prakse što omogućuje da ih se razmotri s raznih kutova gledanja kako bi se došlo do objektivno zauzetih stajališta." Citati su iz korespondencije akademika J. Barbića s autorom prikaza.

2 P. Barrozo, *The Great Alliance: History, Reason, and Will in Modern Law*, 78 Law& Contemp. Probs. 235 (2015).

3 D. M. Trubek, *Law and Development: Then and Now*, *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law),* Vol. 90, *Are International Institutions doing their job*? p., 27-30, 1996), pp. 223-226 (4 pages)

se sukcesivni razvoj više njegovih kompleksnih karakteristika, a sučeljavanje s „modernim pravom" značilo je referirati se na skup njegovih karakteristika koje povezuju legalne sustave s naprednim transnacionalnim i nacionalnim (post) industrijskim kompleksom. A u njemu pravne norme s uniformnim, transakcijskim, univerzalnim karakterom postaju dio hijerarhijskog, birokratiziranog, racionalnog, profesionalnog, tehničkog, permanentno promjenljivog političkog i inih sustava, u kojima se posebno drži do diobe vlasti i personala koji pravne norme primjenjuje i ostvaruje u konkretnim predmetima.[4]

Slučaj Republike Hrvatske i njezine tranzicije nakon osvajanja državne neovisnosti i samostalnosti pokazuje da je ono što povezuje stare i nove države i nacije razvitak, ekspanzija i konsolidacija nacionalnog pravnog sustava, koji u tom procesu involvira određene zajedničke karakteristike ostvarenih širih promjena. Naravno, riječ je o dugom procesu u kojemu se – „izvori prava počinju… primjenjivati preko širih prostornih, etničkih i klasnih područja, personalno pravo zamjenjuje se teritorijalnim pravom, specijalno pravo zamjenjuje generalno pravo, običajno zakonsko pravo. Korporativno pravo i odgovornost zamijenjeni su individualnim pravima i odgovornostima, religijske sankcije i inspiracija zamijenjene su sekularnim motivima i tehnikama, moralnu intuiciju zamjenjuje tehnička ekspertiza. Stvaranje i primjena prava pomiču se do vlasti s lokalnim odgovornostima, a difuzija odgovornosti pripada specijaliziranim profesionalcima koji predstavljaju središnju državnu vlast."[5]

Zahtjevi za modernizacijom, preobrazbom postojeće zbilje u nešto što nazivamo i smatramo modernim temeljna je pokretačka snaga u dinamičnom razvitku globalne, regionalne, nacionalne i lokalne pravne povijesti. No, potreba za modernizacijom, determinacijom razvitka modernog prava, odnedavno se snažno sudara i s potrebom očuvanja kulturnog identiteta koji je ukorijenjen u nacionalne tradicije. Rječiti dokaz ovom zaključku predstavlja upravo sadržaj više od pedesetak knjiga niza *Modernizacija prava* koji danas jasno iščitavamo kao zrcalo dramatičnih promjena globalnog, regionalnog i nacionalnog pravnog krajolika s početka XXI. stoljeća.[6] U više stotina studija, ekspertiza, članaka i

[4] D. M. Trubek, *Lawand Development*, International EncyclopediaoftheSocial&BehavioralSciences, 2001, pp 8443-8446

[5] Galanter M., (1966) "*The Modernization of Law*," u M. Weiner (ed.) *Modernization: The Dynamics of Growth*. New York: Basic Books. Abel, Richard L. "*Law Books and Books about Law*." Stanford Law Review, vol. 26, no. 1, 1973, pp. 175–228. *JSTOR*, Galanter M. (1980) *Legality and its Discontents: A Preliminary Assessment of Current Theories of Legalization and Delegalization*. In: Blankenburg E., Klausa E., Rottleuthner H.

[6] Akademik J. Barbić – "pokreće nakladnički niz *Modernizacija prava* u kojem se objavljuju knjige na temelju održanih okruglih stolova. On je i glavni urednik niza. Prva knjiga objavljena je u siječnju 2006. nakon održanog prvog okruglog stola. U petnaest godina

drugih priloga napinju se tenzije i područja često pomiješanih realiteta, područja i interesa koji reflektiraju složene međusobne odnose između pravne znanosti, pravnog sustava i posebnih društvenih sfera i aktivnosti. Većinu priloga pisali su eksperti pojedinih akademskih grana prava, ali i eksperti praktičari. Njihovo sučeljavanje pokazuje koliko je bilo uspješno liderstvo i manevriranje voditelja većine okruglih stolova oko selekcije sudionika, odabira tema i pitanja koja su povezivala discipline i premošćivale moguće perspektivne provalije[7]. Taj impresivni niz pokazuje da je – „veliki pothvat modernizacije i simplifikacije prava nužno dugoročni projekt. Postoje aspekti poboljšavanja prava koji ne mogu čekati. A tu je i važno pitanje što uopće stvarno znamo o pravu i sudovima u teškim vremenima u kojima živimo?“[8]

Platforma *okruglog stola* u dugogodišnjoj režiji akademika Jakše Barbića pokazala je više dimenzija interakcije prava i znanosti. Diljem svijeta prisutna je proliferacija različitih oblika odgovornosti i razvitak novih pravnih područja. Umjesto pritiska tržišta, običaja, neformalnih kontrola, volje ili sile, društveni život regulira se pravom[9]. Prvo, sve se više potvrđuje istina o ovisnosti moderne države o znanosti kao izvoru legitimnosti. Sve je učestalija praksa da se državno zakonodavno tijelo u potrazi za rješenjima kompleksnih pitanja zaštite okoli-

objavljene su 54 knjige a 55. je pred predajom za tisak. Naziv nakladničkog niza upućuje na stalni proces moderniziranja prava i objavljivanje knjiga o najaktualnijoj problematici iz područja prava i u vezi s njim. Knjige su uredili J. Barbić 50, od toga jednu zajedno s prof. dr. sc. A. V. Padovan i dr. sc. V. S. Wolff i jednu s prof. dr. sc. H. Sikirićem, A. Bačić 3, a E. Pusić i D. Krapac po 1. Objavljivanjem knjiga ostaje zabilježeno sve što je raspravljeno na okruglim stolovima i dostupno je znanstvenoj i stručnoj javnosti a ne ostaje samo u sjećanju sudionika okruglih stolova“. Citati su iz korespondencije prof. Barbića s autorom prikaza.

7 “Akademija je time prvi put postala središnje mjesto u državi na kome se stalno na najvišoj znanstvenoj razini raspravlja o aktualnim pitanjima u pravu. Objavljene knjige dostupne su svakome a posebno se šalju Predsjedniku Republike, Predsjedniku Sabora, Predsjedniku Vlade, relevantnim ministrima, knjižnici Sabora i klubovima zastupnika. Sve objavljene knjige nalaze se i u knjižnici Max Planck instituta za poredbeno i međunarodno privatno pravo u Hamburgu, jednog od vodećih u svijetu.“ Citat je iz korespondencije prof. Barbića s autorom prikaza.

8 Arthur T. Vanderbilt, *Modernization of the Law* , 36 Cornell L. Rev. 433 (1951),http://scholarship.law. cornell.edu/clr/vol36/iss3/1

9 Galanter, Marc (1966) “*The Modernization of Law*,” u M. Weiner (ed.) *Modernization: The Dynamics of Growth*. New York: BasicBooks; Abel, Richard L. “*Law Books and Books about Law*.” Stanford Law Review, vol. 26, no. 1, 1973, pp. 175–228. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/1227916. Accessed 18 Sept. 2020; Galanter M. (1980) *Legality and its Discontents: A Preliminary Assessment of Current Theories of Legalizatioan and Delegalization*. In: Blankenburg E., Klausa E., Rottleuthner H. (eds) *Alternative Rechtsformen und Alternativen zum Recht*. Jahrbuch für Rechtssoziologie und Rechtstheorie, vol 6. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden.

ša i sigurnosti obraća znanosti kako bi bila u stanju izbjeći donošenje teških političkih odluka[10]. Drugo, interakcija prava i znanosti jedna je od najvažnijih relacija putem koje država pomaže stvaranje i održavanje dominantne pozicije u modernim društvima zapada[11]. U nizu administrativnih i sudbenih postupaka pravo definira što jest a što nije „znanstveno" u kognitivnoj sferi te na taj način pomaže znanosti u njezinu učvršćivanju i afirmaciji. Sve je više sudskih odluka koje sadrže implicitnu epistemiologiju koja reinstitucionalizira pogled na prirodu znanstvenog arsenala. Treće, egzaktne konture interakcije pravo – znanost oblikuje legalna struktura društva i njegova pravna kultura[12].

Edicija *Modernizacija prava* u ovih petnaest godina znatno je potaknula i unaprijedila analizu postojećeg pravnog sustava u Republici Hrvatskoj. Moguće je u tom sveobuhvatnom pothvatu kritike, konstrukcije i dekonstrukcije prava uočiti da su u središtu pažnje bile njegove raznolike komponente. Prije svega strukturalne, supstancijalne i kulturalne. Prve se odnose na institucije, preuzete oblike i postupke koji se koriste. *Strukture* uključuju npr. različiti broj i tipove sudova, postojanje ili odsutnost federalizma ili pluralizma, podjelu vlasti između sudaca, legislatora, administratora itd. Dovoljno je ovdje ukazati na nužnost procesa prilagodbe institucijama Europske unije i akcentiranje vrijednosti njezine pravne stečevine (*acquis communitaire*), u čemu je više održanih okruglih stolova dalo nemjerljiv doprinos dijalogu pravne znanosti i politike. Rezultati tog dijaloga u kojemu se danas ponajviše govori kao o utjecaju europskog na nacionalno pravo

[10] "Objavljivanjem knjiga u nakladničkom nizu neposredno je pridonijelo izmjenama nekih propisa koji su time poboljšani, zaustavljanju nekih loših praksi u pravu (primjerice ranijih predstečajnih nagodbi) i donošenju novih propisa (primjerice zaklade). Posebno valja istaknuti jedinstveni mini niz od deset knjiga pod zajedničkim nazivom *Pravna zaštita okoliša*. Tako su u odvojenim knjigama znanstveno obrađeni pravna zaštita šuma, tla, voda, prostora, zraka i mora, upravno pravna, građanskopravna i kaznenopravna zaštita okoliša te pravno uređenje gospodarenja otpadom." V. J. Barbić, Korespondencija u posjedu A.B.

[11] Održavanje okruglih stolova i objavljivanje knjiga u navedenom nakladničkom nizu prepoznato je u znanstvenoj i stručnoj javnosti pa je *Zaklada Dr. Jadranko Crnić*, jedina institucija u Hrvatskoj koja dodjeljuje priznanja za izvrsnost u pravu, dodijelila Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti priznanje za 2017. za izdavački pothvat njezina Znanstvenog vijeća za državnu upravu, pravosuđe i vladavinu prava povodom objavljivanja tada 40 knjiga u nakladničkom nizu *Modernizacija prava*. Pritom je istaknut veliki doprinos nakladničkog niza aktualnoj znanosti i praksi.

[12] D. M. Trubek, *Law and Development*, International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, 2001, pp 8443-8446**;** American academy of Arts and Sciences *Democracy & Justice* (Strengthening American institutions through scholarship and sound solutions to societal problems)**;** *Concept of Modern Law, Polish and Central European Tradition*, Series: Lex et Res Publica, ed. by M. Peno & K. Burdziak.

uskoro će se pojaviti i u desetak novih naslova ovog slavljeničkog niza.[13] Druge su komponente *materijalne*, to je *output* pravnog sustava: zakoni, pravila, doktrine, statuti, dekreti, u obliku u kojem ih koriste upravljači i upravljani. Ostali elementi u sustavu su *kulturalni*. Riječ je o vrijednostima i ponašanjima koji drže sustav na okupu i koji determiniraju mjesto pravnog sustava u kulturi društva kao cjeline.[14]

Kritički uvid u dosadašnja izdanja *Modernizacije prava* još nam jednom potvrđuje kako je pravo u procesu modernizacije izloženo zapravo multidimenzionalnim transformacijama u svim svojim područjima. U tom smislu ono uvjerljivo reflektira zbivanja u životu i društvu. Iako pojedina područja pravnog života i društva imaju različitu dinamiku, izraze, bilo u kvantitativnim bilo u kvalitativnim karakteristikama, njihovu međupovezanost osigurava kompetentno i odgovorno vodstvo. U tom smislu, istaknimo na kraju, edicija *Modernizacija prava* naše Akademije izvanredno je vrijedan i koristan instrument u sinkronizaciji tih promjena.

Arsen BAČIĆ

Aneks:

II.

Popis do sada objavljenih knjiga u nakladničkom nizu *Modernizacija prava* (2006. – 2020.)

Knjiga 1: Strategija reforme pravosudnog sustava, Zagreb, 2006., str. 178
Knjiga 2: Reforma hrvatske državne uprave, Zagreb, 2006., str. 232
Knjiga 3: Nacionalni program suzbijanja korupcije, Zagreb, 2006., str. 178
Knjiga 4: Reforma upravnog sudstva i upravnog postupanja, Zagreb, 2006., str. 114
Knjiga 5: Reforma pravnog obrazovanja, Zagreb, 2007., str. 184

[13] Riječ je o sljedećim knjigama u pripremi: knjiga 55: *Službe od općeg interesa u pravu i politici Europske unije i njihov utjecaj na Republiku Hrvatsku*; knjiga 56: *Reforma autorskog prava u Europskoj uniji*; knjiga 57: *Zaštita investicija u Europskoj uniji*; knjiga 58: *Prilozi raspravi o daljnjem razvoju kaznenog prava Europske unije*; knjiga 59: *Pravna zaštita pojedinca na jedinstvenom digitalnom tržištu Europske unije*; knjiga 60: *Ustavne promjene i političke nagodbe - Republika Hrvatska između ustavne demokracije i populizma*; knjiga 61: *Pravo tržišnog natjecanja u Hrvatskoj i Europskoj uniji*; knjiga 62: *Pitanje identiteta u prekograničnim privatnopravnim odnosima*; knjiga 63: *Nove tehnologije i korporativno upravljanje*; knjiga 64: *Rješavanje prekograničnih sporova u doba suvremene informacijske i komunikacijske tehnologije*.

[14] L. M. Friedman, *Legal Culture and Social Development*, Law & Society Review, Vol. 4, no. 1, Aug. 1969, pp. 29-44; Kasych, Alla O. &Vochozka, M., *Procesos de modernización en el mundo moderno: metodología, evolución, tendencias,* Rivista espacios, Vol. 40, (No. 24), 2019, p. 20.

Knjiga 6: Modernizacija hrvatskog stvarnog prava, Zagreb, 2007., str. 135
Knjiga 7: Pristupanje Republike Hrvatske Europskoj uniji – ograničenje suverenosti i afirmacija državnosti, Zagreb, 2007., str. 79
Knjiga 8: Građanskopravna odgovornost u medicini, Zagreb, 2008., str. 157
Knjiga 9: Hrvatska država i uprava – stanje i perspektive, Zagreb, 2008., str. 404
Knjiga10: Hrvatsko ustavno sudovanje – *de lege lata* i *de lege ferenda*, Zagreb, 2009., str. 409
Knjiga 11: Nova hrvatska lokalna i regionalna samouprava, Zagreb, 2010., str. 466
Knjiga 12: Dvadeseta obljetnica hrvatskog Ustava, Zagreb, 2010., str. 488
Knjiga 13: Izbori zastupnika u Hrvatski sabor i referendum, Zagreb, 2011., str. 175
Knjiga 14: Oblici demokracije, Zagreb, 2011., str. 84
Knjiga 15: Republika Hrvatska u Europskoj uniji, Zagreb, 2011., str. 130
Knjiga 16: Ustavi i demokracija: strani utjecaji i domaći odgovori, Zagreb, 2012., str. 330
Knjiga 17: Vrijednosti suvremenog društva – Hrvatska u XXI. stoljeću, Zagreb, 2012., str. 117
Knjiga 18: Hrvatski pravni sustav, Zagreb, 2012., str. 199
Knjiga 19: Ustavna demokracija i odgovornost, Zagreb, 2013., str. 189
Knjiga 20: Jezik u pravu, Zagreb, 2013., str. 169
Knjiga 21: Intelektualno vlasništvo i sveučilište, Zagreb, 2013., str. 132
Knjiga 22: Profili hrvatskog kaznenog zakonodavstva, Zagreb, 2014., str. 215
Knjiga 23: Hrvatsko insolvencijsko pravo, Zagreb, 2014., str. 227
Knjiga 24: Konstitucionalizacija demokratske politike, Zagreb, 2013., str. 198
Knjiga 25: Novo uređenje obiteljskih sudskih postupaka, Zagreb, 2014., str. 150
Knjiga 26: Upravnopravna zaštita okoliša i poseban otisak Zagreb, 2015., str. 178 + 85
Knjiga 27: Nova upravno-teritorijalna organizacija Hrvatske, Zagreb, 2015., str. 206
Knjiga 28: Pravna zaštita šuma, Zagreb, 2015., str. 171
Knjiga 29: Zaštita potrošača u Republici Hrvatskoj, Zagreb, 2016., str. 150
Knjiga 30: Pravna zaštita tla, Zagreb, 2016., str. 159
Knjiga 31. Pravo na dom, Zagreb, 2016., str. 190
Knjiga 32: Pravna zaštita voda, Zagreb, 2016., str. 233
Knjiga 33: Zaštita intelektualnog vlasništva, Zagreb, 2016., str. 221
Knjiga 34: Pravna zaštita prostora, Zagreb, 2016., str. 176
Knjiga 35: Pravna zaštita mora, Zagreb, 2017., str. 137
Knjiga 36: Pravna zaštita zraka, Zagreb, 2017., str. 159
Knjiga 37: Kaznenopravna zaštita okoliša, Zagreb, 2017., str. 151
Knjiga 38: Građanskopravna zaštita okoliša, Zagreb, 2017., str. 127

Knjiga 39: Upravno sudovanje u Hrvatskoj, Zagreb, 2018., str. 250
Knjiga 40: Pravno uređenje gospodarenja otpadom, Zagreb, 2018., str. 197
Knjiga 41: Dvadeset godina stvarnopravnog uređenja-stanje i perspektive, Zagreb, 2018, str. 233
Knjiga 42: Pravni okvir za luke nautičkog turizma, Zagreb, 2018., str. 203
Knjiga 43: Europska budućnost hrvatskoga građanskog pravosuđa, Zagreb, 2018., str. 204
Knjiga 44: Europska budućnost hrvatskoga kaznenog pravosuđa, Zagreb, 2018., str. 156
Knjiga 45: Istine i zablude o reformi znanosti i visokog obrazovanja i poseban otisak, Zagreb, 2018., str. 201 + 38
Knjiga 46: Zakladništvo u Republici Hrvatskoj, Zagreb, 2019., str. 218
Knjiga 47: Novi pravni režim za marine, Zagreb, 2019., str. 430
Knjiga 48: Dvadeset pet godina hrvatskog prava društava, Zagreb, 2020., str. 174
Knjiga 49: Javni bilježnici u europskom kontekstu, Zagreb, 2019., str. 167
Knjiga 50: Izazovi migracija i integracije za javnu upravu, Zagreb, 2020., str. 160
Knjiga 51: Položaj migranata u međunarodnom i europskom pravu, Zagreb, 2020., str. 159
Knjiga 52: Međunarodno privatno pravo – interakcija međunarodnih, europskih i domaćih propisa, Zagreb, 2020., str. 295
Knjiga 53: Novine u parničnom procesnom pravu, Zagreb, 2020., str. 263
Knjiga 54: Pravo i politika EU – stara pitanja, novi odgovori, Zagreb 2020., str. 199
Knjiga 55: Službe od općeg interesa u pravu i politici Europske unije i njihov utjecaj na Republiku Hrvatsku, Zagreb, 2020., u tisku

Predmet: Ocjena knjige (monografije) akademika Željka Tomičića
Bjelobrdski kulturni krug

Fenomen bjelobrdske kulture već više od stotinu godina plijeni pozornost arheologa i drugih istraživača srednjoeuropskog srednjovjekovlja. Nazvana po eponimskom nalazištu Bijelo Brdo istočno od Osijeka, a kronološki podudarna s tzv. mlađim gradišnim razdobljem srednje Europe, tj. od 9. do sredine ili konca 13. stoljeća, često je puta bila predmetom sasvim pogrešnih interpretacija, ali i prisvajanja, odnosno pripisivanja samo određenoj etničkoj skupini.

Knjiga (monografija) akademika Željka Tomičića *Bjelobrdski kulturni krug* plod je njegova gotovo četrdesetgodišnjeg bavljenja tom tematikom. Ona je sinteza poznavanja materijalne kulture i duhovnog (religijskog) aspekta bjelobrdske kulture prvenstveno na prostoru podunavske Hrvatske, tj. međurječja Mure, Drave, Dunava i Save, međutim u njoj se vrednuju i rezultati istraživanja pojedinih nalazišta susjednih zemalja, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Mađarske i Srbije te arheološki nalazi s obilježjima bjelobrdske kulture s prostora tadašnje Dalmatinske Hrvatske. Rezultat svega jest zapravo činjenica da je ta knjiga referentna za proučavanje bjelobrdske kulture na cijelom prostoru njezina rasprostiranja.

Knjiga se najvećim dijelom zasniva na proučavanju arheološke baštine pronađene pri istraživanju nekropola. Tipološko-kronološkom klasifikacijom nalaza daje se cjelokupan spektar oblika grobnih priloga i njihova rasprostranjenost. U grobnim inventarima zastupljeni su raznoliki nalazi i prilozi. Među tim predmetima osobito su karakteristični primjerci nakita, zastupljeni u različitim tipološkim inačicama: karike, naušnice, sljepoočničarke, ogrlice, torkvesi, narukvice i prstenje. Osim toga pronađeni su nalazi oružja i jahaće opreme, među kojima su: kompozitni nomadski (refleksni) lukovi, tobolci, šiljci strelica, žvale, stremeni, ostruge i pojasni jezičci. U nekropolama toga horizonta zastupljeni su još nalazi različitog novca (kao oboli i dijelovi ogrlica), križeva te predmeta dnevne uporabe (osobna oprema, keramika, noževi, britve, kresiva s kremenjem, preslica i iglenik). Od ostalih nalaza javljaju se još amuleti, rađeni od školjaka, perlica i životinjskih kosti i zuba te ljuske jajeta. Svi navedeni predmeti jednim su dijelom dio svakodnevne nošnje i kao takvi su se našli na pokojnicama/pokojnicima, dok su drugi stavljani u funkciji priloga i vezani su uz različita vjerovanja, odnosno imaju duhovni karakter. Analiza relativne

kronologije obuhvaća sljedeća groblja: Bijelo Brdo II kod Vukovara, Vukovar – Lijeva Bara, Veliki Bukovec kod Ludbrega, Ptuj – Grad u Sloveniji, Popovec – Bregi kod Križevaca, Junuzovci kod Bosanske Gradiške, Mahovljani kod Laktaša, Bagruša – Petoševci kod Laktaša i Gomjenica – Baltine Bare kod Prijedora u Bosni i Hercegovini, Sv. Juraj u Trnju kod Donjeg Kraljevca, Šenkovec kod Čakovca, Josipovo (Ciganka) kod Slatine, Zvonimirovo – Veliko polje kod Suhopolja, Suhopolje – Kliškovac te Majs – Udvar u mađarskom dijelu Baranje.

Pri obradi grobnog fundusa groblja na redove s kršćanskim značajkama pokapanja unutar međurječja Mure, Drave, Dunava i Save Ž. Tomičić opredijelio se za metodologiju serijacije skupina grobnog inventara, koja je polučila uvjerljive i pouzdane relativnokronološke pokazatelje za velika groblja na redove Prekodunavlja. Pojedinačnim vrednovanjem pokretne arheološke građe, oslonjen prvenstveno na pozitivne rezultate istraživanja Jochena Gieslera, donosi svoje relativnokronološke podatke te ostavlja prostor gdje će u budućnosti moći „oblikovati kritički i dopunjujući stavovi drugih istraživača koji su se bavili ili će se baviti fenomenom bjelobrdske kulture“. Na temelju rezultata cjelokupne podrobne relativnokronološke valorizacije bjelobrdskog fundusa iz svakog analiziranog nalazišta slijedi autorova projekcija apsolutnokronološke podjele toga materijala. Njegova kronologija započinje fazom koju naziva *Protobjelobrdska prijelazna faza* (druga polovina 8. stoljeća do oko 900.), koja uključuje autohtone elemente iz protopovijesti, rimske provincijalne antike, seobâ naroda, ranog bizantskog doba, doseljavanja Slavena i Avara, koji su zatečeni na području međurječja Mure, Drave, Dunava i Save i njima rubnim područjima znatno prije 900. godine. Nakon toga slijedi *prijelazna faza* (od oko 900. do oko 965.) te sljedeće razvojne faze: *rana faza* I. stupnja bjelobrdske kulture (od oko 965. do oko 995.), *kasna faza* I. stupnja bjelobrdske kulture (od oko 995. do oko 1030.), *rana faza* II. stupnja bjelobrdske kulture (od oko 1030./1040. do oko 1070.), *kasna faza* II. stupnja bjelobrdske kulture (od oko 1070.do oko 1100.) i III. stupanj bjelobrdske kulture (oko 1100. do oko 1242./1250. i/ili do 1300.).

Osim analize grobnih nalaza u knjizi *Bjelobrdski kulturni krug* autor razmatra i položaj groblja na prostoru međurječja Mure, Drave, Dunava i Save, odnosno njihovu topografiju, analizira način pokapanja pokojnika, pogrebne običaje i stavljanje priloga u grobove, podjelu i rasprostiranje groblja te populaciju koja je u njima pokapana. Došao je do zaključka da nije moguće precizno govoriti o određenoj populaciji, jer se na prostoru koji se u knjizi obrađuje „odvijao od protopovijesnog i kasnoantičkog doba kroz čitav rani i razvijeni srednji vijek proces kulturne sinteze starosjedilačkog i slavenskog naroda sa više ili manje izraženim kontinuiranim impulsima, kako iz bizantske i starohrvatske, tako i

staromađarske i otonske kulturne sfere". Arheološku sliku groblja Ž. Tomičić upotpunio je bioarheološkim spoznajama, odnosno rezultatima antropoloških analiza osteološke građe bjelobrdskih populacija, prikupljene u istraživanjima lokaliteta koje je samostalno istraživao u posljednjih tridesetak godina, tijekom rada u Institutu za arheologiju u Zagrebu. Groblja su zasad najmjerodavnija i gotovo jedina nalazišta na temelju kojih možemo govoriti o arheološkoj slici međurječja Mure, Drave, Dunava i Save u ranom srednjem vijeku i dijelu razvijenog srednjeg vijeka, no da arheološka slika toga prostora ne bi ostala okrnjena, autor se pobrinuo u zaključnim razmatranjima, gdje se upustio u analizu rasprostiranja nalaza, analizu toponomastičkih podataka o mogućim naseljima i sakralnim objektima, pregled slike utvrđenih (iako slabo poznatih i istraženih) sinkronih naselja i njihovu tipologiju, kao i tipologiju nastambi. Isto tako dotiče se i pojedinih objekata sakralnog graditeljstva i groblja s nalazima bjelobrdske kulture koja se oko njih formiraju.

Ž. Tomičić se u svojim interpretacijama najvećim dijelom oslanja na rezultate arheoloških istraživanja, međutim koristi i neinvazivne metode povezane s daljinskim interpretacijama i geofizikalnim mjerenjima, koje su osobito korisne pri otkrivanju položaja groblja i rasporeda grobnih cjelina te njihova odnosa s potencijalnim naseljima. Vrlo važnu ulogu u njegovu radu imaju i rezultati povijesnih istraživanja, spomenutih antropoloških analiza te još niza drugih znanosti koje arheologiji pomažu u rasvjetljavanju tragova prošlosti. Zbog toga se knjizi svakako može pridodati i epitet interdisciplinarnosti. Impozantan popis literature pokazuje autorovu upućenost u tematiku arheologije srednjovjekovlja na cijelom europskom prostoru, što je osobito bilo od koristi i važnosti pri tipološko-stilskim usporedbama obrađivanog materijala s građom s okolnih prostora gdje je bjelobrdska kultura bila rasprostranjena, osobito u Mađarskoj, Slovačkoj i Srbiji.

Monografija akademika Željka Tomičića *Bjelobrdski kulturni krug* koju imamo pred sobom dragocjena je sinteza u kojoj se daje cjelovita arheološka slika istraženih lokaliteta bjelobrdske kulture u međurječju Mure, Drave, Dunava i Save u ranom i većem dijelu razvijenoga srednjeg vijeka. U njoj se još vrednuju rezultati istraživanja pojedinih nalazišta susjednih zemalja, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Mađarske i Srbije te arheološki nalazi s obilježjima bjelobrdske kulture s prostora tadašnje Dalmatinske Hrvatske. Ona ima sve odlike izvornoga znanstvenog rada, jer je zasnovana na vlastitim (autorovim) interpretacijama i reinterpretacijama, a velikim se dijelom temelji upravo na rezultatima njegovih arheoloških istraživanja više položaja bjelobrdske kulture u sjevernoj Hrvatskoj (Sv. Juraj u Trnju, Josipovo/Ciganka, Zvonimirovo – Veliko polje i Suhopolje –

Kliškovac). Svojim sadržajem, metodološkom strukturiranošću, bogatim grafičkim i foto prilozima izuzetno je vrijedan doprinos hrvatskoj arheološkoj znanosti. U pomanjkanju povijesnih vrela dodatno osvjetljava „tamne" strane jednog dijela najstarije hrvatske prošlosti. Isto tako ona pokazuje da je autor najbolji živući poznavatelj srednjovjekovlja ne samo prostora koji je predmet istraživanja u ovoj knjizi već i hrvatskog srednjovjekovlja općenito.

Iznesene činjenice o znanstvenoj i drugoj vrijednosti monografije, bez ikakve sumnje, potkrepljuju opravdanost i potrebu njezina izlaska. Stoga autoru od srca čestitam na trudu, ustrajnosti i strpljivosti koje je uložio u pisanje knjige, a nakon toga jednakom mjerom na entuzijazmu koji je utkao u arheološka istraživanja lokaliteta bjelobrdske kulture. Također mu čestitam na izvrsnoj znanstvenoj interpretaciji arheološke građe. Nakladniku – Zavodu za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Požegi – zahvaljujem što će monografija ugledati svjetlo dana, a svima onima koji su na bilo koji način pojedinačno sudjelovali na njezinoj izradbi i nastanku također izražavam pohvalu i svesrdnu zahvalnost.

Ante UGLEŠIĆ

Leksikon hrvatskog iseljeništva i manjina, ur. Vlado Šakić i Ljiljana Dobrovšak, Institut društvenih znanosti *Ivo Pilar* i Hrvatska matica iseljenika, Zagreb, 2020., 1096 str.

U Hrvatskoj matici iseljenika u Zagrebu 21. listopada 2020. (konačno) je predstavljen i tiskani oblik *Leksikona hrvatskoga iseljeništva i manjina*. Na predstavljanju su govorili i nakladnici toga velebnog izdanja – prof. dr. sc. Željko Holjevac, ravnatelj Instituta društvenih znanosti *Ivo Pilar*, i Mijo Marić, ravnatelj Hrvatske matice iseljenika. Oba su istaknula da je taj leksikon „prvorazredno referentno djelo hrvatske kulture " te sljedeće: „Posrijedi je pravo leksikografsko blago nacionalnog tipa u kojemu je pozornost uredništva pridana isključivo građi relevantnoj za hrvatski nacionalni korpus i kulturu izvan domovine."

Na tiskani oblik leksikona čekalo se, zapravo, vrlo dugo jer je taj ambiciozni projekt započeo još 2007. u *Pilaru*. Urednici dr. sc. Vlado Šakić i dr. sc. Ljiljana Dobrovšak okupili su kroz godine respektabilnu ekipu stručnjaka i znanstvenika (uglavnom mlađe i srednje generacije) ne samo iz svojeg instituta nego i iz Hrvatskog leksikografskog zavoda *Miroslav Krleža*, Nacionalne i sveučilišne knjižnice te vodećih hrvatskih organizacija iz 45 zemalja širom svijeta. Tako je prikupljeno golemo i nezaobilazno gradivo o Hrvatima izvan domovine, ali i onima iz Hrvatske koji su važni za suradnju i proučavanje hrvatske dijaspore i manjina. U tiskano izdanje leksikona uvrštene su 3.464 natuknice (na 1.096 stranica), a u elektroničkoj bazi nalaze se ukupno 12.783 natuknice. To je solidna osnovica za pisanje i izdavanje specijaliziranih enciklopedija o Hrvatima izvan domovine – primjerice enciklopedije Hrvata u Bosni i Hercegovini, enciklopedije hrvatskih manjina u Europi, enciklopedije Hrvata u Amerikama itd. Takva izdanja bila bi vrlo potrebna i korisna kao važan kamenčić u održanju hrvatskoga narodnog bića u svijetu.

Uz urednike, za djelovanje tima od oko 200 suradnika, važnu ulogu u izradi leksikona imali su pojedini voditelji dionica teksta. Tako je dionicu „Hrvatske manjine u susjednim zemljama i hrvatsko iseljeništvo" vodila Ljiljana Dobrovšak, dionicu „Hrvati u SAD-u" Danijela Vojak i Filip Tomić, dionicu „Hrvati u Australiji i Novom Zelenadu" Ivan Hrstić, dionicu „Hrvati u Kanadi" Filip Majetić, dionicu „Hrvati u Južnoj Americi" Ivana Žebec Šilj, dionicu „Hrvati u

Njemačkoj" Aleksandra Brnetić, dionicu „Hrvati u Austriji" Ivan Brlić, dionicu „Hrvati u Francuskoj" Mauricij Frka Petešić, a dionicu „Hrvati u Norveškoj" Ivan Poljac.

Metodologija obrade sve 3.464 natuknice (od Teodora Božidara Abjanića, organizatora Hrvata u SAD-u, do Zlatka Žužića, novinara iz srijemskih Hrtkovaca) tipična je enciklopedijska: mnogo informacija, bez suvišnih opisa i zaključaka. Dakle, riječ je o referentnim i pouzdanim informacijama koje imaju trajnost. Najveći dio natuknica odnosi se na životopise važnijih sudionika koji su kreirali djelovanje i javni život Hrvata izvan domovine, ali i na život u Hrvatskoj. Njihovi oblici djelovanja vrlo su širokog raspona: od jezičara, folklorista i etnologa, povjesničara, organizatora kulturnog života, književnika, slikara i drugih umjetnika, organizatora gospodarskog razvoja i socijalnog položaja Hrvata izvan granica, znanstvenika, razvijatelja odnosa prema domovini i vraćanja u matičnu zemlju i brojnih drugih. Važan dio leksikona na leksikografski način prikazuje rad brojnih hrvatskih organizacija, društava i klubova širom svijeta te posebno važno djelovanje hrvatskih katoličkih misija i crkve, kao i drugih ustanova i organizacija u domovini i izvan nje, koje se bave građenjem boljeg života i suradnje s dijasporom i manjinama.

I iz ovog leksikona daju se iščitati tri osnovna vala hrvatskih migracija. Prvi migrantski val trajao je do 18. stoljeća, a ostavio je trajan trag na nacionalnoj strukturi u hrvatskom nacionalnom prostoru, koji se i te kako osjeća i danas. Prodori Ugara u 9. i 10. stoljeća učinili su Hrvate autohtonim narodnim manjinama u Ugarskoj, Bačkoj i Banatu (sve do rumunjske Keče). Zbog osmanskih prodora u razdoblju 14. – 17. stoljeća, hrvatsko nacionalno biće bilo je zahvaćeno migracijama dramatičnih razmjera – čak trećina Hrvata napustila je svoj dom. U tim okolnostima Hrvati su se (uglavnom) pomicali prema zapadu, a najviše je umanjeno hrvatsko nacionalno biće u Bosni i Hercegovini, gdje je provedena i islamizacija stanovništva te doseljavanje vlaškog (srpskog) stanovništva. Upravo tada Hrvati formiraju svoja naselja u austrijsko-mađarskom Gradišću i okolici. Potkraj prvog vala počinju, iako manje izražene, migracije Hrvata u Novi svijet, osobito Ameriku.

I drugi val migracije Hrvata bio je intenzivan, a trajao je od kraja 18. stoljeća do 1945. godine. Na te migracije utjecala su ratna zabivanja (osobito Prvi i Drugi svjetski rat), ali i ekonomsko-socijalni i politički razlozi. Hrvatska je u okvirima Habsburške Monarhije postala jedna od slabije razvijenih „provincija", što nije popravljeno ni u vrijeme prve Jugoslavije. U tom valu najviše Hrvata emigrira u novi svijet, prvenstveno u Ameriku i Australiju, ali dosta snažno i u zemlje zapadne Europe (pogotovo u Belgiju, Nizozemsku, Njemačku i drugamo). Emigra-

cijom su osobito zahvaćeni siromašni i dobro naseljeni krajevi Hrvatske, poput otoka, Zagore, Imotske krajine, Hercegovine, Međimurja, pa i Srijema i drugih dijelova zemlje. Ta je emigracija imala snažan utjecaj i na život i ekonomski razvoj domovine.

Treći je val emigracije (još više) potaknut socijalno-političkim razlozima te potragom za poslom. Najintenzivniji dio trećeg vala zbivao se 70-ih godina 20. stoljeća zbog nezaposlenosti i realsocijalističke represije. Tada je u emigraciju otišlo samo iz Hrvatske gotovo 400.000 ljudi. Najnovija ekonomska emigracija odnosi se uglavnom na traženje bolje plaćenog posla, pa odlaze i školovani ljudi – uglavnom u zapadnoeuropske zemlje.

Kroz novoobjavljeni leksikon može se više saznati i o važnosti i uspješnosti Hrvata u uključivanju u život zemlje u koju su emigrirali. Mnogi su se afirmirali u području gospodarstva, znanosti, kulture i sporta. Koliko su jake veze iseljene Hrvatske i domovine, pokazuje angažman i sudjelovanje iseljenika u Domovinskom ratu i stvaranju samostalne Hrvatske. U tom je procesu upravo dijaspora odigrala jednu od najvažnijih uloga. Po udjelu iseljenih u odnosu na broj stanovnika u domovini, Hrvatska se u Europi nalazi u samom vrhu. Zato odnose iseljeništva i Hrvatske treba razvijati pažljivo i odgovorno, u interesu domovine i dijaspore. U procesima demografske revitalizacije Hrvatske, koje moramo prioritetno provoditi u sljedećem razdoblju, i te kako se računa na emigrantsko znanje, kapital i povratništvo.

I u grafičko-likovnom oblikovanju leksikona sudjelovao je svjetski poznati slikar i hrvatski kulturni radnik Charles Billich iz Australije. Njegov dizajn naslovnice, koju krasi slika *Historia Croatica*, vrhunsko je umjetničko djelo. Šteta je, ipak, što u leksikonu nije priložena nijedna fotografija ili ilustracija. Nema isto tako nijedne geografske karte, a bilo bi dobro prikazati vremeplov i promjene u prostornom rasporedu hvatskih emigranata i manjina. Vjerojatno je taj izostanak ilustracija učinjen zbog štednje pri tisku, a ti se materijali (uglavnom) mogu naći na internetskim stranicama Instituta *Ivo Pilar*.

Dragutin FELETAR

AUTORI ČLANAKA I PRIKAZA

Dr. sc. Krešimir IVANDA
poslijedoktorand na katedri za demografiju,
Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu (kivanda@efzg.hr)

Prof. dr. sc. Anđelko AKRAP
redoviti profesor u trajnom zvanju,
Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu,
redoviti član HAZU (aakrap@efzg.hr)

Prof. dr. sc Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ
redoviti sveučilišni profesor u trajnom zvanju, u mirovini,
Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
(mira.kolar@zg.t-com.hr)

Prof. dr. sc. Hrvoje PETRIĆ
redoviti profesor Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu,
član suradnik HAZU (hrvoje.petric@ffzg.hr)

Dr. sc. Željko TOMIČIĆ
ravnatelj Instituta za arheologiju Zagreb, u mirovini,
redoviti član HAZU (ztomicic@iarh.hr)

Prof. dr. sc. Ante UGLEŠIĆ
Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru (auglesic@unizd.hr)

Prof. dr. sc. Robert MATIJAŠIĆ
Filozofski fakultet Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli,
član suradnik HAZU (robert.matijasic@unipu.hr)

Prof.dr.sc. Arsen BAČIĆ
Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu,
redoviti član HAZU (arsenbacic1@gmail.com)

Prof.dr.sc. Dragutin FELETAR
Geografski odsjek PMF Sveučilišta u Zagrebu, u mirovini,
redoviti član HAZU (drago@meridijani.com)

UPUTE AUTORIMA

Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti - Razred za društvene znanosti znanstveni je časopis koji objavljuje izvorne znanstvene članke članova Akademije, tj. redovitih članova, članova suradnika i dopisnih članova Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, izuzetno ostalih istraživača. Članci se recenziraju u Razredu za društvene znanosti Akademije.

Rukopisi se predaju ili šalju uredništvu na adresu: Rad HAZU - Razred za društvene znanosti - Uredništvo, Zrinski trg 11, HR 10000, Zagreb. Rukopis se predaje u dva primjerka otisnuta na papiru i u digitalnom zapisu (Times New Roman).

Rukopis sadrži ime i prezime autora, naslov, ispred članka nacrt i ključne riječi na jeziku članka. Iza članka slijedi popis izvora i literature (po mogućnosti), sažetak na stranom jeziku ili na hrvatskom ako je članak na stranom jeziku i ključne riječi na jeziku sažetka. Bilješke se nalaze u dnu stranice, automatski složene.

Uz rukopis treba priložiti podatke o autoru: znanstveni stupanj autora, ime i prezime, stataus člana HAZU, znanstveno ili znanstveno-nastavno zvanje, naziv i adresu ustanove te broj telefona/mobitela i e-mail adresu.

Uvažavajući činjenicu da suradnici *Rada* rabe različite sustave u navođenju literature i u pozivanju na literaturu u bilješkama, Uredništvo predlaže autorima da po mogućnosti od dva niže navedena sustava izaberu onaj koji je bliži njihovoj dosadašnjoj praksi, s tim da se izabranog sustava u članku dosljedno pridržavaju. Navedeni su samo osnovni primjeri navođenja bibliografskih jedinica i njihovih skraćenih oblika u bilješkama (za knjige, te radove u časopisima i zbornicima). Cjelovitu bibliografsku jedinicu treba unijeti u bilješci prilikom prvog navođenja djela, a skraćeni oblik u daljnjim bilješkama.

1.

Knjiga:

Nikša STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb: Barbat, 2002.

STANČIĆ, Hrvatska nacija, 100.

Članak u časopisu:

Nikša STANČIĆ, Croatia and Europe 1789-1848: european or national integration?, *Croatian studies review – Časopis za hrvatske studije*, 5, Split-Sydney-Waterloo-Zagreb, 2008., 114-127.

STANČIĆ, Croatia and Europe, 114.

Članak u zborniku:

Nikša STANČIĆ, Josip Juraj Strossmayer u kontekstu hrvatske i europske politike, u: *Međunarodni znanstveni skup JOSIP JURAJ STROSSMAYER* (Šanjek, Franjo ur.), Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2006., 35-50.

STANČIĆ, Josip Juraj Strossmayer, 35.

2.

Knjiga:

Stančić, Nikša, 2002. *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb: Barbat.

Stančić 2002, 100.

Članak u časopisu:

Stančić, Nikša. 2008. Croatia and Europe 1789-1848: european or national integration?, *Croatian studies review – Časopis za hrvatske studije*, 5, Split-Sydney-Waterloo-Zagreb, 114-127.

Stančić 2008, 114.

Članak u zborniku:

Stančić, Nikša, 2006. Josip Juraj Strossmayer u kontekstu hrvatske i europske politike, u: *Međunarodni znanstveni skup JOSIP JURAJ STROSSMAYER* (Šanjek, Franjo ur.), Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2006., 35-50.

Stančić 2006, 35.

Rad HAZU, 545. Razred za društvene znanosti, 55(2021)

Nakladnik
HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI
Trg Nikole Šubića Zrinskog 11, 10000 Zagreb

Za nakladnika
Akademik Dario Vretenar, glavni tajnik

Grafička urednica
Nina Ivanović

Lektura
Maja Silov Tovernić

DOI brojevi
Kristina Polak Bobić

Časopis je javno dostupan na mrežnom portalu
HRČAK http://hrcak.srce.hr/rdz

Urednik na portalu
Aco Zrnić

Naklada
200 primjeraka

Tisak
Stega tisak d.o.o.

Zagreb, travanj 2021.

ISSN 1330-0768

Cijena: 60 kn